

IRODALOMTÖRTÉNET

KOVÁCS SÁNDOR IVÁN KÖSZÖNTÉSE

Ács Pál, Balázs Mihály, Bárczi Ildikó, Bibor Máté János,
Borián Elréd, Egyed Emese, Hargittay Emil,
Heiser Krisztina, Horváth Iván, Imre Mihály,
Jankovits László, Kiss Farkas Gábor, Kiss Gabriella,
Laczházi Gyula, Monok István, Nagy Levente,
Németh S. Katalin, Orlovszky Géza, Orosz Andrea,
Petrőczy Éva, Praznovszky Mihály, S. Sárdi Margit,
Seláf Levente, Szabó András, Székely Júlia,
Szóke György

2006/4.

IRODALOMTÖRTÉNET

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság
és a tudományegyetemek irodalomtörténeti intézeteinek folyóirata
A kiadvány megjelenését a Magyar Tudományos Akadémia
Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottsága támogatta

2006. LXXXVII. évf., 4. sz.

Új folyam XXXVII. évf., 4. sz.

Főszerkesztő: SCHEIN GÁBOR

Szerkesztőség és kiadóhivatal
Magyar Irodalomtörténeti Társaság
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar
1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A épület, 323. szoba
Telefon/fax: 266-4903

Szerkesztőbizottság

BÉCSY TAMÁS, FERENCZI LÁSZLÓ, FRIED ISTVÁN, GÖRÖMBEI ANDRÁS,
IMRE LÁSZLÓ, KABDEBŐ LÓRÁNT, KENYERES ZOLTÁN, KOVÁCS SÁNDOR IVÁN,
KULCSÁR PÉTER, KULCSÁR SZABÓ ERNŐ, LENGYEL BALÁZS, NÉMETH G. BÉLA,
NÉMETH S. KATALIN, POSZLER GYÖRGY, PRAZNOVSZKY MIHÁLY, ROHONYI ZOLTÁN,
SZIGETI LAJOS SÁNDOR, SZÖRÉNYI LÁSZLÓ, TAMÁS ATTILA, TARJÁN TAMÁS,
TVERDOTA GYÖRGY, WÉBER ANTAL

Technikai szerkesztő: RUTTKAY HELGA
A *Szemle*-rovat szerkesztője: ORLOVSZKY GÉZA

Felelős kiadó: PRAZNOVSZKY MIHÁLY

Recenziós példányok és kritikák a szerkesztőségbe küldendők.
Kéziratokat nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

KSI LXX

BORIÁN ELRÉD

Dedicatio
a 70 éves KSI-nak

Dedikálom álmaim
ajánlottan kapott
lepréselt levelét
mesékkal, tengerrel,
vaspáncéllal, könyvekkel,
sírjukból föltámadt
szigeti hősökkel,
zalaegerszegi
és OSZK-beli szobrok
szemével: sorsom nagy
Kovácsának, Ivánnak,
ki macedon Sándor
utódjának, Miklósnak
nagyhírű műveit
vérevel dedicalta.
(aláírom: ajánlotta)

Tartalom

2006/4.

KOVÁCS SÁNDOR IVÁN KÖSZÖNTÉSE

BIBOR MÁTÉ JÁNOS	
A zirci ciszterci apátság könyvtára a középkorban	479
JANKOVITS LÁSZLÓ	
Andromeda	493
KISS FARKAS GÁBOR	
Drámák a bécsi és a budai udvarban	
<i>Benedictus Chelidonius és Bartholomaeus Frankfordinus Pannonius</i>	498
ÁCS PÁL – SZÉKELY JÚLIA	
Kovács Sándor Iván és a manierizmus	515
IMRE MIHÁLY	
A Rimay-filológus Szenci Molnár Albert	523
SZABÓ ANDRÁS	
Miskolci Csulyak István két emlékbeszéde Bocskairól	536
BÁRCZI ILDIKÓ	
„Machomet álmai”	543
EGYED EMESE	
<i>Angelica és Tirsis. Kolozsvári töredék</i>	552
LACZHÁZI GYULA	
„Mellyet Isten lölke elmémben befuja”	
Az isteni inspiráció Zrínyi <i>Szigeti veszedelmében</i>	565
NAGY LEVENTE	
Járt-e külföldi akadémiákon Szalárdi János,	
avagy Kemény József esete a régi magyar irodalommal	577
NÉMETH S. KATALIN	
A „szüves” és a kutyafülű tatár	
<i>Tatárok Zrínyi körül</i>	584
BORIÁN ELRÉD	
A történetíró Kéry János	593
BALÁZS MIHÁLY	
Cserei Mihály sárgabőrű könyvéről	601
PETRŐCZI ÉVA	
Kertészeti metaforák a magyar puritán irodalomban	610

S. SÁRDI MARGIT	
Naplók és naplóíró nők (XVII–XVIII. század)	618
OROSZ ANDREA	
„Ordo juris amnestiam in nullius favorem.” <i>Kováts József büntetőpere a vallási és politikai harcok árnyékában</i>	629
MONOK ISTVÁN	
Egy könyvtörténeti adatbázis az irodalomtörténet kutatóinak <i>Clavis typographorum regionis Carpaticae 1473–1948</i>	638
PRAZNOVSZKY MIHÁLY	
Adalékok Krúdy dunántúliságához	645
 <i>Kisebb közlemények</i>	
HARGITTAY EMIL	
Javaslat Balassi „porcogós Annóká”-jának megfejtésére	653
ORLOVSZKY GÉZA	
Fekete torony	654
HEISER KRISZTINA	
Egy tehetségtelen Zrínyiászról, avagy Kónyi János <i>Magyar hadi románjáról</i>	659
HORVÁTH IVÁN – SELÁF LEVENTE	
Külföldi elméleti megállapítás a magyar versről 1665-ben	663
SZŐKE GYÖRGY	
„...nyugalmat nem nyert, csak papot...” <i>Milyen vallású is volt József Attila?</i>	665
KISS GABRIELLA	
„Ezöknek meg irására, hogy ki lenne vég emléközet, senkit nem halhatéc” Vég- előtagú összetett főneveink történetéhez	668

A zirci ciszterci apátság könyvtára a középkorban

A ciszterciek magas szintű középkori könyvkultúrájának kezdete Harding Szent Istvánhoz (1060 körül–1134), Citeaux (lat. Cistercium) harmadik apátjához köthető. Az ő angolszász származása magyarázza a korai ciszterci kéziratok hasonlóságát az insularis kódexekhez. Nemcsak a könyvek külalakjára ügyelt, hanem filológiai kérdésekkel is foglalkozott. Igyekezett kideríteni például, hogy az ambrozián himnuszok közül melyek valóban Szent Ambrosius alkotásai. Megkísérelte helyreállítani a Vulgata szövegét is, ez ügyben héber, arám és görög kéziratokat tanulmányozott, s rabbikkal is tanácskozott. A ciszterciek nyitottságát jellemzi, hogy a citeaux-i könyvtárban megtalálható volt a Korán latin fordítása is. Később – Clairvaux-i Szent Bernát (1090–1153) purista elveinek előtérbe kerülésével – a kódexfestészet visszaszorult, de a tudományok művelése iránti igény megmaradt.¹

A XII–XIII. században az olvasási és írási szokások megváltozásához kapcsolódó tudományos forradalom zajlott le Nyugat-Európában. A ciszterciek ennek nemcsak aktív részesei voltak, hanem sokat tettek eredményeinek elterjesztéséért is. Erősen központosított rend lévén az egyes apátságok folyamatos kapcsolatot álltak (többnyire franciaországi) anyamonostorokkal, s részben onnan kapták a másolandó könyvek mintapéldányait is. Ennek köszönhető nagy szerepük a gótikus írásformák elterjesztésében.² Hazai példa minderre, hogy a pontigny-i ciszterciek XIII. századi jegyzékének nyolc tétele mellett az „in Ungaria” bejegyzés olvasható. Minthogy Pontigny Egres anyapátsága volt, valószínű, hogy a Maros-parti monostorba küldték a kódexeket.³ Ugyanez feltételezhető Zircsel és Clairvaux-val kapcsolatban is. Hazai könyvmásolásra utal az egyetlen név szerint ismert középkori magyarországi ciszterci scriptor, Konrád említése 1388-ból.⁴ Az oklevél szövege alapján nem egyértelmű, hogy ő az ercsi, vagy pilisi monostorhoz tartozott-e.⁵ A szakirodalom ez utóbbi eshetőség mellett foglalt állást.⁶ A pilisi apátság könyvtárának verses felirata is fennmaradt egy kódexben (München, Bayerische Staatsbibliothek, clm. 19822, fol. 167), ahová 1505-ben jegyezték be.⁷ Hóman Bálint szerint Pilisen, Machovich Viktor szerint Egresen, mindenesetre egy hazai ciszterci apátságban készültek az Albericus XIII. századi világkrónikájának magyarországi forrásául szolgáló följegyzések is.⁸

Ahhoz, hogy a középkori zirci apátság könyvtárának helyét valószínűsíteni lehessen, először azt kell vizsgálni, hogy hozzávetőleg hány és milyen jellegű könyve lehetett. Minthogy zirci könyvjegyzék, illetve possessorbejegyzés nem ismert a középkorból, közvetett forrásokhoz kell fordulni.

Az 1526 előtt Magyarországon készített vagy használt könyvek közül körülbelül 3000 kötet maradt korunkra. Ezek nagy része nyomtatott, s csak kisebb hányaduk kéziratos (BH 1–2964, 3405–3419).⁹ Körülbelül 400 kötet az újkorban pusztult el, vagy lappang (BH 2965–3404). Adatok vannak további több mint 3000, mára elveszett könyv egykori léteiről is (BHE 1–3025).¹⁰ Ezek közül néhány a bélháromkúti, a borsmonostori, az egresi és a pilisi, valamint egy meg nem nevezett Győr-egyházmegyei (Borsmonostor/Pornó/Szentgotthárd) apátságé volt (BHE 124–132, 330, 344, 478, 607, 1352, 2040, 2043–2045, 2683).

Magyarország késő középkori kódexállománya – Mezey László becslése szerint – legalább 45 000 kötet lehetett. Ennek alig 1%-a maradt fenn. Legjobb esetben is csak 450–500 ma is meglévő kódexről állítható, hogy a középkori Magyarországon készült vagy volt használatban. Ennek tudatában nem meglepő, hogy egyetlen olyan könyv vagy töredék sem ismert, amelyik a középkori zirci apátsághoz köthető, s alig van esély arra, hogy ilyen kézirat vagy nyomtatvány fennmaradt. Mezey a királyi alapítású monostorok középkori végi könyvállományának átlagát száz kötetben határozta meg.¹¹

Felvetődik a kérdés, vajon a zirci apátságé eltérő-e, s ha igen, mennyiben, ettől a becsléstől. Ciszterci könyvjegyzék nem maradt fenn a középkori Magyarországról, de az ismert, hogy 1509-ben a bélháromkúti apátságban 88 könyvet őriztek.¹² Ilyen jellegű adat még, hogy 1567-ben, az utolsó apát halálakor, a borsmonostori apátság templomában 5 könyv volt található.¹³ A másik nagy monasztikus rendnek, a bencéseknek viszont több jegyzéke is fennmaradt. A pécsváradi apátság 1015-ös keltezésű lajstroma 35 kötetet említ, de nem a teljes állományról szól, hiszen két Regulán és két bibliakommentáron kívül csak liturgikus kódexeket említ. A Tihanyi Alapítólevél hátoldalán öt szerkönyv szerepel a XI. század második feléből. A bakonybéli monostor 1086-ra datált összeírásában 83 kötetet említenek. A pannonhalmi főapátság 1093 körül készült összeírásában 80 könyv szerepel. A következő három századból kolostori jegyzék nem maradt fenn. A XV. századból ismert egyetlen ilyen lajstrom szerint a kolozsmonostori bencéseknek 1427-ben 48 könyvük volt. Zalaváron 1553-ban 130 kötetet őriztek.¹⁴ A zalavári és a bátai apát Tolnai Máté pannonhalmi főapát megbízásából 17 magyarországi bencés monostorban vizitált 1508 tavaszán. Jelentésükben kilenc apátság 77 könyvét említik, de ez természetesen nem a teljes állomány. A Szalkán talált kötetek közül egy missale és egy breviárium ciszterci volt.¹⁵ Ezt az magyarázza, hogy az egyik ottani szerzetes ciszterci volt. A pécsváradi apátságban 1503 körül nyolc bencés mellett két ciszterci is élt. Feltételezhető, hogy ők is saját rendjük szerkönyveit használták.¹⁶ Más iratok, levelek, végrendele-

tek, könyvek ajándékozásáról, kölcsönzéséről, másolásáról, vásárlásáról tudósítanak.¹⁷ Mindebből jelentős magyarországi könyvkultúrára lehet következtetni, annak ellenére, hogy a hazai állomány meg sem közelítette a nyugat-európaiakat, ahol egy-egy nagyobb monostorban több száz, sőt akár ezer kötet sorakozott a polcokon. (Heiligenkreuzban a XIV. század végén 313 kódexet őriztek.¹⁸ Cîteaux-ban 1480 körül mintegy 1200, Clairvaux-ban a XII. század végén 340, kétszáz évvel később – a liturgikus könyveket nem számítva – 850, 1472-ben pedig már több, mint 1700 kötet volt. A németországi Lehninben 1450-ben körülbelül 1000, Himmerodban 1453-ban mintegy 2000 kódexet használtak. Altzelle 1514-ben a liturgikus könyveken felül 960 kötettel rendelkezett. Ugyanekkor Grünhainban 650 könyv volt. Heilsbronnban 1540-ben említenek csaknem ugyanennyit. Az angliai Meaux 1396-ban 230, az ausztriai Zwettl 1451-ben körülbelül 500 könyvet birtokolt. Az első ciszterci nyomdát 1492-ben helyezték üzembe a németországi Zinnában, ezt négy évvel később követte a francia La Charité.¹⁹)

A rekonstrukcióhoz figyelembe kell venni az egyes korszakokat, a monostorok nagyságát és a rendben betöltött szerepét is. A zirci apátság királyi alapítású volt, az egyik legfontosabb ciszterci monostor, Clairvaux (lat. Clara Vallis) filiájaként alapította 1182-ben III. Béla. A Bakony, illetve a Zirc elnevezés mellett éppen ezért Nova Clara Vallisként is említik. Két okból is jól felszerelt, az átlagosnál gazdagabb apátságnak kellett tehát lennie. A zirci monostor erejét mutatja, hogy 1232-ben Pozsega közelében, Gotón leányapátságot hozott létre, márpedig a rendi előírások szerint csak olyan monostor létesíthetett filiát, amelyikben legalább 60 szerzetes élt. Gazdagságára utal, hogy földbirtokai mellett jelentős vámbevételekkel rendelkezett, s a beregi egyezmény (1233) értelmében – akárcsak Pilis – 2000 sókocka elszállítására volt jogosult. (Ennél több só csak a szentgotthárdi és az egresi monostornak járt.) A zirci apátok nemcsak számos perben bíráskodtak pápai megbízásból, hanem sok egyéb ügyben is intézkedtek, sőt részt vettek Árpád-házi Margit szentté avatásának előkészítésében is. A zirci monostort említő mintegy 170 középkori oklevél közel fele ezekkel kapcsolatos, a többi nagyrészt az apátság birtokairól és személyi ügyeiről szól.²⁰

A heiligenkreuzi cisztercieket már II. Béla meghívta Magyarországra, azonban az első monostort (Cikádor) csak fia, II. Géza alapította. Hosszabb szünet után nagy fellendülés következett. III. Bélának mindkét felesége, Châtillon Ágnes és Capet Margit, francia volt. Talán ennek is köszönhető, hogy a király az általa bőkezűen támogatott ciszterciek apátságait közvetlenül (Egres, Zirc, Szentgotthárd, Pilis) vagy közvetve (Pásztó) francia földről telepítette, s biztosította nekik az őket Franciaországban megillető jogokat. Ez utóbbira a Zirc alapítását követő évben került sor, amikor hazánkban járt Péter citeaux-i és Ubcellus pairis-i apát, valamint Vilmos citeaux-i perjel és két citeaux-i szerzetes, Péter és Servius. Hamarosan sor került magánkegyúri alapításokra is

(Borsmonostor, Keresztúr, Pornó), de az uralkodói alapítások is folytatódtak (Kerc, Toplica, Szepes, Pétervárad), sőt főpapok is alapítottak monastorokat (Gotó, Bélháromkút). Ennek a fejlődésnek a tatárjárás vetett véget. A hanyatlás fő oka azonban az volt, hogy a XIII. század első harmadában megjelentek és nagyon gyorsan elterjedtek az időközben megváltozott szerzeteseszménynek sokkal inkább megfelelő koldulórendek. A ciszterciek a XIV. századra elvesztették korábbi meghatározó szerepüket, s így Európa-szerte a ferencesek és a dominikánusok vették át tőlük a szerzetesi élet vezetését. A tatárok legalább hat apátságot (Kerc, Egres, Bélháromkút, Szepes, Pilis, Cikádor) feldúltak, ezek helyreállítása megtörtént. Ezután már csak három kisebb apátság létesült (Ercsi, Zágráb, Ábrahám). A ciszterci apácák monastorai (Pozsony, Veszprémvölgy, Ivanics, Brassó) nem voltak jelentősek.²¹

Sajnos nagyon kevés adat ismert a nem egészen két tucat magyarországi ciszterci monastor lakóinak számáról. A külföldről jött és a hazai szerzetesek arányára a nevek alapján is csak óvatosan szabad következtetni. Az egyetlen, a középkori Magyarországról fennmaradt vizitációs jelentés Siegfried von Waldstein reini apát 1357-ben tett útjáról készült. Ő Pilst szétzüllöttnek látta. Pásztón és Bélháromkúton az apáton kívül 2 szerzetes élt, Szepesen 12. Ercsin egyetlen szerzetest sem talált, s az apát sem volt otthon. Cikádoron, Gotón és Egresen az apát mellett élő szerzetesek számát nem adja meg. Péterváradon a monastor vezetőjén kívül 12 szerzetest talált. Csak hallomásból értesült arról, hogy a toplicai apát 6, a kerci pedig 13 szerzetes életét irányította. A vizitátor ekkor már nagyon sietett, hogy időben Citeaux-ba érjen a nagykáptalan ülésére, ezért Ábrahámot, Pornót és Zágrábot nem kereste föl, igaz, ezeket amúgy is jelentékteleneknek tartotta. Sajnos nem ment el Zircre sem, bár a pilisi apáttól arról értesült, hogy a bakonyi monastor vezetője nagyon rosszul kormányoz. Az ercsi apátot leváltotta, míg a cikádori próbaidőt kapott. Feltűnő, hogy Borsmonostort és Szentgotthárdot meg sem említi, amiből Békefi arra következtet, hogy ott rendben mentek a dolgok.²² Az ismert létszámú monastorok közül tehát csak háromban élt ekkor az apáton kívül előirt legalább 12 szerzetes, de Kerc (1+13), Pétervárad (1+12) és Szepes (1+12) is éppen csak megfelelt a rendi szabályzatnak. A többi helyen ennél kevesebb szerzetes lakott (Bélháromkúton és Pásztón 1+2, Egresen és Toplicán 1+6). A laikus testvérek (conversusok) számáról még ennyit sem tudni. A ciszterci apácák létszámáról ismert egyetlen adat szerint 1345-ben tizenketten éltek a veszprémvölgyi zárdában.²³

I. Mátyás és Beatrix királyné 1478-ban a ciszterci nagykáptalanhoz fordult a hazai apátságok megreformálása ügyében. (A házaspár azt remélte, hogy a szerzetesek eredményesen imádkoznak majd gyermekáldásért.) A würzburgi gyűlésen 1480. június 1-jén a németországi apátok összesen hét magyarországi monastor betelepítését vállalták. Ez azonban csak átmeneti fellendülést hozott. A külföldi utánpótlás ellenére egyre kevesebb ciszterci élt hazánkban, s végül alig volt, aki a török elől elmeneküljön.²⁴

Mindezekből nyilvánvaló, hogy – a többi magyarországi ciszterci apátság-hoz hasonlóan – a zirci is abban az időszakban, a XIII. században élte fénykorát, amikor még csak viszonylag kevés könyv lehetett. A kódexek „tömegcikké” válásakor és a könyvnyomtatás elterjedése idején alig néhány szerzetes lakhatta, akiknek csak kevés könyv beszerzésére, használatára volt szüksége és módja. Alátámasztja ezt az is, hogy valamennyi, a középkori Magyarországról fennmaradt, a ciszterciekhez köthető könyv és töredék kéziratos, egyik sem nyomtatott. Így tehát a fénykorban és a végső időszakban hasonló számú könyv lehetett az apátság tulajdonában. Sőt, az sem elképzelhetetlen, hogy a pusztulásakor kevesebb kötet képezte a monostori könyvtárat, mint az első időszakban. A zirci apátság könyveinek száma még így is elérhette, sőt talán meg is haladta a Mezey által átlagosnak tartott száz kötetet, hiszen még a kicsi és jelentéktelen bélháromkúti monostor is 88 könyvvel rendelkezett. Viszont a zirci sem közelíthette meg a nyugat-európai apátságok több száz, sőt ezer kötetes könyvtárát.

A zirci könyvtár állományának összetételéről szintén nem ismertek konkrét adatok. A Charta Caritatis rövid foglalata és több káptalani határozat azonban előírta, hogy „Ne küldjenek apátot új helyre legalább 12 szerzetes nélkül és a következő könyvek nélkül: Zsoltáros könyv, Himnuszok könyve, Misekönyörgések könyve, Graduale, Regula és Misszálé.” Továbbá, hogy „A Misekönyvet, az Evangéliumos könyvet, a Szentleckék könyvét, a Misekönyörgések könyvét, a Graduálét, az Antifonáriumot, a Himnuszok könyvét, a Zsoltárok könyvét, az Olvasmányok könyvét, a Regulát, a Szentek kalendáriumát mindenütt egy és ugyanazon formában kell használni.” Ezeket tehát már az alapításkor magukkal hozhatták, később pedig – szükség esetén – újabb másolatokat készíthettek róluk. Valószínűsíthető továbbá legalább egy teljes Bibliának, külön az Újszövetségnek, valamint Pál apostol leveleinek, az egyházatyáknak, ciszterci szerzők – elsősorban Clairvaux-i Bernát – írásainak és más lelki olvasmányoknak, különböző teológiai, illetve esetleg világi tudományokkal foglalkozó műveknek megléte is.

Szabályozták azt is, hogy „A betűk egyszínűek legyenek, és nem színesek”, valamint, hogy „Minden scriptoriumban, ahol a szerzetesek szokás szerint másolással foglalkoznak, a hallgatást úgy tartsák be, amint az a keresztfolyosón szokás”. Továbbá: „Megtiltjuk, hogy a mi egyházainkban a könyvek, aranyba, ezüstbe köttessenek, vagy aranyozott, vagy ezüstözött kapcsaik legyenek. A kódexet (selyemmel, vagy más értékes szövettel) borítani nem szabad.” Előírták azt is, hogy „A polgári vagy kánonjog könyvei a közös armáriumban egyáltalán ne foglaljanak helyet”. A refektóriumbeli „asztalra olvasás” rendjét is meghatározták. A ciszterciek nem csak étkezések alatt olvastak fel, rendszeres volt ez alkonyatkor is (collatio), a templom melletti folyosón (claustrum collationis). Emellett természetesen volt egyéni olvasás is. Az állomány elsősorban másolással és ajándékozás, illetve hagyatéki útján, ritkábban csere, olykor vásárlás révén gyarapodhatott.²⁵

Feltételezhető, hogy Zircen megvoltak Jean de Limoges (Johannes Lemovicensis) írásai is. Ő ugyanis 1208-tól 1218-ig zirci apát volt, s – Klaniczay Tibor szerint – itt írta *Libellus de dictamine* (*Könyvecske a fogalmazás szabályairól*) című művét,²⁶ amelyet Petrarca is ismert, és amelynek magyar fordítása is megjelent. Mezey Lászlónál olvasható, hogy szintén „ekkor szerzett egy nagyon szép himnuszt Bernát ünnepére, melyet a ciszterci rend egészen a XVII. századig énekelt e napon”. A *Libellusról* viszont az a véleménye, hogy hazájába visszatérve írta szerzője.²⁷ Tarnai Andor szerint ezt az is alátámasztja, hogy a *Könyvecskében* nincsenek magyar vonatkozások, ráadásul annak sincs nyoma, hogy a középkori Magyarországon ismerték, használták volna.²⁸ Ezt azonban Horváth Konstantin, Jean de Limoges írásainak kiadója, nem is állította. Sőt, ő hívta föl a figyelmet arra, hogy Johannes Lemovicensis legkésőbb 1245-ben átlépett a ferences rendbe, de művei nagy részét Horváth szerint még ciszterciént írta.²⁹ A helyzetet bonyolítja, hogy a párizsi egyetemen is említenek egy Limoges-i János nevű clairvaux-i magisztert.³⁰ A további kutatást megkönnyítheti, hogy Horváth ismerteti Johannes Lemovicensis műveinek kézíratait és korábbi kiadásait.³¹ Valószínűleg ő csináltatta a Jean de Limoges alkotásait tartalmazó troyes-i kódexekről azokat a fényképeket is, amelyek Zircről az OSZK-ba kerültek.³²

A középkori Magyarország ciszterci könyvkultúrájának tárgyi emlékeit és a róla szóló történeti forrásokat áttekintve, a zirci állomány méretének és összetételének vázolója után már feltehető az a kérdés, hogy vajon hol helyezhették el az apátság könyveit.

A középkori monostorból ma már csak két épen maradt emlék látható. Imre király oltáralapítást megörökítő emléktábláját, ezt a 30×72 cm-es mészkő lapot a jelenlegi apátsági templom északi falába, a szószék és a Szentháromság-oltár közé belülről, másodlagosan falazták be. Kiegészített felirata: *In nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti hoc altare fundatum est per Aimerico rege Wngarino*, azaz: Az Atya, a Fiú és a Szentlélek nevében ezt az oltárt Imre, Magyarország királya alapította. A győri út mentén álló pillérkötegre, a középkori templom eredeti helyén megőrzött oszlopára 1749-ben Szent Imre herceg barokk szobrát állították. Két évvel később feliratos pajzsokat tartó angyalszobrokat helyeztek mellé.³³

A középkori apátságot Hümpfner Tibor vezetésével tárták fel 1912-ben és 1913-ban. Minden hozzáférhető maradványt kiástak, de alapfalakon, kőfaragványokon és két sírkövön kívül régészeti lelet gyakorlatilag nem került elő.³⁴ Ezt az magyarázza, hogy a monostort 1538 és 1549 között kegyurai, a Podmaniczkyak módszeresen kifosztották és elpusztították. A romokat az új apátság építéséhez (1726–1750) használták fel.³⁵ Az ásatás befejezése után a feltárt maradványok egy részét visszatemették, a keleti szárny azonban ma is megtekinthető. A pusztulásnak indult romokat újra és újra rendbe rakták (1943,

1958, 1978/79, 1982, 2003), sőt az ötvenes évek végén – a Bakonyi Hetekre készülve – a faragványokat kis kőtárba gyűjtötték, a romkert mellé pedig a középkori apátság alaprajzát és rekonstrukcióját ábrázoló táblákat helyeztek.³⁶ Három faragvány és két sírkő a Tihanyi Múzeum kőtárába került, a maradék (19 db.) 1987-ben még Zircen volt. A többi faragvány egy része elveszett, a maradék pedig – az újabb (1952, 1954, 1972, 1995, 1996, 2004, 2005) előkerültekkel együtt – a Veszprémi Lackó Dezső Múzeum kóráktáraiba, az ELTE Régészeti Intézetébe és az 1989 óta újra működő apátságba került.³⁷ Az összes maradvány megnyugtató őrzése és méltó bemutatása még várat magára.

Mivel a ciszterciek a középkorban rendkívül szigorú szabályok szerint építkeztek, a feltárt kevés maradványból is rekonstruálható a monostor, s megkísérelhető a könyvtár helyének meghatározása is. Az áhitott benedeki egyszerűséghez való visszatérés érdekében a rend tiltott minden „fényűzést”: tornyok építését, színes üvegablakok készítését, figurális oszlopfőket stb.³⁸

A Beata Maria Virgo (Áldott Szűz Mária) tiszteletére szentelt, háromhajós, keresztházas, bordás keresztboltozattal fedett templomhoz délről csatlakozott a szerzetesek lakóhelye, amelynek helyiségeit a kerengő kötötte össze. Az épület nyugati része volt a laikus testvérek (conversusok) otthona, amelyet egy keskeny udvar választott el a körfolyosótól. A conversusház alatti pince (cellarium) alapjait megtalálták az ásás során. A déli szárny maradványai nagyon csekélyek, talán nem is épült ki teljesen. Analógiák alapján valószínű, hogy itt volt a közös előtérből nyíló konyha (culina) és az élesztár. Pontosan ismert viszont a keleti traktus alaprajza. Az épület délnyugati sarkán állt a szerzetesek étkezőterme (refectorium). A templomhoz közeledve két kisebb helyiség után következett a káptalanterem (capitulum), az apátság reprezentatív helyisége. Az ezt követő sekrestyéből (sacristia) nyíló ajtó pedig a templom kereszthajójába vezetett. A sekrestyéből benyíló szerűen leválasztott helyiség a könyvek egyik, eddig valószínűsített őrzőhelye. Az apátság környékén végzett földmunkák során előkerült számos falmaradvány bizonyítja, hogy a középkori monostorhoz jó néhány melléképület is tartozott.

A kiásott alapfalak és faragványok, a hazai, illetve külföldi analógiák, valamint történelmi adatok alapján valószínűsíthető, hogy a zirci apátság középkori temploma a XII. és a XIII. század fordulóján épült, s a rendházat is hamarosan befejezték. Átalakításokra és bővítésekre utaló maradványok is előkerültek. Az épületek a ciszterciek jellegzetes stílusában készültek, román és gótikus elemeket egyaránt tartalmaztak.³⁹

Az eddigi feltételezések szerint a középkori monostor könyvtára a sekrestyéből nyíló helyiség volt. Még ezt kétségbe vonva is bizonyosra vehető, hogy a könyveket a sekrestye közelében tárolták. Szerencsére ez az apátság legépebben megmaradt része.

A könyvtár helyének azonosítására tett kísérlet során elsősorban analógiákra lehet hagyatkozni. A középkori Magyarország ciszterci monostorait sorra

véve kitűnik, hogy e szempontból csak a szentgotthárdi, a pilisi és a bélháromkúti maradványokat érdemes vizsgálni.⁴⁰

A szentgotthárdi monostort 1183-ban alapította III. Béla, de a szerzetesek csak egy évvel később érkeztek Trois-Fontaines-ből. Az apátság romjait feltárták és helyreállították.⁴¹

1184-ben egy bencés monostor helyén hozták létre az Acey-ből telepített pilisi apátságot. A monostor templomában temették el a közelben meggyilkolt Gertrudis királynét (1213). Szarkofágjának töredékei az ásatások során napvilágra kerültek.⁴²

1232-ben – ugyanabban az évben, amikor Zirc leányapátságaként létrejött Gotó – alapította Kilit egri püspök a bélháromkúti monostort, ahova Pilisből érkeztek az első szerzetesek. A belapátfalvi az egyetlen, többé-kevésbé épségben megmaradt hazai középkori ciszterci templom.⁴³

A középkori ciszterci monostorokban azok nagyságától és típusától függetlenül több helyen is tarthatták a könyveket. Nagy létszámú apátságokban külön bibliotékát építettek, vagy legalábbis önálló helyiséget használtak könyvtárnak. Ez vagy a sekrestye mellett, vagy fölötte volt található.⁴⁴ A magyarországi monostorok egyike sincs olyan állapotban, hogy erre utaló nyomok maradhattak volna, de valószínű, hogy a viszonylag kevés könyv miatt sehol sem alkalmazták ezt a megoldást.

Hervay F. Levente szerint a középkori zirci apátság könyvtára a sekrestye benyílója lehetett. Ez a jól védett, csak a sekrestyéből megközelíthető helyiség egyúttal a monostor egyéb értékeinek és iratainak őrzőhelye is volt (bibliotheca, thesaurus, tabularium). Valószínűnek tartja azt is, hogy a naponta használt köteteket hozzáférhetőbb helyen (sekrestye, armarium) tartották.⁴⁵

Valter Ilona Szentgotthárdon megtalálta a szerzetesek falba süllyesztett könyvespolcát, amelyhez hasonló Belapátfalván is fennmaradt. Ez mindkét helyen a kerengőben volt a kapcsolódó keresztház külső, nyugati falába beépítve. A szertartásokra igyekvő szerzetesek számára így kéznél voltak a könyvek. Véleménye szerint egy kisebb monostornak akár teljes állománya elférhetett itt, s nem csak a szertartásokon használatosak, mint a nagy apátságoknál. Valószínűnek tartja azt is, hogy Zircen sem volt szükség külön könyvtárhelyiségre. Amit a szerzetesek az armariumban nem tudtak elhelyezni, azt a sekrestyében tárolhatták.⁴⁶

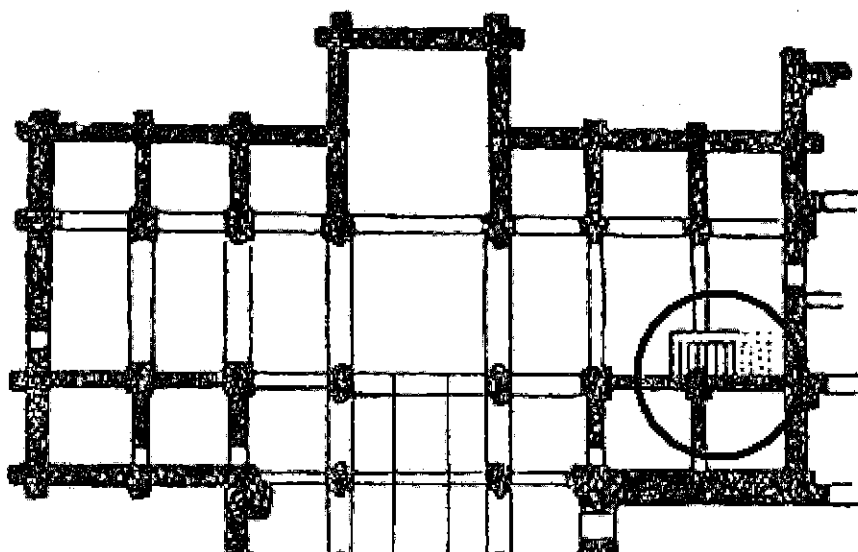
Az armarium esetleges meglétét Zircen – a romok jellegéből fakadóan – sem bizonyítani, sem cáfolni nem lehet. A sekrestyéből nyíló helyiség egykori léte – a helyén talált minimális maradványok miatt – bizonytalan. Zirc és Pilis igen nagy mértékű hasonlósága alapján azonban mégis feltételezhető, Pilisen ugyanis e helyiség alapjait is megtalálták.

Megemlíthendő, hogy Pilisen éppen az „armarium-gyanús” falszöglet előtti udvarrészen égett el legalább két tucat XII–XV. századi könyv, mint ezt az ott előkerült számos veret bizonyítja. A pusztulás 1526. szeptember 7-én tör-

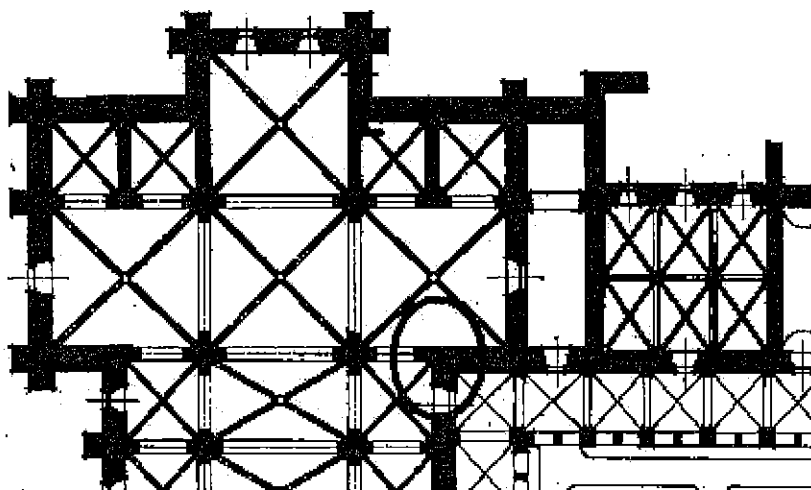
ténhetett. Ekkor a törökök feldúlták a monostort és egy szerzetest megégettek. Alátámasztja ezt az is, hogy amikor nem sokkal később Normann János apát és egy György nevű szerzetes elhagyta Pilit, csak egy miseruhát, néhány kelyhet és több oklevelet vittek magukkal, könyveket – Georgius frater breviariumától eltekintve – nem.⁴⁷

Volt azonban a könyvek elhelyezésének még egy módja: hiszen a könyvtár sokszor magában a templomban volt, mégpedig abban a kereszthajóiban, amelyiknek oldalfala a rendházhoz csatlakozott. A templomból ugyanis gyakran vezetett egy fal mellé épített lépcső a rendház emeletén lévő dormitoriumba (scalae ad dormitorium, illetve Schlaftaaltreppe vagy Matintreppe), ami az éjszakai és hajnali szertartásokra igyekvő szerzetesek számára nagyon célszerű volt.⁴⁸ Ezt a megoldást számos monostorban alkalmazták, így Zirc anyaapátságában, Clairvaux-ban is (1. kép). A falhoz csatlakozó lépcsőnek az indítása és a kereszthajót a rendháztól elválasztó fal között egy nem túl mély, könyvek tárolására is alkalmas tér jött létre. Azzal kapcsolatos információt, hogy Zircen ez a változat valósult volna meg, a kisserkesztett alaprajz nem tartalmaz (2. kép). A feltárt romokról készült felméréssel (3. kép) összehasonlítva azonban szembetűnő, hogy amarról lemaradt egy kiszögellés. Ezt pontosan ott jelzi az ásatási alaprajz, ahonnan az emeletre vezető lépcsőt indítani szokták (4. kép). A lépcső alatt számos kötet – akár egy középkori apátság könyvtára – befogadására alkalmas polcnak elegendő hely volt.

Összességében tehát elmondható, hogy a középkori zirci monostor mintegy százötven kötetes könyvtára minden bizonnyal az épület földszintjén volt. A naponta használt könyveket a templom és a rendház csatlakozásánál létrejött falsarokban esetleg kialakított armariumban, illetve a sekrestyében helyezhették el. Az állomány nagy részét pedig vagy a sekrestyéből nyíló helyiségben, vagy – és ez a valószínűbb – a dormitoriumhoz vezető lépcső alatti könyvtárban őrizték.

1. kép

2. kép

Képlegyzék

Bibor Máté János A zirci ciszterci apátság könyvtára a középkorban c. tanulmányához
(Irodalomtörténet, 2006/4, 479-492.)

1. kép: A clairvaux-i apátsági templom alaprajzának részlete, a dormitoriumba vezető lépcső bekarikázva. (SCHNEIDER, *Die Cisterciensische Klosteranlagen*, 73.)
2. kép: A zirci középkori apátság kiszterkesztett alaprajzának részlete, a dormitoriumba vezető lépcső helye bekarikázva. (HÜMPFNER 1964.)
3. kép: A zirci középkori apátság rekonstruált alaprajza. A feltárt részek sötétítve, a dormitoriumba vezető lépcső alapozása bekarikázva. (BÉRCZI 2006, 16.)
4. kép: A zirci középkori apátság feltárt alapfalainak részlete, a dormitoriumba vezető lépcső indítása bekarikázva. (HÜMPFNER 1964.)

- 1 J. B. DALGAINRS et alii, *Harding Szent István citeaux-i apátnak, a ciszterci-rend alapítójának élete*, Bp., 1929, 148–149., 163–168. Ambrosius SCHNEIDER, *Die Geistigkeit der Cistercienser = Die Cistercienser: Geschichte, Geist, Kunst*, szerk. Wolfgang BICKEL et alii, Köln, 1974, 118–156. Uő, *Skriptorien und Bibliotheken der Cistercienser = Uo.*, 429–446. Wolfgang BICKEL, *Die Kunst der Cistercienser = Uo.*, 193–340. Adam WIENAND, *22 Bildtafeln von Buchmalereien aus cisterciensischen Skriptorien verbunden mit einem Katalog der zugehörigen Handschriften = Uo.*, 471–508. Georges DUBY, *A szerzetesség és a mezei gazdálkodás = Uő, Emberek és struktúrák a középkorban*, Bp., 1978, 27–48., 137–140. Uő, *A katedrálisok kora: Művészet és társadalom 980–1420*, Bp., 1984, 111–118. Uő, *Der heilige Bernard und die Kunst der Zisterzienser*, Frankfurt am Main, 1993. Gisela PLOTZEK-WEDERHAKÉ, *Buchmalerei in Zisterzienserklöstern = Die Zisterzienser: Ordensleben zwischen Ideal und Wirklichkeit*, szerk. K. ELM et alii, Köln, 1980, 357–378. George ZARNECKI, *Kolostorok, szerzetesek, barátok*, Bp., 1986, 66–83. R. W. SOUTHERN, *A nyugati társadalom és az egyház a középkorban*, Bp., 1987, 307–335. LÉKAI Lajos, *A ciszterciek: Eszmény és valóság*, Bp., 1991, 29–30., 221–235., 241–247., 252–265. Henri GAUD, Jean-François LEROUX-DHUYSS, *Die Zisterzienser: Geschichte und Architektur*, Köln, 1998, 23–125. Kaspar ELM, *Amnytan, mint a csillagok: Szegénység, munka és aszkézis: 900 éves a ciszterci rend*, Méréleg, 1998, 286–293.
- 2 John Willis CLARK, *The Care of Books*, Cambridge, 1909, 77–82., 97–108., 190–192. JAKÓ Zsigmond, Radu MANOLESCU, *A latin írás története*, Bp., 1987, 125., 162., 167. Elisabeth L. EISENSTEIN, *A felnemismert forradalom = A könyves kultúra XIV–XVII. század: Válogatás az angolszász szakirodalomból*, jegyz., vál. MONOK István, SZABÓ Enéh, Szeged, 1992, 58–85. HAJNAL István, *Írástörténet az írásbeliség felújulása korából*, Bp., 1921, 9–101. Uő, *Árpád-kori oklevélfírások és a francia egyetemek = Uő, Technika, művelődés: Tanulmányok*, bev., jegyz., kiad., GLATZ Ferenc, Bp., 1993, 3–11. Uő, *Európai kultúrtörténet – írástörténet = Uo.*, 13–27. Uő, *Írásbeliség, intellektuális réteg és európai fejlődés = Uo.*, 37–64. Uő, *Az írás szociális szerepe és az egyetemi képzettség Franciaországtól Magyarorszáig a XII–XIII. században = Uo.*, 411–420. Uő, *Kézművesség, írásbeliség és európai kultúra = Uo.*, 421–444. Alfred HESSEL, *A könyvtárak története (9–17. század) = A könyves kultúra XIV–XVII. század: Válogatás a német szakirodalomból*, bev., vál. MONOK István, Szeged, 1997, 117–149. Malcolm PARKES, *Olvasás, írás, interpretálás: A kora középkor szerzetesi gyakorlata = Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*, szerk. Guglielmo CAVALLO, Roger CHARTIER, Bp., 2000, 98–114. Jacqueline HAMMESSE, *Az olvasás skolasztikus modellje = Uo.*, 115–135. Paul SAENGER, *Az olvasás a középkor utolsó századaiban = Uo.*, 136–167.
- 3 LOVASS Gyula, *Egy középkori francia kolostor könyvei Magyarországon*, Egyetemes Philológiai Közlöny [a továbbiakban EPHK], 1938, 224–226.
- 4 IPOLYI Arnold, *Toldalék. A bél-háromkúti apátság okmánytárának kiadatlan okmányai a XIII. századtól a XV-dik századig*, Archaeológiai Közlemények [a továbbiakban AK], 1866, I–XXV. 5 Uo., XIV.
- 6 CSONTOSI János, *Magyarországi könyvmásolók és betűfestők a középkorban: Harmadik közlemény*, Magyar Könyvszemle, 1879, 297–305. BÉKEFI Remig, *A pilisi apátság története 1184–1541*, Pécs, 1891, 262.
- 7 HOLL Béla, *Könyvkultúra és régi könyvtárak története a mai Pest megye területén = Pest megye könyvtárai*, szerk. PÁL Ernő, Bp., 1965, 151–168.
- 8 HÓMAN Bálint, *A Szent László-kori Gesa Ungarorum és XII–XIII. századi leszármazói*, Bp., 1925, 5–32. MACHOVICH Viktor, *A magyar-francia cisztercita kapcsolatok történetéhez*, EPHK, 1935, 269–288.
- 9 CSAPODI Csaba, CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára, *Bibliotheca Hungarica: Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt*, Bp., 1988, 1993, I–II. – A BH-ra tételszámmal hivatkozom.
- 10 CSAPODI Csaba, CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára, *Bibliotheca Hungarica: Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt: Adatok elveszett kötetekről*, Bp., 1994, III. – A BHE-re tételszámmal hivatkozom.
- 11 MEZEY László, *Fragmenta codicum: Egy új forrásterület feltárása, A MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei*, 1978, 65–90.
- 12 *Registrum super inventarium Abbatiae Beel*, ed. NYÁRY Albert, AK, 1868, 152.

- 13 Ferenc L. HERVAY, *Repertorium historicum Ordinis Cisterciensis in Hungaria*, Roma, 1984, 71.
- 14 CSAPODI Csaba et alii, *Magyar könyvtártörténet*, Bp., 1987, 13–16., 19, 76., 88–89. VESZPRÉMY László, *A pannonthalmi bencés apátság könyvei a 11. század végi összeírás alapján = Mons Sacer 996–1996: Pannonthalma 1000 éve*, szerk. TAKÁCS Imre, Pannonthalma, 1996, I, 327–332. BÀNHEGYI B. Miksa, *Magyar bencés könyvtárak a középkorban = Paradisum plantavit: Bencés monostorok a középkori Magyarországon*, szerk. TAKÁCS Imre, Pannonthalma, 2001, 75–79. MADAS Edit, MONOK István, *A könyvokultúra Magyarországon a kezdetektől 1800-ig*, Bp., 2003, 33–37., 58.
- 15 ÉRSZEGI Géza, *Hétköznapiok a középkorvégi Magyarországi bencés monostorokban = Mons Sacer...*, I, 560–570.
- 16 KUBINYI András, *Mátyás király és a monasztikus rendek = Mons Sacer...*, I, 538–544.
- 17 Árpád-kori és Anjou-kori levelek: XI–XIV. század, bev., jegyz., kiad., vál. MAKKAI László, MEZEY László, Bp., 1960, 109., 248–249., 307–308. *A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében az államalapítástól 1849-ig*, bev., szerk. KOVÁCS Máté, Bp., 1963, 63–120., 141–150. *Magyar humanisták levelei: XV–XVI. század*, bev., jegyz., kiad., vál. V. KOVÁCS Sándor, Bp., 1971, 55–56., 203–206., 209–210., 224–229., 241–242., 307–308., 447–448., 454–474., 488–491., 515–526., 533–539., 558–559., 619–621., 655–656. *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez: Középkor (1000–1530)*, szerk. MADAS Edit, Bp., 1992, 173., 248–255., 574., 581–586.
- 18 MEZEY, *Fragmenta...*, 70.
- 19 SCHNEIDER, *Skriptorien...*, 443. LÉKAI, *Ciszterciek...*, 95–96. HERVAY F. Levente, *A ciszterciek és könyveik a 12–16. században = Fata libelli: A nyolcvanéves Bors-Gedeon köszöntésére írták barátai és tanítványai*, szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., 2003, 175–180.
- 20 HORVÁTH Konstantin, *Zirc története*, Veszprém, 1930, 1–68., 265–286. KOSZTA László, *A ciszterci rend története Magyarországon kolostoraink alapítása idején 1142–1270*, Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, 1993, 115–128.
- 21 BÉKEFI, *A pilisi...*, 126–127. MEZEY László, *Deákság és Európa*, Bp., 1979, 126–128. III. Béla emlékezete, bev., ford., jegyz., vál. KRISZTÓ Gyula, MAKK Ferenc, Bp., 1981, 97. HERVAY F. Levente et alii, *Ciszterciek*, Bp., Mikes, 1997, 12–31.
- 22 BÉKEFI Remig, *A pástói apátság története 1190–1702*, Bp., 1898, 69–76., 254–257.
- 23 MÁLYUSZ Elemér, *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*, Bp., 1971, 214–215. SOLYMOSI László, *Észrevételek a Ciszterci Rend magyarországi történetének repertóriumáról*, Levéltári Közlemények, 1984, 237–251. KOSZTA, i. m., 124–127.
- 24 BÉKEFI Remig, *A ciszterci rend története Magyarországon = Emlékkönyv, melyet Magyarország ezeréves fennállásának ünnepén közrebocsát a hazai ciszterci Rend*, szerk. BÉKEFI Remig, Bp., 1896, 1–89. *Schematismus Congregationis de Zirc S. Ordinis Cisterciensis ad annum scholare 1942/43*, comp. Constantinus HORVÁTH, Bp., 1942, 155–179. MÁLYUSZ, i. m., 220–221.
- 25 MEZEY László, *Forrásszemelvények a kéziratosság korának könyvtörténetéhez*, Bp., 1957, 131–132., 213. *A könyv és a könyvtár...*, 71–72. LÉKAI, i. m., 418. HERVAY, *A ciszterciek és könyveik...*, 176–177.
- 26 *A magyar irodalom története 1600-ig*, szerk. és a hivatkozott részt írta KLANICZAY Tibor, Bp., 1964, 76.
- 27 Árpád-kori és Anjou-kori levelek..., 9–10., 37–79. MEZEY, *Deákság...*, 204–205.
- 28 TARNAI Andor, „*A magyar nyelvet írni kezdik*”: *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*, Bp., 1984, 39.
- 29 Johannis LEMOVICENSIS, *Opera omnia*, ed. Constantino HORVÁTH, Veszprém, 1932, I–III. HORVÁTH Konstantin, *Limoges-i János zirci apát (1208–1218)*, Katholikus Szemle, 1930, 97–106. Uő, *Jean de Limoges, a ferencrendi*, A Szent István Akadémia Értesítője, 1937, 21–26.
- 30 LÉKAI, i. m., 227.
- 31 HORVÁTH, *Limoges-i János...*, 101–106. Uő, *Jean de Limoges...*, 22–23.
- 32 Troyes, Bibliothèque de la Ville, Ms. Num. 556, 893., 1534. OSZK, Facs. I. 631–638.
- 33 HORVÁTH, *Zirc...*, 5–6., 174.
- 34 HÜMPFNER Tibor, *A zirci apátság templom ásatása (1912–13)*, Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, 2(1964), 119–140.
- 35 HORVÁTH, *Zirc...*, 71–74., 132–140. AGGHÁZY Mária, *A zirci apátság templomépítkezései a XVIII. században*, Veszprém, 1937, 19–22.

36 BÉRCZI L. Bernát, *A középkori zirci apátság romjai és rekonstrukciója*, [kézirat: www.ocist.hu/zircz], 2005, 6–7.

37 K. PALÁGYI Sylvia, TÓTH Sándor, *A római és középkori kőtár katalógusa: Tihanyi Múzeum, Veszprém, 1976, [30–32]. Lapidarium Hungaricum: Általános helyzetkép*, szerk. FELD István et alii, Bp., 1988, 412–413., 417–418. BÉRCZI L. Bernát, *A középkori...*, 2005, 8–10.

38 Ambrosius SCHNEIDER, *Der Baubetrieb der Cistercienser = Die Cistercienser...*, 57–67. Ulrich SCHRÖDER, *Architektur der Zisterzienser = Die Zisterzienser...*, 311–344. *A középkori művészet történetének olvasókönyve*, bev. jegyz., szerk. MAROSI Ernő, Bp., 1996, 89–95.

39 HÜMPFNER, i. m., 122–137. Ambrosius SCHNEIDER, *Die Cisterciensische Klosteranlage = Die Cistercienser...*, 68–73. BÉRCZI L. Bernát, *A zirci ciszterci apátság romjai és rekonstrukciója*, *Várak, kastélyok, templomok* 2(2006) / 3, 16–19.

40 Ilona VALTER, *Sprechende Mauern: Die Erforschung der Zisterzienserklöster in Ungarn = 800 Jahre Zisterzienser im Pannonischen Raum*, szerk. Johann SEEDOCH, Eisenstadt, 1996, 43–61.

41 VALTER Ilona, *Szentgotthárd története a mohácsi vészig = Szentgotthárd: Helytörténeti, művelődéstörténeti, helyismereti tanulmányok*, Szombathely, 1981, 29–80. ZLINSZKY-

NÉ STERNEGG Mária, *A szentgotthárdi ciszterci apátság története és művészetének emlékei = Uo.*, 365–540. Ilona VALTER, *Die archäologische Erschliessung des ungarischen Zisterzienserklosters Szentgotthárd*, *Analecta Cisterciensi* [a továbbiakban AC], 38 (1982), 139–152.

42 GEREVICH László, *A pilisi ciszterci apátság*, Szentendre, 1987. TAKÁCS Imre, *Gertrudis királyné síremléke = Pannonia Regia: Művészet a Dunántúlon 1000–1541*, szerk. MIKÓ Árpád, TAKÁCS Imre, Bp., 1994, 248–251.

43 GERGELYFFY András, *Bélapátfalva*, Bp., 1960. Ilona VALTER, *Die archäologische Erschliessung des Zisterzienserklosters von Bélapátfalva*, AC, 38 (1982), 153–165.

44 Edgar LEHMANN, *Die Bibliotheksräume der deutschen Klöster im Mittelalter*, Berlin, 1957, 3–7., 10–11., 18–19.

45 Hervay Ferenc Levente (O. Cist., Zirc) szóbeli közlése.

46 Valter Ilona (Kulturális Örökségvédelmi Hivatal) szóbeli közlése.

47 BÉKEFI, *A pilisi...*, 275–276.; GEREVICH, *A pilisi...*, 14.

48 Hervay Ferenc Levente szóbeli közlése. Neki, valamint Boreczky Annának, †Gyurkó Jánosnak, Madas Editnek, Urbán Gusztávnének és Valter Ilonának ezúton is köszönöm, hogy segítettek.

JANKOVITS LÁSZLÓ

Andromeda

Janus Pannonius mitológiai hősnőket megszólaltató versei közé tartozik az, amelyben a sziklához kötözött, áldozatul szánt Andromeda szavait költi meg. E szavakat a tengeri szörnynek áldozatul kitett Andromeda azonközben mondja, hogy a hős Perseus harcba száll a lány felé tartó fenevaddal:

Me miseram! Quae triste manet fortuna duellum?
Cur mea nunc gravius, quam modo corda pavent?
Haerebam duris, fateor, minus anxia saxis,
propugnator adhuc cum mihi nullus erat.
5 Ipsis cum vinculis utinam fera monstra vorassent
me prius, huc volucrem quam tulit iste gradum.
Indefensa quidem, sed certe sola perissem,
nec noster cuiquam letifer esset amor.
10 Nunc timeo, pereat ne insons, servare nocentem
dum studet, et pietas sit sibi causa necis.
Quid tibi nobiscum, pulcherrime? Non ego mater,
non ego sum coniux, non tua cara soror,
ut tanto nostram quaeras discrimine vitam
impulsus non vi, non prece, non pretio.
15 Vel forsán nostrae movit te gratia formae?
Haud ego sum tanti, nec genus omne meum.
Me fatis permitte meis, tu sospes abito,
quae secet aërias, est tibi penna, vias.
Dum loquor, e mediis ter se ardua sustulit undis
20 bellua; ter fuso contigit astra salo.
Heu, quam vix diros fugit celer ales hiatus,
quam paene occasus occidit ante meos.
Dii, si quos lingua genitrix non laesit iniqua,
hoc vos iam solum, vivat ut ille, rogo.¹

Janus műfaji mintáival kapcsolatban az egyes antik szerzők munkái mellett gyakran fontos az olyan források tanulmányozása, olyan keretek számbavétele is, amelyeket az írás, beszéd technikájával foglalkozó kézikönyvek ajánlanak.² A minták első típusával, a nagy elődökkel kapcsolatban érdemes

kézbe venni Janus iskolatársa, mesterének fia és örököse, Battista Guarini munkáit: habilitációs előadását, amelyben a hét szabad művészetet dicsőíti, valamint az iskola tanulmányairól szóló összefoglalását. Mindegyikben szerepelnek az egyes tudományokat, tantárgyakat reprezentáló ókori kiválóságok. Közülük hárman írják le a történetet: Ovidius, Manilius és Hyginus.³ Kezdjük az utóbbival. Hyginus munkája mitológiai összefoglaló, mindössze az események rövid elbeszélését adja (*Fabulae*, 64): „Cassiope nagyobbra tartotta lánya, Andromeda szépségét, mint a Nereisekét. Neptunus ezért azt követelte, hogy Cepheus lányát, Andromedát egy cet pusztítsa el. Mikor kitétték a lányt, állítólag Perseus, aki Mercurius szárnyas sarujával repült, arra vetődött és megszabadította a veszedelemből.” A másik forrás, Ovidius *Metamorphosese* (4, 665–739) bizonyosan járt a költő kezében mint a mitológiai tudás egyik alapvető forrása. Mégis, úgy tűnik, Janus versének alapötlete inkább a harmadik, Ovidiuséhoz hasonlóan részletes leírásból, Manilius *Astronomicon*jából eredeztethető. Nézzük először Ovidiust, közelebbről azt, mit mond Ovidiusnál Andromeda Perseus jelenlétében. Nos, amint találkoznak, Andromeda először hallgat, szólni sem mer (*primo silet illa nec audet / adpellare virum*, 4, 681–682), s csak többszöri kérésre mondja el hazáját, s anyja bűnét, amely miatt bűnhődnie kell (685–687). A hosszas faggatás eredménye után, mintegy végszóra megjelenik a szörny, a lány feljajdul, Perseus a szintén ekkor odaszaladó szülőknek – szörny ide, szörny oda – egyezséget ajánl, amely szerint a megmentett lánynak őt kell illetnie. A szülők a mintegy kilencsoros szózat után (*quis enim dubitaret, hisz ki kétkedne, teszi hozzá az elbeszélő*) könyörögve ráigérik még országukat is. Ezután kerül sor a győztes küzdelemre és a jutalom átvételére. A mítosz e feldolgozása tehát jóval többet szán Perseus szavaira és a harc leírására – Andromeda inkább lehetőséget nyújt mindarra a szó- és tettebeli bravúrra, amit Perseus véghezvisz.

Ha viszont Manilius csillagászati tankölteményének Andromeda-leírását (5, 538–631) nézzük, több fontos kapcsolódást találunk Janus epigrammájához. Manilius feldolgozása jóval inkább épít a szereplők indulatai megjelenítésére, mint Ovidiusé. Az *infelix virgo*, a szerencsétlen szűz testét a lélek szinte elhagyja, amikor a szörny felé közeledik. Még fontosabb a következő belső változás (5, 606–607): *spectabat pugnam pugnandi causa puella, / iamque oblita sui metu pro vindice tali / suspirans animoque magis quam corpore pendet* (bámulta a harcot a harc okozója, a lányka / s már megfélemedezett magáról, s derék védelmezőjét féltette, sóhajai közt inkább szenvedett lelke, mint teste miatt). A szerelmében önmagáról megfélemedező Andromeda figurájának ötletét, ha nem saját leleménye, valószínűleg innen, Maniliustól vehette Janus.

Az ötlet kidolgozásának mintája nem valamely szerzőhöz, hanem egy mesterségbeli hagyományhoz, a szónoklattanhoz köthető. Ez az *éthopoiia*, a jellemábrázolás iskolai gyakorlata: egy adott személy jellemének megmutatása szavai által. E gyakorlatok, az úgynevezett előgyakorlatok antik hagyomány

mányáról Bolonyai Gábor jóvoltából részletes ismereteink vannak, az ő munkájára is támaszkodva itt elegendő röviden összefoglalnunk az éthopoiia szerkezetét, a verssel mint gyakorlattal kapcsolatos olyan technikai információkat, amelyeket Janus is megismerhetett Guarino iskolájában.⁴ Az előgyakorlatokat tanító könyvek szerzői, Hermogenész, Aphthoniosz, Libaniosz különböző mitológiai témákat kínálnak jellemábrázolás céljára: például He-kabé szavait Trója romjai felett, a halott gyerekei felett szóló Niobé jellemének ábrázolását, vagy azokat a szavakat, amelyekben a gyermekei meggyilkolására készülő Medea jelleme mutatkozik meg. A kézikönyvek a gyakorlat többféle altípusát kínálják. Eszerint Janus esetében a jellemábrázolás indulatokhoz, szenvedélyekhez kötődő típusáról beszélhetünk – *éthopoiia pathétiké*-ről van szó, a jellem a pillanat kiváltott szenvedélyek szülte szavakban kap ábrázolást. A szónok beszéltethet valakit magában és másokhoz – Janusnál Andromeda beszédének egy része monológ, más része Perseushoz, illetve az istenségekhez szól. A jellemábrázolásban ajánlott módon a jelen idősjében kezdődik a vers, innen tér át a beszélő a múltra, és a vers a jövővel kapcsolatos óhajjal záródik.

Eddig csupán arról volt szó, miképpen él egy tanuló a hagyomány e két fajtájával. A humanisták antikokhoz való viszonyának két fontos eleme, az utánzás és a versengés közül csak az elsővel foglalkoztunk. Lássuk most, hogy milyen többletet találhatunk a versben a szónoki gyakorlat általános előírásaihoz képest.

Az egyik fontos többlet a szónoki alakzatok ötletes alkalmazása. Andromeda beszéde lehetne egyszerű magánbeszéd – amint az előbb már utaltunk rá, ehelyett hol magában szól, hol Perseushoz, hol – beszéde végén – az istenekhez intézi szavait, az *aposztrophé*, a más hallgatósághoz fordulás alakzatában. Beszédének első, monologikus része a múltra utal, és a jellemábrázolásokban gyakori módon a jelen és a múlt állapotát, illetve lehetőségeit veti össze. Az összevetés múltra vonatkozó részei ugyanakkor láthatóan egymásra következő, egyre súlyosabb helyzetek sorát adják: a sziklára kötözés, a cet marcan-golása, a halál következik egymás után. A jelen állapot leírása a paradoxon alakzatában jelenik meg: az ártatlan védi az ártót, a kegyesség a halál oka lehet. Ez közvetetten hangsúlyozza Andromeda helyzetének belső ellentmondásait: lehetséges, hogy ő, aki igazságos áldozat, tulajdonképpen bűnbe ke-veri megmentőjét is.

Ezután következik a beszéd Perseushoz szóló része. Itt a személyi érvek meghatározók. A történetnek nem zárható ki olyan feldolgozása, amelyben Andromeda mintegy megindokolja akár maga, akár Perseus előtt, miért is érdemes a hősnek: anyádként, felesédként, húgodként védsz engem, felindított könyörgésem, a kítűzött jutalom, hát még szépségem, jellemem, a női nem – boldog vagyok, hogy helyesen cselekszel. Janusnál azonban ezek a személyi érvek az eltávolítás, a *remotio* alakzatában jelennek meg, Androme-

da egymás után veti el őket, s így jut arra, hogy távozásra kérje Perseust, és vállalja a korábbi helyzet visszaállítását. Érdeemes észrevenni, hogy a *remotio* három, egyenként is három érvet tartalmazó részből áll. A 19. sor *dum loquor* formulája jelzi, hogy Andromeda szavaival egy időben zajlik a beszéd harmadik részében leírt harc. Az egyidejű események, a harc és a beszéd összekapcsolódása, egymásra hatása a két rész felépítésének hasonlóságával még hangsúlyosabbá válik. Andromeda háromszor három érvet hoz elő, majd vet el, s közben háromszor emelkedik ki a szörny a habokból, s hull vissza. Mondhatni, amint a szörny egyre inkább fenyegeti Perseust, úgy Andromeda is egyre inkább lemond mindenről, ami megmenthetné.

A mítosz ismeretében akár olyan befejezést is elvárhatnánk, amely a boldog véget tartalmazza: a szörny bukásának leírását, hálaadást az isteneknek és a hősnak, a boldog egybekelés feletti boldogság kifejezését, és így tovább. A fentebb már idézett antik jellemábrázolások záró, a jövőre vonatkozó része többnyire érzékelteti is a jövőt. Janusnál nem ez történik, és talán ez az, ami ebben ez a gondosan és leleményesen felépített vers felülmúlja a hagyományt: Andromeda, aki a reménytelenségben érzi növekedő szerelmét, afelől sem lehet biztos, hogy van egyáltalán istenség, aki a pártját fogja. Egy bizonyos, az önfeláldozásban megmutatkozó szerelem: az, hogy még ezt a bizonytalan utolsó lehetőséget sem a maga, hanem Perseus javára szeretné fordítani. Akár tudjuk a mítoszt, akár nem, lehet, hogy itt nincs folytatás: a felfokozott szorongás és a felmagasztalt önfeláldozás ebben a versben most már mindig éppen így marad.

1 JANUS PANNONIUS, *Opera quae manserunt omnia*, I, Epigrammata, fasc. I., Textus, edd. Iulius MAYER, Ladislaus TÖRÖK, Bp., Balassi, 2006, 113–114. Prózafordításban a sorszámok feltüntetésével (1) Jaj nekem, micso-da balszerencsét ígér ez a párviadal? (2) Miért ver a szívem erősebben, mint az imént? (3) Szavamra, kisebb szorongással függtem a durva sziklán akkor, (4) amikor még nem akadt senki védelmezőm. (5) Falt volna bár föl a vad szörny akár e láncok között, (6) mielőtt szárnyas lépteit erre irányította volna ő! (7) Védtelenül bár, de bizonyosan csupán én pusztultam volna el, (8) s nem lenne halálhozó senki számára az irántam érzett szerelem. (9) Most rettegek, nehogy ártatlanul pusztuljon el, míg a bűnös védelmére (10) törekszik, és kegyessége okozza vesztét. (11) Mi köződ hozzám, te csodaszép? Nem vagyok sem

anyád, (12) sem feleséged, sem drága nővéred, (13) hogy ilyen ekkora baj árán mentsd életemet, (14) holott sem kényszer, sem imádság, sem jutalom nem késztet. (15) Vagy tán bájos alakom indított meg? (16) nem érek ennyit sem én, sem egész nemem. (17) Engedj át végzetemnek, s távozz sértetlenül, (18) van szárnyad, amely az égi utakat szeli. (19) Míg szölok, a hullámok közül háromszor ágaskodott fel (20) a szörny, a tengert kavarva háromszor ért fel a csillagokig. (21) Jaj! csak alig kerülte ki szörnyű torkát gyors szárnyad, (22) majdhogynem lehullott hulltom előtt. (23) Istenek, ha van köztetek, akit nem sértett meg anyám méltatlan szavával, (24) azért könyörgök csupán, hogy maradjon életben ez az ifjú.

2 A Janus-kutatásban a *Búcsú Váradtól* esetében Kovács Sándor Iván mutatott rá a *propemptikon* műfajának fontosságára. KOVÁCS

Sándor Iván, *Várad–Velece–Medvevár* = KOVÁCS Sándor Iván, *Pannóniából Európába. Tanulmányok a régi magyar irodalomról*, Bp., Gondolat, 1975, 11. Ez irányú kutatásaim egyik kiindulópontja éppen az ő tanulmánya volt. Ezzel a dolgozattal szeretném megköszönni az útbaigazítást. A vers mint éthopoiia csak rövid tárgyalást kapott korábban, lásd JANKOVITS László, *Accessus ad Janum*, Bp., Balassi, 2002, 65. (hálózati elérhetősége <http://www.neumann-haz.hu/muvek/jankovits/jankovits.pdf>).

3 Maniliust lásd Battista GUARINI, *Oratio de septem artibus liberalibus...* = GUARINI, *Opuscula*, a cura di Luigi PIACENTE, Bari, Adriatica, 1995, 78. Ovidiust és Hyginust lásd GUARINI, *De ordine docendi ac studendi* = GUARINI, *i. m.*, 153., 154.

4 *Antik szónoki gyakorlatok*, szerk., bev. BOLONYAI Gábor, Bp., Typotex, 2001, különösen 54–55., 111–112., 225–234. Az előgyakorlatok hagyományáról, szerepéről Janus költészetében lásd JANKOVITS, *i. m.*, 45–69.

Drámák a bécsi és a budai udvarban

Benedictus Chelidoniumus és Bartholomaeus Frankfordinus Pannonius

Kovács Sándor Ivánnak*

A bécsi egyetem humanista környezetében komoly érdeklődés ébredt a drámairodalom iránt az 1510-es években. Ennek egyrésztől inspirálója lehetett a latin retorikai oktatás megújulása: a diákok által megtanult és szóban előadott ókori vagy reneszánsz komédiák felkészítették őket a szellemes latin nyelvű társalgásra, a plautusi szójátékok vulgáris kifejezések (*Plautinae sales*) használatára. Másrészt a drámák előadása a királyi udvarok számára is izgalmas esemény volt, amely egyrészt az udvar fényét emelte, másrészt a szervezésben részt vevő humanisták számára is új karrierlehetőségeket nyithatott meg. Benedictus Chelidoniumus és Frankfurti Bertalan irodalmi munkássága ugyan szövegszerűen nem kapcsolható egymáshoz, műveik mégis ugyanennek a bécsi szellemi környezetnek a nyomát viselik magukon, ráadásul mindkettejük műve kapcsolódik valamiképp Habsburg Mária ifjúságához.

Benedictus Chelidoniumus (eredeti nevén Schwalbe, c. 1460–1521), a nürnbergi származású bencés, Konrad Celtis tanítványa, 1518-tól haláláig a bécsi Schottenstift apátja, a kolostori humanizmus jellegzetes képviselője volt.¹ 1515-ben írta az *Érény Vetekedése a Gyönyörrel* (*Voluptatis cum Virtute disceptatio*) című drámáját Bécsben, de az irodalom- és művészettörténet általában nem e miatt a drámája miatt emlékezik meg róla, hanem nürnbergi tevékenységét tartja számon: Dürer 1511-ben megjelent négy illusztrált könyvéhez, a *Mária életéhez*, a *Kis és a Nagy Passióhoz* és az *Apokalipszishez* írt kísérő verseket, amelyek közül az elsőt, *Mária életét* Chelidoniumus a Közép-Európában rendkívül népszerű mantovai szerzetesköltő, északi peregrinánsok látogatásainak célpontja, Baptista Mantuanus *Parthenice Marianája* alapján írta.² Baptista Mantuanus *renovatio Christianája* és annak összhangba hozása a klasszikus hagyománnyal Chelidoniumus más műveire is rányomta bélyegét: az *Érény vetekedése a Gyönyörrel* is a felújított antik hagyomány allegorizáló keresztény

* Kovács Sándor Iván egyik kedvenc témája a metamorfózisok kutatása, akár Zrínyinél vagy Esterházy Pálnál, akár a XVII. századi térképeken. Tanulmányom két átalakulásról is szól: egy mitikusról, Kírké varázslatáról, és egy tudományosról, egy disznó tücsökké változásáról. A szöveg előadás formában elhangzott a *Maria von Ungarn, eine europäische Persönlichkeit zu Anbruch der Neuzeit* című konferencián, Budapesten, 2005 októberében.

értelmezését közvetíti. Markus Reiterer disszertációja már alaposan feltárta a dráma keletkezési körülményeit, Margret Dietrich pedig a színpad felépítését és a mű dramaturgiáját rekonstruálta a szövegből kiolvasható adatok alapján;³ legutóbb pedig Stephan Füssel szolgáltatott értékes adalékokat az előadás időpontjához és körülményeihez.⁴ A címlap szerint február 20-án, farsang keddjén adták elő a darabot az éppen Bécsbe érkezett Matthaeus Lang kardinális és Mária kijelölt magyar királynő előtt – legalábbis a címlap állítása szerint, más történeti források szerint azonban Lang csak 23-án érkezett Bécsbe, és 26-án már el is távozott. Ez alapján Füssel arra következtet, hogy valójában 25-én, Nagyböjt első vasárnapján zajlott le az előadás, és a dátumot utólag módosították vissza a farsang idejére. Chelidoniumus műve címe szerint *disceptatio*, azaz vetélkedés, nem pedig antik mintájú komédia. A nézőket a középkori színpadról örökölt kikiáltó, a *Preco* köszönti német nyelvű beszéddel és felvezeti Vénusz és Pallas *Zwittrachtj*át, viadalát. Rögtön Vénusz lép a színpadra, a Tékozlást (*Luxuries*) hozza magával, és előszólítja a Sátánt, aki elmondja, hogy mindenki, aki Vénuszra vágyik, igazából az ő hatalmába fog kerülni. Vénusz biztatására a Sátán körbemegy és mindenkinek kínálgatja áruját: az egyik edény Vénusz báját, a másik *Superbiát*, gőgösséget, a harmadik *Gulát*, torkosságot, a negyedik *Soport*, álmodást tartalmaz.⁵ Mérgéit azonban senki nem fogadja el, ezért Vénusz cselhez folyamodik: Cupido nyilaival céloz a jelenlevőkre, csakhogy ezek is hatástalanok maradnak, Pallas ugyanis minden jelen levő ifjat felvértezett, és elűzi *Luxuriest*, a Tékozlást. Vénusz viszontválaszában azzal vádolja meg Pallast, hogy csak a csúnyák és szegények választják a bölcsességet – erre Pallas viszontválaszában Károly főherceget, a későbbi V. Károlyt hozza ellenpéldaként, aki szép, gazdag, és mégis bölcs. (Bár Károly maga is szerepel a darabban, de valójában ifj. Niclas von Salm gróf játszotta – Chelidoniumus talán arra számított a mű írása idején, hogy maga Károly is ott lesz már Bécsben.) Ezután a Sátánnak is a vérét ontják, és következik a második felvonás. Ebben Vénusz és Pallas választott harcosai, Epicurus, illetve Hercules küzdenek meg egymással. Epicurus nem tud megszólalni, mert tele a szája étellel és résszel, pedig akkora a torka, hogy a hasába több hús belefér, mint amit egész Bécs szombaton megvesz. Pallas Herculessel támad, erre Hercules ókori ellenfele, Antaeus hirtelen ott terem és megbirkózik vele, majd utánuk Geryon, egy amazon és Cacus is. Az iskolai színjátékok fontos és állandó jelenete, a verekedés ez: Cacus elverésével és egy német nyelvű himnusszal ér véget a második felvonás. A harmadik felvonásra csak a döntőbíró, Károly főherceg ítélete marad, aki természetesen Pallast választja, és erre a szörnyek, a Sátán, Vénusz és Cupido a pokolba vonulnak vissza. A harmadik felvonást az elsőhöz hasonlóan szintén négyszólamú ének zárja: a drámák énekelt versekkel való kiegészítése a felvonások végén már megjelent Johann Reuchlin *Scaenica progymnasmatájának* (1498) kiadásaiiban, és Chelidoniumus darabjának négyszólamú kórusaihoz mintát adhatott en-

nek a műnek az egy évvel korábban, Bécsben megjelent kiadása, ahol Singrenius és Vietor, a két nyomdász külön felhívja a figyelmet, hogy ők egészíteték ki a dallamokat négy hangra.⁶

A Herkules a válaszüton-téma (*Hercules in bivio*) allegorikus-moralizáló feldolgozása már komoly múltra tekinthetett vissza a burgundi udvarban is,⁷ és még szorosabban köthető az ifjú Károly herceghez Joannes Pinicianus *Virtus et Voluptas* (1511) című certamenje, amelyben szintén az ifjú Károly főherceg testesítette meg az erény és a gyönyör közt választó Herculest. Csábító feltételezés Frankfurti Bertalan certamenét, a Lustaság és az Éberség vetekedését ezekhez a művekhez kapcsolni. Hasonló benyomást kelt a Lustaság alakja például Epicurus ábrázolásához Chelidonius művének második felvonásában. Azonban Bartholomaeus művében nem kerül elő a „Hercules in bivio” motívum (ezt a magyar irodalomban csak később, Petki János 1608-ban írt *Az Virtusnak és Voluptasnak vetekedések* című versében találjuk meg, ott is csak Statius nyomán), és Chelidonius és Pinicianus művének komolysága is hiányzik belőle.

Chelidonius darabjának előadásán szinte bizonyosan ott volt a tízéves Habsburg Mária. Ez nem mondható el Bartholomaeus Frankfordinus darabjairól, hiszen Mária csak 1521-ben érkezett Budára. A *Gryllus* és a *Certamen* azonban bizonyosan a budai udvar környezetében keletkeztek, erre következtethetünk a művek előtt található ajánlásokból. Brandenburgi György örgróf és Szathmári György kancellár is II. Lajos legszorosabb környezetéhez tartozott.⁸ Bartholomaeus Frankfordinust illetően Vargha Anna tisztázta a korábbi félreértéseket: „Bartholomaeus Franck. Budensis magister” 1515-ben iratkozott be a bécsi egyetemre, és 1516-ban adta ki Vietornál Reuchlin (Capnio) *Batrachomyomachia*-fordítását, melyet Ursinus Velius ajánl az egyelőre azonosítatlan Mihály kalocsai prépostnak, székesfehérvári kanonoknak. Vadianus levélgyűjteményében fennmaradt három levele, kettő bizonyosan 1518-ból, egy pedig 1517-ből vagy 1518-ból; 1522-ben írt egy levelet N. György körmöcbányai jegyzőhöz, melyben azt írja, hogy most tért vissza *Babylonból*, ez talán Rómát jelentheti. 1518-ban írt leveléből megtudjuk, hogy budai *ludi magister* (iskolamester) volt, és megemlíti bécsi barátait, Collimitiust, Johannes Achert, Viktor Gampot, Wolfgang Pidingert. Harmadik, 1518. április 21-én kelt levelében arra kérte Vadianust, hogy nézze át egy munkáját és végezze el a szükséges simításokat. Vargha Anna joggal következtet arra, hogy a két mű a *Gryllus* és a *Certamen* lehetett, és ez alapján 1519-re teszi bécsi megjelenésüket.⁹ Némiképp bonyolítja a helyzetet az, hogy a *Certamen* címzettjének, Szathmári György pécsi püspöknek szóló ajánlásban Frankfordinus karácsonyi-újévi ajándékként mutatja be második művét (a római *Saturnalia* hagyományára és egymás kölcsönös megajándékozására utal). Ez alapján azt is elképzelhetjük, hogy már bemutatása, átadása után nyomtatta ki Singrenius bécsi nyomdájában. Vargha Anna után Gustav Hammann járult hozzá fontos adalékokkal Frankfordinus életéhez, ugyanis megállapította, hogy szoros barátságban volt Johann Kres-

linggel, a budai vár plébánosával, aki első között lett luteránus Magyarországon: 1511-ben is együtt iratkoztak be a bécsi egyetemre, és 1512-ben a krakkói bursa regestrumában is közvetlenül Kreslingé után következik neve, majd miután elnyerte a magisteri címet Krakkóban, Kreslinggel együtt iratkoznak be a bécsi egyetemre is 1515-ben.¹⁰ Hammann azonosította Bartholomaeus Körmőcbányára címzett levelének címzettjét, Georg Eyskert is, és megállapította, hogy 1525-től selmecebányai nótárius lett, és 1536-ban még bizonyosan ott élt, de 1540-ben már nem. Bartholomaeus szerepet játszott az 1525–26-os bányászfelkelés leverésében is, olyannyira, hogy 1526-ban az egyik tanú, Jakob Khöler azt vallotta, hogy fel akarták égetni a várost, ha nem fizet, és fogókkal akarták a lázadók széttegni a selmeci és a besztercei jegyzőt (*notarium Nouosoliensem et Semnitiensem cum forcipibus velle dilacerare*).¹¹ Egy levéltári adattal lehet Hammann alapos adatgyűjtéséhez hozzájárulni: 1523. október 8-áról Wibbel Mihály budai aranyműves német nyelvű levele maradt fenn Frankfurti Bertalan selmeci nótáriushoz, amelyben közli, hogy jól van, de tartozásait a *tavalyi* házbérért és élelemért számon tartja.¹² Eszerint tehát az előző évben, 1522-ben Bertalan még Budán tartózkodhatott, és elképzelhető, hogy adósságát csak 1526-ban rendezte, mikor Selmecebánya küldöttként a Nagylucei Dóczyakkal szembeni kártérítési ügyben Budán járt.¹³ Az 1526. évi selmecebányai városi számadáskönyvben több pénzküitalás indoklásánál említi budai útját, és két esetben is tartozásának kifizetésére küldtek neki pénzt (*an seiner schult*).¹⁴

A *Gryllus* fordulatot jelent a közép-európai régióban képviselt eddigi drámahagyománnyal szemben. Konrad Celtis *Ludus Dianae*-ja, Jakob Locher *Iudicium Paridisa*, ahogy Chelidonius Herkules-játéka is, az antik mitológiai elemek allegorizáló és aktualizáló feldolgozását vitték színre, komédiának csak a középkori definíció szerint nevezhetők. Joseph Grünpeck erősen morálizáló és tanító célú iskolás komédiái (*Comediae utilissimae*, 1497) szintén nem plautusi ihletésűek, a két valódi reneszánsz komédiának, Jakob Wimpheling *Stylphójának* (1494) és Johann Reuchlin *Hennójának* (1498) keletkezése pedig nem Bécshez, hanem Strassburghoz, illetve Heidelberghez köthető.¹⁵ A bécsi egyetem vonzáskörzetében azonban már Bartholomaeus Frankfordinus előtt néhány évvel feltűnik a plautusi mintájú humanista komédia: egyrészt épp Reuchlin *Hennója* jelenik meg Singreniusnál és Vietornál 1514-ben,¹⁶ másrészt Johannes Harmonius Marsus *Comoedia Stephaniumát* adják ki kétszer is Bécsben, 1515-ben és 1517-ben. Marsus komédiáját 1502 előtt adták ki először Velencében, és verseit a Velencén átvonuló Anne de Foix (II. Ulászló menyasszonya) tiszteletére szervezett ünnepségen is énekelték,¹⁷ majd a *Stephaniumot* 1515-ben a korábban Krakkóban és Magyarországon is tanító Rudolf Agricola iunior adta ki Vietornál, és a Bécsben található példány számtalan kézíratos jegyzete arra utal, hogy maga Agricola magyarázhatta Marsus szerfelett gazdag szókincsét az egyetemen.¹⁸ Két év múlva, 1517-ben a Vadianus-kör másik tagja, Philipp Gundel kíséző epigrammájával jelent meg a szöveg.¹⁹

A *Stephanium* a plautusi *Aulularia* nyomán készült, cseppet sem erkölcsös komédia, az ifjú Niceratus próbálja megszerezni *Stephaniumot*, a Leszboszról elrabolt „szajhácskát”, de apja, Hegio túl fukar, és nem ad erre pénzt. Geta, a részeges szolga meglopja az apát és az ifjúnak adja a szükséges összeget, majd épp amikor a lopás fényre derülne, megérkezik a lány nagybátyja, a gazdag Philodicus, és hozományt ad az ifjú párnak. A szolgál, Geta, természetesen itt sem ússza meg verés nélkül a darab végén. Nem zárható ki, hogy Bartholomaeus járt Rudolf Agricola *Stephanium*-magyarázó órájára. Erre utal, hogy Bartholomaeus, amint Pirnát Antal megállapította, a *Gryllus* dedikációjában Donatus Terentius-kommentárjának bevezetőjét idézi: „quare non absonum duxi hac saltem aetatura *speculorum ac paradigmatum totius humanae vitae* (ut hoc comitorum) *calcaneum aemulatione quadam* (a longe saltem) *sequi.*”²⁰ Marsus komédiája ugyanezzel a donatusi definícióval kezdődik: „cum sit comoedia vitae imitatio, / veri imago, consuetudinis speculum, / qua affectus omnes tanquam picta tabula, / qua quid evitandum, quid in vita utile / quod ita solum non iucundum reputat.”²¹ Marsus plautusi mintájú komédiája után született Caspar Ursinus Velius 1516-ban írt *Zelotypus* című komédiája is, ez azonban sajnos nem maradt fenn. Frankfurti Bertalan 1515-ben fordult meg utoljára a bécsi egyetemen az anyakönyv tanúsága szerint, emiatt azt sem zárhatjuk ki, hogy a bécsi humanista kör fontos eseményét, Benedictus Chelidonius darabjának bemutatóját saját maga is látta, és elképzelhető, hogy ismerte a *Zelotypust* is.²²

A drámai formák iránti érdeklődés bécsi felélénkülésének figyelemre méltó emléke ezeken kívül a bécsi egyetem egy másik rétoránárának, Ulrich Fabrinak a *Philalethes*-kiadása 1516-ból. Bár Maffeo Vegio allegorikus műve, az Igazság (*Veritas*) és *Philalethes* párbeszéde nem dráma, hanem dialógus, és cselekmény híján célja elsősorban a költészet védelme és gazdag latin szókinccs tanítása,²³ Fabri terjedelmes kommentárja, amelyben Joachim Vadianus készülőfélben lévő poétikáját is említi,²⁴ jól tükrözi a bécsi humanizmus széles irodalmi tájékozottságát, visszatérően hivatkozva id. Filippo Beroaldo, Ficino, Petrarca, Poliziano, Parrasio, Lorenzo Valla, Johann Geiler, Reuchlin és nem utolsósorban Erasmus műveire. Végül megemlíthetünk még egy bécsi művet, Joachim Vadianus lukianoszi ihletésű *Mythicum syntagmáját* (*Galus pugnans*, 1514), amelyben a tyúkok és kakasok szócsatája utána a mű végén a *Parasitus* (*Lichenor*) szónoklata, hogy a vitatkozó tyúkokat és kakasokat itt az ideje sütve és húsleves formájában megenni, talán párhuzamba állítható *Gryllus* parazita evésre koncentrááló monológjaival Bartholomaeusnál.²⁵

Ahogy már említettem, Bartholomaeus 1518-ban *ludi magister*ként írt Vadianusnak, tehát feltételezhető, hogy ezt a két darabját iskolában mutatták be, és a dedikációk címzettjeiből arra következtethetünk, hogy az udvarhoz közel. A két mű közül a *Gryllus* című komédia látszik nagyobb igyekezet eredményének, hiszen a *Lustaság és Éberség* vetekedése tulajdonképp egy kétoldalas

allegorikus jelenet. A *Gryllus* hosszabb (modern kiadásban hatoldalas) terjedelme ellenére kevésbé élvezetes mű, mint a rövid, de szellemes vetekedés: a cselekménye elnagyolt, és számos valószínűtlen vagy nehezen indokolható eleme van. Bartholomaeus drámájában két athéni polgár, Haliarches és Clearches fiainak a sorsa adja a cselekmény fő szálát. Haliarches fiát, Apollidest már régebben elrabolta egy szökött rabszolga. Clearches Delphoiba megy áldozni az isteneknek, és az ünnep forgatagában eltűnik fia, az ötéves Aethicus, akit egy szicíliai visz magával rabszolgának. Véletlenül épp Haliarches fia, Apollides vásárolja meg Aethicust a szicíliaitól. Apollides még emlékezik rá gyerekkorából, hogy athéni származású, ezért meglátogatja szülőházát, és magával viszi szolgáját, Aethicust. Az athéni utcán járva véletlenül ráismer apja, Haliarches szolgájára, a parazita Gryllusra, aki élethossziglan ígért *sinecuráért* cserébe elkalauzolja Apollidest apja házához. Ott időzik éppen Aethicus apja is és fia ráismer. Apollidés hajlandó ugyan felszabadítani szolgáját, apja barátja fiát, de elég önző módon 20 minát kér érte, amennyiért saját maga vásárolta. Az apa kifizeti a fiáért kért összeget – és ezt követően már csak az iskolai színjátékok legfontosabb eleme, az egyik szereplő alapos elverése van hátra: Gryllus, a parazita tudniillik ráismert az Apollidést egykor elrabló szökött rabszolgára, Haliactesre, akit megpróbál megzsarolni – de Haliactes ehelyett jól elveri (a verés fontosságát Chelidoniumnál, Marsusnál is láttuk). A cselekmény több ponton inog: egyrészt az idősebb fiú, Apollides több, mint 10 évet töltött távol hazájától, mégis a parazitát felismeri, apja házáat nem. Nem világos, hogy mi szükség van Haliactesre, a szökött rabszolgára, akinek egyetlen szerepe Gryllus elverése, és tulajdonképp Gryllusra, aki szintén mintha csak azért szerepelne, hogy két jellegzetes parazita-monológot adjon elő, és hogy elverjék, a cselekményhez nem kapcsolódik szervesen.

Ahogy azt Kardos Tibor, majd Pirnát Antal is megállapította, a mű fő mintája Plautus *Captivi* című darabja.²⁶ Emellett Kardos Tibor az első humanista iskoladrámát, Pier Paolo Vergerio *Paulus*át nevezte meg a darab mintájaként.²⁷ Ezt a felvetést, amelynek nyomán Kardos óta a magyar szakirodalom visszatérően a *Paulust* nevezi fő mintának, semmi sem támasztja alá, hacsak nem tekintjük érvnek azt, hogy így lesz kerek egész a magyar humanizmus Kardos által felállított, de sok helyen téves eszményképe, amely szerinte Pier Paolo Vergerio impulzusával kezdődik és az ő hatásával zárul. Nem valószínű, hogy Vergerio 1390 körül írt darabja eljuthatott egyáltalán Bartholomaeushoz, hiszen első nyomtatott kiadása 1745-ben jelent meg. Ez a lehetőség nem zárható ki teljesen, mert a *Paulus* két kézírata is (Milano, Ambrosiana C 12 sup. és Vat. Lat. 6878) a XV. század végén a neves grammatikatanár Franciscus (Pescenninus) Niger tulajdonában volt,²⁸ aki Ippolito d'Este nevelőjeként volt Magyarországon 1497 előtt, majd Bernardinus Utinensisszel, a jogásszal együtt Báthory Miklós váci iskolájában tanított.²⁹ Azonban az egyetlen közös vonás, amelyet a művek között felfedezhetünk, a moralizálás. Vergeriónál is szem-

ben áll két oldal: Paulus, a címszereplő, gazdag, tehetséges, de könnyelmű és lusta úr, akit gonosz szolgája, Herotes (t-vel!) meggyőz arról, hogy tanulás helyett a gyönyörteli életet válassza. Velük szemben áll a felszabadított rabszolgaga Stichus és a szorgalmas tanuló Titus.³⁰ Ha megfigyeljük, Bartholomaeusnál is van ilyen ellentét: Haliarches kereskedőnek látszik (hali-archés, a tenger ura), „perigrinans”, tehát külföldre sokat utazik, fia pedig csak pénzért hajlandó elengedni apja barátjának fiát. Clearches ezzel szemben erkölcsös: Delphoiban áldoz, a neve szintén a jó hírnévre törekvést tükröz (kleos-archés), fia pedig egyesenen *Aethicus*, azaz erkölcsös. (Egyébként azon kívül, hogy így hívják, *Aethicus*nak sehol nincs szerepe a darabban.)³¹ A szereplőknek ez a morális megkülönböztetése, két oldalra állítása azonban Vergerio után szinte minden iskoladrámában előfordul, hatásról tehát nem beszélhetünk. Jakob Wimpheling *Stylphó*jában a gonosz Stylpho és az erényes Vincentius áll szemben egymással, a névtelen *Paediá*ban vita zajlik a rossz oldal, az Otium és Voluptas, valamint a Labor és Paedia között.³² A Gryllusban azonban nyoma sincs a *Paulus* fő történetének, hogy a rossz szolga kerítőként nőt szerez ura számára, és a gyümölcsből maga is kiveszi részét.

A komédia címszereplőjének, Gryllusnak a nevét Kardos Tibor minden magyarázat nélkül *Tücsö*knek fordította, és a szöveg azóta is így jelenik meg a magyar humanizmus irodalmi antológiáiban.³³ Gryllus kívülről szemléli az eseményeket, nem kever bajt, mint a gonosz szolgák szoktak, csak parazitaként egy kis enivalót kér, és ahogy a mű során kétszer is elhangzik, „hominum omnium et parasitorum nequissime”, „furcifer”, de a tücsök hagyományos jellemzőire, például hogy nyáron zenél, télen fázik, vagy hogy rossz költő, mint Janus Pannoniusnál,³⁴ semmi nem utal. A megoldás kulcsát Gryllus egyik monológja adja: „pro sapiente quisque morionem agitat” mondja, amiről rögtön a hallgató eszébe juthat Erasmus *Balgaság dicsérete* (*Moriae encomium*). Ennek Morus Tamáshoz szóló dedikációjában Erasmus felsorolja azokat a műfaji mintákat, amelyeket *Stultitia*, az Ostobaság szónoklatában követett: „Cum ante tot saecula Βατραχομυομαχίαν luserit Homerus, Maro culicem et mortem, nucem Ouidius. Cum Busiridem laudavit Polycrates et huius castigatorem Isocrates, iniusticiam Glauco, Thersiten et quartanam febrim Favorus, caluicium Synesius, muscam et parasiticum Lucianus. Cum Seneca Claudii luserit ἀποθέωσιν, Plutarchus Grylli cum Vlysse dialogum, Lucianus et Apuleius asinum...”³⁵ Az, hogy Frankfurti Bertalan ismerte a *Balgaság dicséretének* a Gryllust említő bevezetőjét, azzal bizonyítható, hogy másik művében, Johannes Reuchlin (Capnio) *Batrachomyomachia*-fordítása 1516. évi bécsi kiadásához írt dedikációjában szinte szó szerint idézi Erasmus példáit: „Adde quod in omnium studiorum genere quo quisque exercitatus fuit, si quando animum remittere cogitavit, non inepte iocatus est. Ita Lucianus muscam extulit, Glauco iniusticiam defendit, Favorinus quartanam laudavit, Maro culicem deflevit.”³⁶ Ehhez a kiadáshoz a bécsi humanista kör ifjú reménysége, Caspar Ur-

sinus Velius írt ajánlást, aki 1517 elején küldött Erasmusnak születésnapjára verset Riccardo Bartolini közvetítésével – és ezzel érdemelte ki a nagy humanista barátságát.³⁷ A Gryllus dedikációja sem maradt érintetlen Erasmustól: a *Dares Entellum provoco* szólást csak Erasmus *Adagiájából* (*Ad.* 3, 1, 70) ismerhette Frankfurti Bertalan, mert maga a németalföldi mester alkotta Szent Jeromos egy mondatából,³⁸ és a Brandenburgi Györgynek szóló dedikáció homéroszi idézetét is εἰς οἰωνὸς ἄριστος ἀμύνασθαι περὶ πάτρησ, *Ilias* 12, 243) is minden bizonnyal a *Meliores nancisci aves* adagiumból ismerte (*Ad.* 2, 7, 20). A műben magában is szívesen rejt el Erasmustól vett tudós mondásokat (például *Gryllus* 15: *etsi easdem iecerim tesseris* – *Ad.* 1, 4, 32), és a *citius quam asparagi coquantur* (*Gryllus* 89) szólást is valószínűleg tőle veszi (*Ad.* 3, 7, 5), nem pedig Suetoniustól (*Augustus* 87, 1).³⁹

Mínthogy egyértelműnek látszik, hogy a dráma címszereplője az Erasmus által idézett Plutarkhosz-dialógusra céloz, sokkal helyesebb lenne Gryllusnak nevezni fordításban is, hiszen valójában nem egy tücsökről, hanem egy disznóról van szó.⁴⁰ Mint ismeretes, Plutarkhosz dialógusában (latin címe hagyományosan: *Bruta animalia etiam ratione uti, Moralia* 985D–992E) Odüsszeusz egyik volt hajóstársával beszélget, akit Circe disznóvá (görögül γρούλλος) változtatott, de semmi kedvet nem érez arra, hogy visszaváltozzon emberré, ugyanis az állati lét kellemesebb és erkölcsösebb is, mint az emberi. A Circe által átváltoztatott hajósok sorsát már az ókorban is a túl sokat evőkkel (*Xen. Mem.* 1, 3, 6; *Ps. Crates epist.* 14), vagy a gazdagok háza körül parazitaéletet élő filozófusokkal (*Dion* 78, 34) azonosították allegorizálva.⁴¹ A történetet már Poliziano egyik Niccolò Leonicenóhoz írt leveléből ismerhették a humanisták,⁴² és már Leonbattista Alberti is felhasználta a kutyája halálára írt panygyricusához (*Canis*),⁴³ de maga a mű tudtommal csak 1508-ban jelent meg először Joannes Regius latin fordításában, aki annak a Raphael Regiusnak a testvére volt, aki Ovidius *Metamorphoseseihez* írt kommentárjainak második kiadását Csulai Móré Fülöp pécsi püspöknek ajánlotta 1513-ban. Emiatt tehát nem zárhatjuk ki, hogy Joannes Regius fordítása, amely Raphael Regius más Plutarchus-fordításaival együtt jelent meg 1508-ban, Magyarországon is ismert volt, Erasmus pedig 1511-ben megjelent *Balgaság dicséretében* már műfaji mintaként hivatkozik rá, és innentől szavatolva volt a szöveg európai ismertsége. A *Balgaság dicsérete* elég korán eljutott Magyarországra, már 1518-ban Celio Calcagnini Szalkai Lászlóhoz írt levelében említi, hogy elküldi ezt a művet neki.⁴⁴

De néhány további adat is igazolja, hogy a Gryllus-párbeszéd ismert volt, és a főszerelőt nem tücsöknek, hanem disznónak gondolták. Ezek közül a legfontosabb Johann Eck, Luther későbbi ellenfelének *Három szónoklata*, amely 1515 novemberében jelent meg Augsburgban. Eck, az ingolstadti egyetem teológiatanára, akit ekkor önéletrajza szerint még inkább érdekelt a platonizmus, mint az eretnekek elleni harc, épp egy bolognai út után, és emléke-

zetes bécsi kirándulása előtt adta közre három szónoklatát.⁴⁵ Az első Brandenburgi Frigyeshez (1497–1536), az ingolstadti egyetem rektorához, későbbi würzburgi préposthoz és Brandenburgi Vilmoshoz (1498–1563), későbbi rigai érsekhez szól, a Brandenburgi család dicséretéről. A harmadik, amely a *De Germania exculta contra Grillos* címet viseli, Odüsszeusz és Gryllus plutarkhoszi párbeszédét ismerteti először – hogy vannak, akiknek az állati lét jobban tetszik, mint az emberhez méltó, majd erről rátér arra, hogy Germánia is tele van olyan emberekkel, akik ellenzik az iskolákat, a humanitas terjesztését, pedig fontos, hogy mindenki egyetemen tanuljon, doktor legyen és ne barbár teológiából, hanem humanista nyelven.⁴⁶ Minthogy az első szónoklat a Brandenburgiak dicséretéről szól, és megemlíti Brandenburgi Györgyöt is, aki Magyarország előkelői közé került és „regique Hungaro charissimum”, Bartholomaeus Budán is találkozhatott e művel. De ez Bécsben is megtörténhetett, ahol 1515-ben tanult – Eck pedig 1516-ban látogatott oda, hogy a Fuggerek megbízásából kamatpárti nézeteit kifejtse és elbeszélése szerint jó barátságba került Joachim Vadianusszal és körével, Collimitiusszal, Viktor Gamppal, akiket Bartholomaeus Frankfordinus is üdvözöl Vadianusnak írt egyik levelében.⁴⁷ (1516 novemberében az ókori filozófia ellen írt szónoklatának kiadását is nekik ajánlotta.)

Gryllus a XVI. században, és később is elsősorban az emberi jóra nem hajló, mocskos disznót jelképezte, épp ellentétesen Plutarkhosz párbeszédének az emberi civilizációt relativizáló tanulságával. Eobanus Hessus *Fugitivi* című darabjában Pomponius és a Szökevény párbeszédében a Szökevény Gryllusnak nevezi magát, amit Pomponius a több Gryllus-értelmezési lehetőség közül egyértelműen disznónak értelmez: „In quae monstra, imo in quae portenta incidimus? In Blattas et Gryllos scilicet, alterum lucem (fortasse quia male agit) fugientem, alterum etiam inter sues grunientem. Neque enim Xenophontis filium te esse opinor illum a suae gentis hominibus tot praeconiis decantatum, sed illum vere porcarium Gryllum haud scio cuius Circes veneno ex homine suem factum, Itaque minus iam demiror, respondisse pauloante a Troia venire vos.”⁴⁸ Így említi Melancthon egy Petrus Lotichiushoz 1557-ben írt versében Gryllust (*De veterum principum pietate...*: „Multae sed similes videntur esse / Circaeis stabulis, canum suumque / Ac ut Grillus ibi priora membra / Non vult restitui sibi, videmus / Sic spurcos aliquos manere Grillos, / Spernentes sapientiam, Deumque.”).⁴⁹ A legszebben talán Pierre Coustau *Pegma* című emblémáskönyvének képe és subscriptiója összegzi a Gryllussal kapcsolatos tudnivalókat.⁵⁰

Ennél több erasmusi szellem azonban nem szivárgott át a műbe, a *Gryllus* története meglehetősen szorososan követi a plautusi *Foglyokat*, azt rövidíti, és nem mindig jár el a legszerencsésebben. Plautus darabjában Élisz és Aitolisz háborúja következtében kerül rabszolgásgorba az apa, Hegio idősebb fia, Philopolemus, és őt próbálja meg kiváltani, amikor véletlenül egy olyan úri rab-

szolgát vásárol csere céljából, akinek szolgája saját, régebben elrabolt fia; Bertalannál Athénban játszódik a történet, és Haliarchus fiát, Apollidest háború helyett egy szolga rabolta el, a másik apa fia, Aethicus pedig egy templomi ünnepélyen veszett el. Bertalan egy jelenet erejéig azt is felidézi, hogyan tűnt el ötéves korában Aeticus, Clearchus fia, miközben a felismerési zárójelenetnél Aethicus már *adolescens*, tehát legalább tíz év telt el az 3. (Clearchus és Haliarcus beszélgetése fiaik elvesztéséről) és 4. jelenet (Apollides és Aethicus hazaérkezése) között jelzés nélkül. Ennek ellenére Gryllus a 4. jelenet elején úgy beszél a 3. jelenet két búsuló öregjéről, mint akik épp az imént zavarták el őt, tehát nem veszi figyelembe az eltelt tíz évet. Nemcsak a két elveszett fiú története került át Plautustól, hanem számos apró elem is: így például, hogy Apollides húsz *mináért* szabadítja fel szolgáját, Aethicust, ahogy Plautusnál Hegio épp ennyit kér saját, fel nem ismert fiától, Tyndarustól, ha a hazaküldött ál-szolga, Philocrates nem térne vissza (*Capt.* 353–364). Amikor Gryllusnak örök ingyen ellátást ígér a jó hírért cserébe Clearchus, a plautusi Hegio ígéretét ismétli meg (*Gryllus* 88 és 115; *Capt.* 897).⁵¹ Gryllus panasza, hogy egykor minden idősebb fiúval rendelkező apa magához hívta, hogy mulattassa, arra hajaz, ahogy a *Foglyok* elején Hegio meghívja a születésnapjára a parazitát Ergasilust (*Capt.* 174–175). A különféle szolgagyalázó kifejezések (például *Gryllus* 129: „vincite mastigiam et verberonem pessimum”, 131: „plagipate”) is a *Foglyokból* származnak (*Capt.* 472, 551, 659) és amikor a darab végén Gryllus a gyerekrabló Haliactest azzal a büntetéssel fenyegeti meg, hogy kőbányába küldeti, szintén plautusi a gondolat (*Capt.* 944, 1000; lásd még Terentius *Andr.* 199, 214; *Heaut.* 530). A *Captivire* talán azért esett Bartholomaeus választása, amiért Lessing is úgy ítélte, hogy ez a „das vortrefflichste Stück, [...] welches jemals auf den Schauplatz gekommen ist”;⁵² a *Foglyok* az egyetlen komédia a Plautus-életműben, amelyben sem kéjnök, sem kerítők, sem hetvenkedő katonák nem szerepelnek, ahogy azt a prólógus is elmondja (*Capt.* 53–66).⁵³ Bartholomaeus szövege is utal erre a tisztességes erkölcsű választásra, mikor a darab végén Haliactes tapsra szólítja a nézőket: „Vos valete et plaudite, *castis hanc moribus comoedus egit comoediam, spectatores optimi*” (*Gryllus* 138). Újabban különösebb indoklás és bizonyítás nélkül a sokkal obszcénabb *Menaechmit* említették a *Gryllus* mintájaként.⁵⁴ Az egyetlen közös vonás a két mű között az lehet, hogy ott a darab prólógusa szerint a hétéves Menaechmust egy tarentumi piac melletti ünnepi játékon vesztette el apja, itt pedig a Delphoi ünnepen keveredett el az ötéves Aethicus, az összetévesztett ikrek Shakespeare által is feldolgozott történetére (*The comedy of errors*) azonban egyáltalán nem hatott a *Gryllusra*.

A mű kevés értelmezője Gryllus alakjában a plautusi parazitát, a negatív haszonleső gonosztevőt vélte felfedezni.⁵⁵ Én Gryllus működésében inkább az értelmiségi boldogtalanság és szerepkeresés (*infelicitas litteratorum*) egyfajta analógiáját látom: első monológjában arról panaszskodik, hogy az egész vi-

lág felfordult, és mivel mindenki megbolondult, nincs már szükség igazi bolondokra. Második monológjában arra panaszkodik, hogy eltréfálta szerencsését a két öreggel, és ezért most fiatalokra veti ki a hálóját – azonban valójában nem állít semmilyen csapdát, cselszövést, csak közvetít a két gyerek és a két apa között, némi ételigéret reményében. Egyedül ismeri fel a szereplők közül a bűnös Haliactest, Apollides egykori elrablóját, és mikor közli, hogy a szökött rabszolga álnéven ott él a városban, elverik és ezzel ér véget a mű.

Az *Inter Torporem et Vigilantiam certamen Virtute Arbitra* certamen rövidege olyan tréfás jelenetekre emlékeztet, mint a XV. századi *Comoedia Bile*, amely nagy népszerűsége tett szert Németországban.⁵⁶ De a *Torpor* és *Vigilantia* megszemélyesített alakjai inkább az általában jóval hosszabb, és kevésbé komikus, allegorikus, moralizáló párbeszédekkel állnak rokonságban, mint amilyen Maffeo Vegio *Philalethese*, amelyben Veritas okítja Philalethest, vagy még inkább Jacobus Locher Philomusus *Concertatio Virtutis cum Voluptate*ja. De mindazok a tudós elemek, amelyek ezekben az allegorikus párbeszédekben állandóan visszatérnek (például a Gyönyör és az Erény eddigi sikereinek bemutatása, Venus csábításainak listája, és ezek cáfolata), teljesen hiányoznak Bartholomaeus művéből. A német népnyelvi szövegek, a farsangi játékok allegorikus alakjai között sem találjuk meg ezt a két szereplőt.⁵⁷ A szöveget helytelen dialógusnak nevezni, ahogy a magyar szakirodalom legtöbbször teszi, hiszen három szereplője van: *Torpor*, a Lustaság, *Vigilantia*, az Éberség, és kettejük vitájának (tehát certamen és nem dialógus, vagy ahogy Chelidonius mondja: *Zwietracht*) döntőbírája, *Virtus*, az Erény. Kardos Tibor két fő forrással állította párhuzamba a szöveget, amelyeket ismét csak érdemes szondázni, mielőtt elfogadnánk őket. Egyrészt újból Pier Paolo Vergerio *Paulus*át említette, amelynek kezdete valóban hasonlít némileg certamenünkhöz, ahol *Torpor*t, aki épp sonkával és evéssel álmodik, *Vigilantia* nagy nehezen kirugdossa álmából. Vergerio *Paulusa* valóban úgy indul, hogy Herotes hirtelen felébreszti urát, *Paulust*, és az dühösen felelősségre vonja szolgáját, majd beszámol álmáról, amelyben „conventus optimatium”-on, az előkelők tanácskozásán vett részt, és ott tanácsokat adott, törvényt magyarázott és alkotott (*Paulus*, 20–43). Azonban *Torpor* álma ételről szól, és épp hogy nem hirtelen ébred fel. Legalább ennyire hasonló jelenetet találunk Bartholomaeus Colonensis *Epistula mythologicá*jában, ahol Bartholomaeus Pancratiushoz írt burleszk levelében beszéli el, milyen nehezen ébresztette fel az alvó Sidoniust, hogy törte rá az ajtót, rángatta karját, ütlegelte egy vesszővel, majd egy bottal.⁵⁸ Talán nem érdektelen megemlíteni, hogy Bartholomaeus Colonensis Odysseus Circe által elvarázsolt társaihoz hasonlítja barátját, művét pedig a kisebb magyarországi iskolákban is ismerték.⁵⁹

Kardos Tibor egy másik lehetőséget is felvetett, ez pedig Pandolfo Colonnuccio apológusainak, allegorikus meséinek, ezek közül is az *Agenoriának* a hatása.⁶⁰ Ezt azzal a történetileg talán igazolható, de egyébként irodalomtör-

ténetileg nem kifejezetten lényeges ténnyel támasztotta alá, hogy Collenuccio 1489–90 táján Magyarországon járhatott. Nyilvánvaló, hogy ez egyáltalán nem biztosítja, hogy Frankfurti Bertalan harminc évvel később ismerte műveit, különösen amiatt, hogy Collenuccio valószínűleg csak 1494-ben írta őket.⁶¹ Collenuccio *Agenoriája* nem dráma, hanem lukianoszi modorú pszeudomitológiai történet, és csak az *argumentum* olvastán támadhat az a benyomásunk, hogy valamelyest hasonlít Bartholomaeus Frankfordinus művéhez.⁶² Továbbhaladva azonban egy teljesen más történet bontakozik ki: az *Agenoria* szerint Inertiát (Lustaság) Orcus (a Pokol) Labor (Munka) feleségéül rendelte, nagy hozományt ígérve, ha tőle gyermekeket nemz, és a párkák szerint, ha gyermeket nemz férjétől, mind a hét olyan lesz, akiket az emberi faj tisztelni fog, de ha férjezetlen marad, sokkal rosszabb gyereket fog szülni. A problémák már az esküvőn elkezdődnek, mert Inertia kigyúnyolja Labor ajándékait, és Inertia emiatt távol is tartja magát a nászágytól. Labor ezért Minerva szolgájául szegődik, Inertia pedig dőzsöl, majd pénze elfogytán éheznek, és előadja cinikus életfilozófiáját. Nem ismertetem a hosszú történetet, melynek során világosan fény derül Collenuccio filozófia- és görögellenes nézeteire, csak a végkifejletet: Labor Pallas segítségével új feleséget szerez, Agenoriát, akitől csak V betűvel kezdődő gyermeki születnek (Vita, Valentia, Virtus...), mert ez egy olyan betű, ami hiányzik a görög ábécéből. Gyermekait majd nem sikerül megrontani Inertiának és kíséretének, de Juppiter *Politia*, az Állam kedvéért visszakergeti őket Orcushoz, a Pokolba.

*

Michael Wibel budai aranyműves levele Frankfurter Bertalan selmeci nótáriushoz. MOL DL 47530 (Q10, Nyáry) = Mikrofilm D 201. Biztosítja Frankfurti Bertalant, hogy ő, szolgája és házanépe jól van. A házbérrel, annak kamataival, az étkezéssel tartozik. A pápa haláláról érkezett hír, és Elayn bíró is meghalt.

Dem Kunsreich[e]n maste[r]
Barth'me Frankfurter
Notarius auff der
Schemnicz meÿnem
gueten herre[n] vnd
frunt sol der briff.

Fruntliche[n] grus vnd willigen dinst zw allerzeÿt. Wisset lieber master bartlme das ich noch mit den Emderin vnd mit allem meÿnem hausgesind von den genade[n] gottes noch frisch vnd gesunt bin des selb[e]n gleiche[n] ich auch beger zw hore[n] von Euch vnd euchern herre[n]. Item wisset das ÿr noch an dem fertig[e]n⁶³ hauszins noch schuldig seÿt bliben fl. vij vnd iezunde[n]

auff aller heylige[n] tag so ist man wider schuldig eyn ganczen jarzins das macht als fl xv den 1 mer seyt ir schuldig vor dy speys als euchere herre[n] sind weg zage[n] euch vnd den balasth fl ij d xxv Ite[m] auch seyt yr schuldig blib[e]n an den magolle[n]⁶⁴ als euchere hant schriffte ausweyßt fl ij d[en] lxxvj vnd in gold fl j vnd silber ij loth vnd j nesség iezunder waiss ich nit mer das yr schuldig werd auch waiss[e] ich nicht sundere meer zw schreibe[n] das wir wiss[e]n dan das wir hÿe in den hende[n] gottes sindt auch ist ware pottschaft hie das der papst ist gestorb[e]n mer ist vnse[re] Elaÿn richter gestorb[e]n Item nit mer dan viel gueter nacht vnd gruest mir euchere[n] fleissig vnd alle meÿne vnd euchere guete gumme[n] dat[um] bude feria 5ta post francisci anno 1523

Master michel wibel
goldschmid zw ofen

1 Erről lásd Franz MACHILEK, *Klosterhumanismus in Nürnberg um 1500*, Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg, 64 (1977), 10–45.

2 Mantuanus északai kultuszát legjobban a strasbourgi ifj. Thomas Wolf látogatásának 1503-ból származó leírása érzékelteti, aki Jakob Wimphelinghez írt levele szerint úgy járult hozzá, mint Tyanai Apollónios az indiai brahminokhoz. (Baptistae MANTUANI, *Bucolica seu Adolescentia, in decem aeglogas diuisa*. Ab Iodoco Badio Ascensio familiariter exposita: cum indice dictionum..., Strassburg, Ioannes Prus 1514.) A nagyenyedi származású Adrian Wolphard 1517-ben adta ki *Contra poetas impudice loquentes*ét Bécsben, a Bártfán és alkalmanként Krakkóban tanító Valentin Eck pedig 1515-ben megjelent *De arte versificandi*jában ókori költőkön kívül Mantuanus verseit is idézi.

3 Margret DIETRICH, *Chelidonium' Spiel: „Voluptatis cum Virtute Disceptatio“*, Wien 1515, *Maske und Kothurn* 5 (1959), 44–59 és Markus REITERER, *Die Herkulesentscheidung von Prodikos und ihre frühhumanistische Rezeption in der Voluptatis cum Virtute disceptatio des Benedictus Chelidonium*, Phil. Diss., Wien, 1957.

4 Stephan FÜSSEL, *Riccardus Bartholinus Perusinus: Humanistische Panegyrik am Hofe Kaiser Maximilians I.*, Baden-Baden, 1987, 120–121. (Saecula spiritualis 16).

5 „En et in hac pera loetalis multa soporis / Copia, qua decimam sumpta dormitur ad horam“.

6 Ioannis REUCHLIN Phorcensis *Scaenica progymnasmata*, Hoc est Ludicra praeexercitamenta, Wien, Vietor et Singrenius, 1514. (Példány: ELTE Egyetemi Kt. Ant. 0711.)

7 Dieter WUTTKE, *Die Histori Herculis des Nürnberger Humanisten und Freundes der Gebrüder Vischer, Pangratz Bernhaupt gen. Schwenter, Materialien zur Erforschung des deutschen Humanismus um 1500*, Graz–Köln, 1964, 201.

8 Lásd Ute Monika SCHWOB, *Der Ofener Humanistenkreis der Königin Maria von Ungarn*, *Südostdeutsches Archiv* 17–18 (1974–75), 50–73.; Louis NEUSTADT, *Die letzten Stunden des Königs Wladislaw von Böhmen und Ungarn*, *Ungarische Revue* 4 (1884), 35–42., illetve FARBAKY Péter, *Szathmári György, a mecénás*, Bp., 2002, 19.

9 VARGHA Anna, *Bartholomaeus Frankfordinus Pannonius*, *Egyetemes Philologiai Közöny* 63 (1939), 65–74.

10 Gustav HAMMANN, *Bartholomaeus Frankfordinus Pannonius – Simon Grynäus in Ungarn*, *Zeitschrift für Ostforschung* 14 (1965), 228–242.

11 *Dokumenty k banickemu povstaniu na Slovensku (1525–1526)*, kiad. Peter RATKOŠ, Bratislava, 1957, 243. Mindez önmagában is szépen cáfolja Kardos Tibor elképzeléseit, aki-

nek alaptézise a humanizmus és a népi kultúra összeolvadása Bartholomaeus művében. Vö. „A néppel való rokonszenvezés sokkal nagyobb fokban állapítható meg a magyar humanista vígjáték kezdeteiben egy városi, budai iskolamesternél, aki Erasmus baráti köréből, Reuchlin társaságából (sic!) szakadt ki, Bartholomaeus Pannoniusnál.” *A renaissance Magyarországon*, szerk. KARDOS Tibor, Bp., 1961, 80.

12 Magyar Országos Levéltár DL 47530. Szövegét lásd tanulmányom végén.

13 Az ellentétek háttéréről lásd WENZEL Gusztáv, *Az alsó-magyarországi bányavárosok küzdelmei a Nagy-Lucsei Dóczyakkal 1494–1548*, Értekezések a történelmi tudományok köréből, 6/6, (1876).

14 *Dokumenty* (lásd 11. jegyzet), 382–383.

15 A korabeli Plautus-előadásokról lásd Hans RUPPRICH, *Das ausgehende Mittelalter, Humanismus und Renaissance, 1370–1520*, átdolgozta Hedwig HEGER = *Geschichte der deutschen Literatur von den Anfängen bis zur Gegenwart*, szerk. Helmut de BOOR, Richard NEWALD, Bd. IV/1, München 1994, 649–651. Barzizza *Cauteriaría*-ja is ismert volt Bécsben: egy bécsi példányt az ingolstadti egyetemen másolták, és később Hieronymus Balbus környezetébe is eljutott. Paolo ROSSO, *La Cauteriaría di Antonio Barzizza*, *Humanistica Lovaniensia* 53 (2004), 31–32. Krakóban a kéziratok tanúsága szerint népszerű volt a sokáig Bruninak tulajdonított, de Leonardo della Serrata által írt *Poliscena*. Lásd Giorgio NONNI, *Contributi allo studio della commedia umanistica: la Poliscena*, *Atti e Memorie dell'Arcadia*, ser. III, 6 (1975–76), 393–451.

16 Ennek is didaktikus célját hangsúlyozták Singrenius és Vietor ajánlásukban: „Reputantes studiosis tyronibus industrias hanc nostram usui et uoluptati fore, Adeo ut his preaeexercitamentis audivo animo tractatis, facilima (!) ipsis oportunitas (!), ad Plautinos sales perdiscendos, illamque Terentii maturitatem hauriendam, deinceps relinquatur, quod uerum esse isti iudicabunt, qui nobis monentibus haec legent, et memoriae mandabunt.” REUCHLIN, *Scaenica* (lásd 6. jegyzet), f. 1v.

17 Modern kiadása: *Il teatro umanistico veneto: La commedia*. Tommaso Mezzo, Epirota; Giovanni Armonio Marso, Stephanium; Bar-

tolomeo Zamberti, Dolotechne, kiad. Graziella GENTILINI, Ravenna, 1983, 71.

18 Ahogy Gentilini is megjegyzi, Marsus számtalan ritka szóval írta tele művét. A példány: ÖNB 40. E. 15. Rara.

19 Példány: ELTE Egyetemi Kt. Ant. 0872.

20 PIRNÁT Antal, *A magyar reneszánsz dráma poétikája*, ItK 73 (1969), 530.; Bartholomaeus FRANKFORDINUS Pannonius, *Opera quae supersunt*, Bp., 1945, 3. A Donatusnál megőrzött Cicero-idézet: „comoediam esse Cicero ait imitationem vitae, speculum consuetudinis, imaginem veritatis.”

21 GENTILINI, *Il teatro umanistico* (lásd 17. jegyzet), 81–82. (ll. 22–26.).

22 VARGHA, *Bartholomaeus* (lásd 9. jegyzet), 69.

23 Maphei VEGII Laudensis poete et Oratoris praeclari, *Dialogus tum festiuus tum elegans [...] Philaethes*, Wien, Singrenius, 1516. (Péld. ÖNB. ALT-163481-B.)

24 Uo., f. d4r.

25 Joachim VADIANUS, *Mythicum syntagma, cui titulus Gallus pugnans*, Bécs, Vietor, 1514, f2r–f3v.

26 KARDOS Tibor, *A magyarországi humanizmus kora*, Bp., 1955, 269–276.; PIRNÁT, *A magyar reneszánsz dráma* (lásd 20. jegyzet), 533–534.

27 KARDOS, *A magyarországi humanizmus*, 276.

28 Alessandro PEROSA, *Per una nuova edizione del 'Paulus' del Vergerio*, = *L'umanesimo in Istria*, kiad. Vittore BRANCA, Firenze, 1983, 273–356. (Itt 274–280., 296–298.)

29 Legalábbis Niger saját, néhol meglehetősen mesészerű és ellentmondásos elmondása szerint. Lásd Giovanni MERCATI, *Ultimi contributi alla storia degli umanisti*, Fasc. II., Città del Vaticano, 1939, 59–60. (Studi e testi 91). Niger elbeszélése szerint még Ippolito d'Este nevelése előtt 1489-ben Galeotto Marzio hívására Orosinumba ment két évre, és az ottani gimnáziumban hallgatóival előadtak Szent Miklós tiszteletére egy előadást (*Scholasticum Orosianae Iuventutis drama*). Mercati szerint Orosinum Araddal azonos (Orodium Bonfininál), de ezt Pajorin Klárával együtt én sem tartom valószínűnek, lásd: PAJORIN Klára, *Bonfini Symposiumja*, ItK 85 (1981), 513–514.

30 Karl MÜLLNER, *Vergerios Paulus, eine Studentenkomödie*, Wiener Studien 22 (1900), 235.

31 A szereplők nevének etimologizálása a korabeli drámamagyarázat egyik fő eleme: Gian Pietro Valla például így magyarázza a *Captivi* szereplőinek nevét 1511-ben: „Nomina igitur ut etymologias ipsorum interpretetur: ita namque multa erunt planiora. Aegyo [=Hegio, K. F. G.] dictus ab Aegyo, [...] quod multis sit concussus aerumnis. Phylo-polemus. bellicosus nam phylo amo significat, et polemos bellum. Phylocrates amoris tenax, quia phylo amo et crato significat teneo. Tindarus primo paegnium dicebatur quasi puer lusorius, nam pezo ludo dicitur postea tindara. nam tiasso hulcero traco et impello significat ob amal quae euenerunt. Parasitus autem ergasilus quia ergon opus dicitur et silo traho quod alienam ad se traheret operam, id est alieno pasceretur cibo. Aristophontes autem captiuus ab eo quod aristos dicitur optimus et phoneuo i. occido quod ex optimatibus suae ciuitatis tindaro multa inflixerit mala. Stalagmus, id est stilla: quia stazo et stalozo stilo significat: ob iugem fletum ita dictus.” PLAUTUS, *Comoediae viginti*, ex commentariis et emendationibus Bernardi SARACENI et Joannis Petri VALLAE. Venetiis Lazarus Soardus 1511. f. 63v.

32 Erről lásd Antonio STÄUBLE, *Risonanze europee della commedia umanistica del Quattrocento = The Late Middle Ages and the Dawn of Humanism Outside Italy*, kiad. Gerard VERBÈKE, Leuven/Den Haag, 1971, 193. és általában Stäuble alapművét: *La commedia umanistica del Quattrocento*, Firenze, 1968.

33 Például Régi magyar drámai emlékek, kiad. KARDOS Tibor, 1. k., Bp., 1960, 517–535. és Janus Pannonius. *Magyarországi humanisták*, kiad. KLANICZAY Tibor, Bp., 1982.

34 Janus Pannonius: *Ad Gryllum*.

35 Erasmus ROTERODAMUS, *Moriae Encomium*, kiad. Clarence H. MILLER = *Opera omnia*, IV/3, Amsterdam–Oxford, 1979, 68. Gryllusról később is megemlékezik Stultitia: „Rursus inter homines, idiotas multis partibus antepōnit doctis et magnis, et Gryllus ille non paulo plus sapuit quam πολύμητις Ὀδυσσεύς, qui maluerit in hara grunnire quam cum illo tot miseris obici casibus”. Uo., 112.

36 FRANKFORDINUS, *Opera* (lásd 20. jegyzet), 1. A kapcsolatot már Kardos észre-

vette, csak azt gondolta, hogy Plutarkhosznál Gryllus egy tücsök (KARDOS, *Magyarországi humanizmus* [lásd 26. jegyzet], 276.). Gerézdi Rabán Kardos könyvéről írt jogos és megsemmisítő bírálatában Erasmus hatását kétségbe vonta, véleményem szerint itt ok nélkül: GERÉZDI Rabán, *Kardos Tibor. A magyarországi humanizmus kora*, ItK 62 (1958), 557.

37 Gustav BAUCH, *Caspar Ursinus Velius*, *Ungarische Revue* 7 (1887), 27. Lásd Erasmus ROTERODAMUS, *Opus epistolarum* (Allen), 3. k., Oxford, 1913, n. 548, 549. A vers szövegét például *Epistolae D. Erasmi Roterodami ad diuersos*, et aliquot aliorum ad illum, per amicos eruditos, ex ingentibus fasciculis schedarum collectae, Basel, Frobenius 1521, 62.

38 Erasmus ROTERODAMUS, *Adagia = Opera omnia*, II/5, kiad. Felix HEINIMANN, Emanuel KINZLE, Amsterdam–Oxford, 1981, 78–79. Benedictus Chelidonius is használta minden bizonnyal az *Adagiát* műve előszavához: az ott olvasható történet a lámpaláztól elnémult Theophrastusról az *Adagiában* (‘Mutus Hipparchion’ *Ad. 2, 7, 93*) és a *Balgaság dicséretében* is megtalálható. Mivel Erasmus Zénodotosztól idézi a történetet, nem valószínű, hogy Chelidonius máshol olvasta.

39 Lásd Erasmus ROTERODAMUS, *Adagia = Opera omnia*, II/6, kiad. Felix HEINIMANN, Emanuel KINZLE, Amsterdam–Oxford, 1981, 428–429. Mindenesetre azt semmiképp sem bizonyítja ez a szólás Frankfurti Bertalan művében, hogy a budai udvar környezetében ismert volt a spárga, „ez a Magyarországban még ma is meglévő zöltségféle” (vö. KARDOS, *A renaissance* [lásd 11. jegyzet], 669.)

40 Kardos Tibor mentségére legyen mondván, hogy félrefordítása következetes: a *Balgaság dicséretének* általa készített magyar fordításában is Tücsköt ír, pedig már Szabó András 1910-es fordítása is helyesen magyarázza a helyet.

41 További példakkal: E. KAISER, *Odyssee-Szenen als Topoi*, *Museum Helveticum* 21 (1964), 109–136, 197–224, itt 197–213.

42 Angelo POLIZIANO, *Illustrium virorum epistolae ab Angelo Politiano partim scriptae*, Paris, Iodocus Badius Ascensius, 1526, f. 36r–v. „Similesque mihi Gryllo videntur illi, qui cum Ulysse disputat apud Plutarchum, nec

ullis adduci rationibus potest ut e sue rursus in hominem redire velit, quem prius ex homine Circe mutauerat in suem."

43 David MARSH, *Lucian and the Latins, Humor and Humanism in the Early Renaissance*, Ann Arbor, 1998, 157.

44 TRENCSÉNYI-WALDAPFEL Imre, *Erasmus és magyar barátai = Humanizmus és nemzeti irodalom*, Bp., 1966, 95. Beatus Rhenanus is tervezte 1516-ban, hogy a *Balgaság dicsérete* kísérőszövegeként lefordítja a *Gryllust*: Erasmus RÖTERODAMUS, *Opus epistolarum* (Allen), nr. 473.

45 Johann Peter WURM, *Johannes Eck und der oberdeutsche Zinsstreit 1513-1515*, Münster, 1997.

46 „Sed eleganter Grillus (quem Cyrce mutauit) apud Plutarchum disputans inducitur: nec vlla ratione adduci potest: vt ex sue redeat: quinimmo maluit in obducta bestialitate obbrutescere, quam priorem hominis accipere effigiem. Sed quid sibi vult in praesentia haec Metamorphosis? quidue ad propositum confert? an ne simul cum errante Vlysse, nostra quoque pariter errat oratio?" „Isti enim omnes vt Grillus ex sue, ad hominis effigiem redire nolunt" Johannes ECK, *Orationes tres non inelegantes*, Augsburg, Miller, 1515, f. d2v. (ÖNB 32. W. 77.)

47 FRANKFORDINUS, *Opera* (lásd 20. jegyzet), 15.

48 Eobanus HESSUS, *Dialogi tres*, Erfurt, Mathes Maier, 1524, f. D2v.

49 Philippus MELANCHTON, *Epigrammatum libri sex*, Wittenberg, Haeredes Iohannis Cratonis, 1579, f. H5a.

50 Petrus COSTALIUS, *Pegma cum narrationibus philosophicis*, Lyon, Bonhomme, 1555, 176. Arthur HENKEL, Albrecht SCHÖNE, *Emblemata. Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts*, Stuttgart-Weimar, 1967/1996, c. 1695.

51 A gondolat a plautusi komédiák állandó eleme: lásd még *Captivi* 780, *Curculio* 663.

52 Lessing meglepő ítélete ennek ellenére azóta is emészthetetlen a drámaolvasók számára, értelmezését lásd Gioachino CHIARINI, *Lessing e Plauto*, Napoli, 1983, 89–104.

53 Későbbi feldolgozásairól lásd Carl von REINHARDSTOETTNER, *Plautus. Spättere Bearbeitungen plautinischer Lustspiele. Ein Beitrag*

zur vergleichenden Literaturgeschichte, Leipzig, 1886, 324–325.

54 „Bartholomaeus komédiája egyébként is a Menechmit (!) követi, azt választja alapul." PUSKÁS István, *Plautus, az első magyar színi direktor*, Kalligram 14 (2005), 75.

55 HORVÁTH János, *Az irodalmi műveltség megosztása. Magyar humanizmus*, Bp., 1942, 259.

56 Ernst BEUTLER, *Die Comedia Bile, ein antiker Mimus bei den Gauklern des XV. Jahrhunderts*, Germanisch-Romanische Monatsschrift 14 (1926), 81–96.

57 Ingeborg GLIER, *Personifikationen im deutschen Fastnachtspiel des Spätmittelalters*, Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte 39 (1965), 542–587.

58 „hunc hominem esse lethargicum, seu carminum auocamento soporatum et ad oblivionem praesentium externatum, seu a Circe, quae Vlyssis socios in pluriformas beluas carminibus mutauit, obcantatum, et in somniculosum girem transformatum: sed inter cogitandum liquido cognoui, eum non obcantatum, neque lethargicum, sed morbo scor diae a uertice capitis ad imas usque plantas occupatum." Bartholomaeus COLONIENSIS, *Dialogus mythologicus...*, Bécs, Vietor és Singrenius, 1512, f. a3v. Ezt a kiadást Adrian Wolfhard készítette elő, aki valószínűleg órát is tartott a szövegből. Kiadásának jegyzetelt példánya: OSZK RMK III. 5070. (Ant. 4724) Kölni Bertalanról: Bartholomaeus COLONIENSIS, *Ecloga Bucolica carminis, Silva carminum*, szerk. Christina MECKELNBORG, Wiesbaden, 1995.

59 Szerepel az eperjesi tanár, Wolff Lőrinc végrendeletében a kötet, 1519-ben vagy 1520-ban. IVÁNYI Béla, *Eperjes szab. kir. város iskolaiúgye a középkorban*, Bp., 1911, 4.

60 KARDOS, *A magyarországi humanizmus* (lásd 26. jegyzet), 274. A „budai farsangi népi mulatságok" hatásáról (amelyekről Vadianus *Gallus pugnans* nem éppen a leghitelesebb forrás) itt nem szölok, mivel semmit nem tudunk róluk.

61 KARDOS Tibor, *Néhány adalék a magyarországi humanizmus történetéhez*, Pécs, 1933, 10–12. Kardos adatai a „pesaroi Pandolfo" magyarországi tartózkodásáról meggyőzőek,

kérdés, hogy azonos lehet-e személye Colleenuccioval, aki ez idő tájt sok diplomáciai megbízást teljesít, de az olasz kutatást nem tud magyarországi tartózkodásról. Vö. E. MELFI, *Colleenuccio, Pandolfo = Dizionario Biografico degli Italiani*, Róma, 1982, 1–5.

62 „Murcea Ignauiae et Inertiae, Agenoria uero Diligentiae atque Negocii praesides deae, Romanis olim cultae, sed et omnem mortalium uitam pro cuiusque studiis distinguentes

Huic Apologo materiam praebent.” Pandulphi Colleenucii *Apologi IIII*, Roma, Ludovicus Henricus Vicentinus, 1526, Alv. (OSZK App. H. 203.) Az első, 1511. évi strasbourgi kiadás-hoz nem jutottam hozzá.

63 Bajor-osztrák 'tavalyi'. Az értelmezést Jónácsik Lászlónak köszönöm.

64 „ivóedény”. Lásd DEMKÓ Kálmán, *A felső-magyarországi városok életéről a XV–XVII. században*, s. 1., 1890, 233.

Kovács Sándor Iván és a manierizmus

A manierizmus – különösen az irodalomtörténetben – divatjamúlt, elkopott fogalommá vált. Persze nem az eszmekörébe vont alkotások, Montaigne, John Donne, Góngora vagy Rimay János művei avultak el, hanem az a szemlélet, amely manierista vonásokat vélt felismerni a XVI–XVII. század fordulójának írásművészetében. A kényesebb ízlésű kutatók manapság még a manierizmus említését is kerülik. Ha mégis úgy adódik, hogy kénytelen-kelletlen le kell írniuk ezt a szót, akkor azonmód szabadkoznak is, óvatosan körülkerítve azt a szűk kis teret, ahol – szigorú megszorításokkal – ez a kategória mégiscsak alkalmazható.

Talán néhányan még emlékszünk arra, mennyire másként volt ez harmincnyolc évvel ezelőtt. Aki az 1960-as–70-es években járt egyetemre, léptenyomon a manierizmusba – de legalábbis annak lelkes magyarázóiba – ütközött. Kifejezetten divatosnak számított akkoriban a manierizmus kérdéseivel foglalkozni. Hauser Arnold vaskos monográfiája, amelyre ma már nemigen illik reflektálatlanul hivatkozni, afféle kultuszkönyvvé vált, annál is inkább, mert kezdetben szinte senki sem olvasta: magyar fordítása csak 1980-ban jelent meg. A könyv körüli szellemi izgatottságot fokozta az a tény, hogy szerzője magyar származású, Lukács György ifjúkori tanítványa, nyugati emigráns marxista volt, aki több mint ötven évig élt távol hazájától.

Köztudomású, hogy Hauser manierizmus-értelmezésének kiindulópontja a „reneszánsz válsága” volt. Jól ismert az a körülmény is, hogy a manierizmus (képző)művészettörténeti kategóriaként alakult ki, már Hauser Arnold működése előtt. A kiváló művészetszociológus egész koncepciója a baloldali értelmiség értékvesztésének megrázkódtatásaiból ered. „A reneszánsz krízise a humanizmus csődje. Fejlődésének lelassulásában, sőt időnként megszakításában, a nagy világnézeti szintézis – a klasszikus ókor és a keresztény középkor összeegyeztetése a jelen igényeivel – válik egyszer és mindenkorra problematikusá. Erkölcsi értelemben, a reneszánsz krízisében a sztoikus bölcsességnek a keresztény moralitással és az emberi szolidaritással való összehangolásának sikere forog kockán. Az uralkodó kultúrértékek fenntartása és folytatása az isteni és emberi rend, a vallás és jog, a kötelesség és hajlandóság egységén múlik” – mondta Hauser Arnold. Aki tehát akkoriban Magyar-

országon manierizmusról beszélt, az több-kevesebb joggal „másként gondolkodónak” érezhette magát. A „reneszánsz válságába” mintegy beleíródtak a szocializmus krízisjelenségei is. Igen jellemző egyszersmind, hogy a „létező szocializmus” kritikusai ekkor még viszonylagos konszenzussal nevezhették a baloldali eszmekört a XX. század „humanizmusának”. Kevesen sejtették, hogy a hatvanas évek válsága később olyan bukásba torkollik, amely a szocializmus létező változatával együtt elsodorja annak „emberarcú” ábrándképét is.

Ha tehát azt kérdezik tőlünk, hova tűnt a manierizmus utáni eleven érdeklődés, erre azt válaszolhatjuk: ugyanoda, ahová a hatvanas évek baloldali mozgalmái. Az értékválság logikus következménye lett az értékelés alapjainak meglazulása, végső soron az értékek nivellálódása: „jó vers”, „rossz vers” – lassacskán megmosolyognivaló, avitt kategóriákká váltak a régi magyar irodalom kutatóinak szemében. Sőt, egyre inkább dicséretesnek számított a minden szellemiséget nélkülöző szövegekkel való foglalatosság, olyanokkal, amelyeket eladdig „a kutya se ismert”. Az pedig, hogy a több évszázados alkotások „mához szóló” tartalmakat közvetíthetnének, netán „megszólíthatnák” a jelenkori olvasót – nevetséges, szentimentális ömlengésnek hatott. Az egymást követő újpozitivisták és strukturalisták áramlatok előbb az esztétikumot, a kvalitást, később a jelentést is lefejtették az irodalomról, csak a művek élettelen csontváza maradt: a metrum és a retorikai apparátus. Nem meglepő, hogy negyven év távából már jószerével nem is érthető, miért volt valaha olyan vonzó a manierizmusról bölcsekedni.

Nem lehet csodálkozni azon sem, hogy az egykor hatalmas hullámokat kavarázó manierizmus-vitát ma már sokan a levitézlett marxisták belterjes köztözködésének érzik; joggal vélelmezve, hogy ez a diskurzus valójában a hegeli elidegenedés-elmélet kultúrkritikai vetülete volt: „A manieristák nemcsak elidegenedettnek érzik magukat, idegennek akarnak megmaradni e világban, sőt annak akarnak hatni is” – írja Hauser Arnold. Emlékszünk arra, hogy a „parttalan manierizmusról” folytatott diszkusszió jól beleilleszkedett a „parttalan realizmus” jegyében 1963-tól kibontakozó marxista megújulás áramlataiba. Akik akkor a „tisztá reneszánsz” művészeteszmény mellett a „deviáns” és „dekadens” manieristák alkotásaiban is értéket láttak, ugyanazt tették, mint akik a sematikus realizmus-felfogást bírálva Picassót, Kafkát, vagyis az „elfajzott” művészetet is igyekeztek beemelni a „haladó” kultúrhaigyományok közé. Mindez részben válasz volt Hruscsov hírhedt „kakofónia”-beszédére, amelyben élesen támadta a fiatal művészek modernista törekvéseit: „Mi az, hogy dodekafónia?! Biztosan olyan, mint a kakofónia...”

*

1975 őszén – orosz szakos egyetemi hallgatók lévén – másfél hónapos tanulmányútra indultunk Odesszába. Ekkor már második éve látogattuk Kovács Sándor Iván régi magyar irodalmi szemináriumait. Tudtuk, hogy egyetemi tanárunk egyúttal a *Kortárs* folyóirat felelős szerkesztője. Mielőtt elutaztunk a Szovjetunióba, egy-egy könyvet adott nekünk: az egyik a reneszánszról, a másik a manierizmusról szólt. Azt mondta, Odessza a legalkalmasabb hely arra, hogy az ember XVI. századi európai korstílusokról elmélkedjék, és megírja élete első recenzióját. Megfogadtuk a tanácsát, és magunkkal vittük Makkai László és Klaniczay Tibor frissen megjelent könyveit. Hazatérésünk után gyötrelmesen megszültük zsenge kritikáinkat, melyek – nagy örömkünkre – meg is jelentek a folyóiratban. Akkoriban nemigen gondolkodtunk azon, hogy miért éppen ezt a két kötetet választotta ki számunkra, sokkal inkább lekötöttek a „próbatétel” nehézségei és izgalmai. Ám ha újraolvaszuk a Makkai-könyvről szóló ismertetés első sorát, abba belehallatszik tanárunk intenciója is: „Megérteni és átérezni a reneszánszot.” Magunkban hoztattuk még azt is, hogy ez az előfeltétele annak, hogy értsük és átérezzük a manierizmust. Ha másként gondolkodó „modernék” akarunk lenni (márpedig nagyon akartunk!), tudnunk kell, hogy *mihez képest* vagyunk azok. Több év-tized elmúltával visszagondolva, éppen ez a kettősség az, ami a Kovács Sándor Ivánnal a reneszánszról és a manierizmusról folytatott beszélgetések tartós hozadéka maradt. Az érzelemmel átfűtött értelem, egyfajta *furor*, heroikusan dühös elszántság arra, hogy ne csak értsük, hanem érezzük is azt, amivel foglalkozunk.

Persze ez nem ment könnyen. Makkai és Klaniczay nyomán a reneszánsz világkép „totalitását”, „össztársadalmi folyamatát” próbáltuk egybevetni a manierizmus „visszavonhatatlanul modernségere ítéltetett” kultúrájával. Számunkra a manierizmus nem a modern művészet „forrása” vagy „alapja”, hanem maga a hamisítatlan XVI. századi modernség volt. Ahhoz nem volt szemünk, hogy meglássuk: a művészetszociológiai megközelítés csak felszínén modern, lényegét tekintve éppenséggel nem, hiszen az esztétikai minőséget „objektív valóságként” fogja fel, és teljesen függetleníti a befogadótól. Akad most olyan elemző, aki egyenesen Lenin nézeteivel rokonítja Hauser Arnold művészetszociológiáját, és a modern művészet gyökereit kereső manierizmusmonográfiában paradox módon nyomát sem leli a modernitás fogalmának.

Nem is érzékeltük az akkortájt forgalomban lévő manierizmus-értelmezések különbségeit, így hát mi módon lettünk volna képesek arra, hogy értelmezzük és „átérezzük” azokat? Amit a tárgyról tudtunk vagy tudni véltünk, mindazt Klaniczay Tibor tanulmányaiból tanultuk meg. Erre nevelt minket Kovács Sándor Iván, aki – noha éppenséggel nem volt visszahúzódo természet – saját írásait sohasem olvastatta velünk. Ha a manierizmus kérdéseiben útmutatást kértünk, mindig a „nagyok”, Klaniczay, Bán Imre könyveihez utasított. Valójában jól ismertük – szemináriumi dolgozatainkban óvatosan visszhangoztuk

is – mesterünk 1970-ben írt manierizmus-tanulmányát. *A reneszánsz verskompozíció és felbomlásának néhány példája Rimay János költészetében* című dolgozatot természetesen a tanárunk által fenntartások nélkül képviselt Klaniczay-kultusz jegyében értelmeztük, úgy láttuk, hogy ez az írás nem más, mint a divatosság és hivatalosság határmezsgyéjén mozgó „akadémiai” manierizmus-képigényes irodalmi applikációja. Aligha gondolhattuk másképpen, mivel maga a szerző is Klaniczay tíz évvel korábbi, *A magyar késő-reneszánsz problémái* című tanulmánya egyik tételének illusztrációjaként aposztrofálta saját szövegét.

Nem jól láttuk. Nem így volt – legalábbis nem egészen így.

*

Ez a KSI-tanulmány – szükségtelen itt részletezni – Balassi Bálint és Rimay János verskompozícióit elemzi, így szemlélteti a reneszánsz és a manierizmus költészetének eltéréseit. Az értekező megingathatatlanak tűnő esztétikai és irodalomtörténeti elveket vall a két korstílus és a két költő – mester és tanítvány – alkotásmódjának különbségeiről. Az immár klasszikussá vált példa a *Vitézek, mi lehet...* kezdetű Balassi-vers és az „ennek motívumait szinte a plágiumig átmentő”, *Ez világ, mint egy kert...* kezdetű Rimay-költemény összehasonlítása. A tanulmány szerint Balassi szimmetrikus, harmonikus elrendezésű *Katonaéneke* a rend, a „tisztá reneszánsz kompozíció” mintapéldája. Ezzel szemben Rimay manierista verse a világban uralkodó káoszt tárgyazza, ez abból is kitűnik, hogy fellazítja, lebontja, átszerkeszti a Balassi által felépített költeménystruktúrát.

Az első három, az ezt követő öt, majd a befejező három versszak jól elkülöníthető egységekre bomlik. Egy jégeső verte kert, egy szélvész tépázta, romladozó ház közelpéptől indul, és a világ – „mindenütt való hel” – bús, örömtelen állapotrajzán át az országban tomboló háború borzalmaiig jut el az első rész gondolatsora. A második egység a *Katonaének* imitációja, a vitézi élet dicsőítése. A befejezésben a vers visszakanyarodik a bevezető rész mélabús gondolatsorához, melyet a habzó, viharos tengeren vergődő gálya allegóriájából kibontott sztoikus konklúzióval zár. A költemény keretdarabjai és a közbülső Balassi-imitáció között kétségkívül nyugtalanító a feszültség. Egyes értelmezők „áthidalhatatlan hangulati ellentétéről” beszélnek, ám Kovács Sándor Iván szerint valójában a műegész által igazolt, koherens ellentétéről van szó. A Balassi világából idecsöppent életképek az *elmúlt idők*-höz, a visszahozhatatlan „reneszánszhoz” tartoznak, valós versbeli értelmük csakis a keretszakaszok melankolikus *jelen ideje* felől közelíthető meg. „Elválasztott idők, háborgó esztendők / különbségeket hoznak”. A szóban forgó tanulmány elsősorban ezekre a különbségekre helyezi a hangsúlyt.

A vers szorosabb olvasata alátámaszthatja Kovács Sándor Iván distinkcióit. Hiszen maga a Rimay-szöveg is súlyos, már-már irracionális ellentétet jelez

a kétféle mentalitás, a mindent elöntő „kedvetlenség” és a vitézek „jó kedve” között:

Táborban hideg szél
 Az nap melegével
 Hol hidegít s hol hevit,
 Éhséggel szomjúság
 S nagy nyughatatlanság
 Mindentől *kedvetlenít*,
 Mégis az vitézség
 Az harcra buzdul s ég,
 Ha kit az tisztesség szít.

Katonaszerszámban,
 Jó lovaknak hátán
 Vitéz iffjak forgódnak,
 Az jó hírért, névért
 És az tisztességért
Jó kedvvel vagdalkoznak,
 Arra, ami nehéz,
 S az szép böcsület néz,
 Szívek szakadva futnak.

Egyetlen, határozott önreflexióról árulkodó szó – „mégis” – elegendő ahhoz, hogy áthidalja a versrészek hangulati ellentéteit. A vitézek „jó kedve” minden bú, bánat, keserűség, nyugtalanság ellenére, *mégis* áthatol az általános kedvetlenségen. Hogy miért? Mert ez az egyetlen érték az, ami megmaradt még ebben az elkorcsosult világban. Rimay versében a hősi erények nem valamely magasabb cél képviselője miatt értékesek, mint Balassínál. Értékük önérték. A „jó kedv” önmagába záródó értelme nem szorul igazolásra. A sztoikus erény nem igényel jutalmazást: „Magadot magadnak ad meg az bölcsesség” – írja Rimay. Ahol a káosz uralkodik, ott a legkiválóbb hőstett, az önfeláldozás is „elveszti tett nevét”, és pusztá jellé változik. A *Katonaének* sorait variáló versrész ekként végződik:

Vérrel felkölt napra,
 Hadakozó óra
 Sokaknak vesztére tér,
 Akármely jó hópénz,
 Kit az hadban felvéssz,
 Mind megérdemletted bér,
 Sőt az halálos zsold,
 Mint rosszul szántott hold,
 Ha sok is, keveset ér.

A hazáért hozott áldozatok hiábavalósága nemcsak Balassi versét, hanem magát Balassit is megidézi, akinek éppen ezekkel a mélabús megfontolásokkal állított emléket Rimay az *Epicédiumban*. A tanítványa versében megszólaló költő hazáját nevezi „árva puszta hajléknak”, az *Ez világ, mint egy kert...* megfogalmazásához hasonlóan: „Ő mint romlandó ház, / Elveszendő szállás, / Jóktúl üresült rekesz.” A párhuzam magától értetődő. Rimay *Epicédiuma* szerint nem az Esztergom alatt szerzett seb, hanem a haza kínjai ölik meg Balassit:

Ó, vezértől fosztott,
 Rossz tanácsra osztott,
Árva, puszta hajlékom,
 Reménségével csalt,
 S bolondságtól áltfalt
 Testnyugotó árnyékom,
 Ha tér meg nyavalyád,
 Hol gondodhoz az lát,
 Ki nőtt fel csak játékon?

Az *Epicédium* és az *Ez világ, mint egy kert...* Balassijának reményvesztettségében voltaképp Rimay „tragikus” világlátása mutatkozik meg. A múlt és jelen idősíkjai között feszülő ellentétet tehát maga Rimay János élezte ki. Kovács Sándor Iván nem tett egyebet, mint levonta a megfelelő következtetéseket. Ezek azonban újabb, immár irodalomértelmezői ellentmondásokhoz vezettek.

*

A tanulmány Heinrich Wölfflin stílustörténeti ellentétpárjai segítségével jellemezte a Balassi- és Rimay-versek karakterkülönbségeit. Az 1960-as évek kritikai gyakorlatában nem számított szentségtörésnek az ábrázoló művészetekre kidolgozott elméletek irodalmi alkalmazása, noha némelyek – például a manierista irodalomról értekező Bán Imre – hangoztatták fenntartásaikat. (Jóllehet éppen Bán Imre volt az, aki csaknem egy évtizeddel korábban, *A barokkról* szóló könyvének előszavában a wölfflini ellentétpárok felidézésével indította a korstílus irodalmi jellemzőinek meghatározását.) Kovács Sándor Iván eljárásában az a furcsa és különleges, hogy *egyáltalán* komoly esélyt ad a „korstílusok” formai szempontú elkülönítésének. Ez merőben szokatlan volt akkoriban, amikor a stíluskategóriákat elsősorban társadalmi, ideológiai, világnézeti fogalmakból volt szokás levezetni. Mind Hauser Arnold, mind Klaniczay Tibor másodrendűnek tekintették a formai sajátosságokat. Amikor tehát Kovács Sándor Iván a mellérendelés–alárendelés, linearitás–festőiség, síkmélység, zártság–nyitottság, világosság–homály ellentétpárjaival közelített a művekhez, elhajolt a marxista manierizmus-kritika fő irányától, amit Klani-

czay Tibor voltaképpen még kései, 1975-ös manierizmus-könyvében is képviselt. A hegeli esztétikát követő művészetszociológusok deduktív módon a társadalom mozgásformáit vetítették rá a művészeti jelenségekre. A wölfflini szemlélet ezzel ellentétes, induktív pályán mozgott: a műalkotások közös jellemzőinek összegzéseként, indukció révén hozott létre általános érvényű kategóriákat. Wölfflin művészeti fogalmai meglehetősen „tisztá” szemléleti formák – nem véletlenül hivatkozik a mű híres zárófejezete a königsbergi bölcselőre. Wölfflinnél ugyanis a stíluskategóriák immanens művészeti fogalmak, nem pedig „össztársadalmi folyamatok” (= alap) mimetikus leképézései (= felépítmény).

De nemcsak ebben a tekintetben vesz „elhajló” irányt Kovács Sándor Iván tanulmánya. Túl nagy hangsúlyt helyez az ellentétekre – de hát mit tehet mást, ha egyszer Wölfflinből indul ki? Márpedig tévedésnek számított a reneszánsz és a manierizmus közötti ellentétek túlértékelése. Hiszen Hauser Arnold és az akadémiai kézikönyv iránymutatásai szerint a manierizmus a reneszánsz válsága volt! Voltaképp része, folytatása, nem pedig megtagadása a reneszánsz eszményeknek. Kovács Sándor Iván azonban szemlátomást nem sokat törődött ezekkel a megfontolásokkal. Köztudomású, hogy Wölfflin ellentétpárjai a reneszánsz és a barokk eltérő vonásait szemléltetik, a manierizmus ott szóba sem kerül. Ily módon Kovács Sándor Iván újfent „hibázott”: értekezésében két ízben is összemosta a manierizmust a barokkal. Rimay János költői képeit „barokkosan zsúfolt”-aknak tartotta, az *Ez világ mint egy kert* kezdetű vers időszerkezetét, a motívumok nagy térbeli távolságát pedig „a reneszánsz kompozíció felbomlásának barokk felé mutató jeleként” értékelte. Ezáltal csökkentette a manierizmus „barokktól újra elkülönített interregnumának” jelentőségét (Werner Hofmann). A barokk és a manierizmus közti határkövek elmozdítása súlyos vétéknek számított, ami ellen Hauser Arnold nem győzött eléggé hadakozni. „Barokk és manierizmus illetően összekeverése az irodalomban nem csekélyebb ősrre tekinthet vissza, mint Wölfflin” – írta a manierizmusról szóló könyvében; itt is fenntartva Wölfflin „ahistorikus” szemléletével szembeni aggályait. Bősséggel értekezett már erről korábban is, nagyszabású művészetszociológiai szintézisében, kifogásolva, hogy Wölfflinnél „a XVII. század művészete csaknem kizárólag a reneszánsz dialektikus ellentétének és nem folytatásának látszik”. Ezt a wölfflini „tévedést” a XX. század talán legnagyobb művészettörténésze, Erwin Panofsky is osztotta, amikor híres *Idea*-könyvének manierizmus-fejezetében nem tett éles különbséget manierizmus és kora barokk között: „A szóban forgó korszak kultúratudatára ugyanis éppen az a jellemző, hogy egyszerre viselkedik forradalmi és hagyománytisztelő módon, s egyszerre törekszik a korszak művészeti hatóerőinek különválasztására és egységesítésére, míg a reneszánsz a középkorral feltétlenül szakítani akart, a kora barokk a reneszánszot meg is akarta haladni, meg folytatni is akarta.” – Megváltoztatva, ami megváltozta-

tandó, elmondható mindez az 1960-as évek bizonytalankodó manierizmus-értelmezőiről is.

Akik a kultúra társadalmi determináltságában hittek, többnyire igyekeztek a reneszánszhoz kapcsolni a manierizmust, akik viszont a művészet autonómiáját hirdették, azok inkább hajlottak arra, hogy a barokkhoz kössék. Nem véletlen, hogy a Panofskyhoz közel álló Ernst Gombrich volt az, aki a legélesebben elhatárolódott Hauser szociológiai alapú művészetszemléletétől – és a marxista művészetkritikától általában. Az tehát, aki 1970-ben Wölfflinből magyarázta a manierizmust, éppenséggel nem nevezhető „vonalasnak”.

Távol áll tőlünk, hogy az irodalomtörténész lelkében kutassunk, mégis felmerülhet a gyanú, hogy Kovács Sándor Iván ilyenén elfogultsága már itt, ebben a tanulmányban is a későbbi barokk-kutató elszánt értelmezői indulatait előlegezte. Mert ő – Klaniczay Tibor „reneszánsza” mellett és után, mindig szem előtt tartva a nagy példaképet – tudatosan a barokk felé fordult. Érthető, hogy nem elválasztani, inkább közelíteni kívánta egymáshoz a két hasonló irányzatot, a manierizmust és a barokkot. A „meghaladott” Wölfflin- és Panofsky-féle művészetszemlélethez csatlakozott tehát az 1970-es tanulmány írója. Látszólag azért, mert „lemaradt egy brosúrával”. Ez viszont nyilvánvalóan nem igaz. A forradalmiság helyett szándékosan választotta a hagyománytisztelet útját. Ennek végső soron nem is látta kárát. Ez a lemaradás – ott és akkor – őt is „másként gondolkodóvá” avatta.

A Rimay-filológus Szenci Molnár Albert

Szenci Molnár Albert kiadásában az Oppenheimeri Biblia „függeléke” tulajdonképpen a zsoltárok után álló jelentős költői antológia és egyes liturgikus, katechetikai igényeket kielégítő összeállítás. Erről legújabban többen is írtak a szakirodalomban, így P. Vásárhelyi Judit akadémiai doktori értekezésében, Fekete Csaba terjedelmes, önálló tanulmányt szentelt a kérdésnek, valamint H. Hubert Gabriella írásai is érintik a kérdéskört.¹ A továbbiakban Fekete Csaba tanulmányának néhány megállapítását idézzük, amelyek összefoglalják az antológia keletkezésének szándékát, jellegét. „Szenci Molnár oppenheimeri kiadásában jelentős többletet kapunk a zsoltárok első (herborni) kiadásához képest [...]. A genfi dallamokra megverselt Zsoltárok könyvének semmiképpen nem függeléke a többi ének, hanem egy nagyobb egységbe integrált alkotóelem a Biblia mellett, önálló és zárt részlete az összetartozó egésznek. Énekeskönyvként pedig tömörítvény, vagy egy teljesebb gyűjtemény váza, magja [...]. Szenci Molnár olyan válogatott énekeket kereshetett össze, amelyeket méltán a Pfalzban szokásosak mellé állíthatott [...]. Szenci Molnár Albert magyar énekeskönyv normáját és tömörítvényét alkotta meg, ezt ismételten nyomatékosítanunk kell. A hazai szokás fenntartására és kiegészítésére máskor is törekedett (például az *Imádságos könyveczke* fordításában). Különleges voltában nem hagyható említetlenül Balassi bűnbánó zsoltárának közlése (ezt nem a zsoltárparafrázisok első csoportjába helyezte, ennek okát jelenleg nem tudjuk jól megmagyarázni...”²

Ennek az összetett kérdéskörnek most csak jóval szűkebb vetületét vizsgáljuk. A 150 zsoltár után következő egység címe a következő: *Következnek egynehány psalmusoc es lelki enekec az közönseges enekes könyvekből kiválogattattac és ide helyhezettetec*. Ebben olvashatjuk a 116–117. lapon: LXXXVI. Soltar. *Nota-ja Mencyei* (sic!) *felsegneç: vagy Irgalmazz Úr Isten. Az jo hitü ember feléd ez világon*. Szenci nem jelöli meg a szerzőt, pedig az Rimay János. A 139–140. lapon a *Boczásd meg Úr Isten iffuságomnac vétkét* kezdetű vers következik (valódi címe nélkül: *Bun boczánatért* címmel ellátva), amelynek ugyancsak nem tudatja Szenci a szerzőjét, amelyről pedig jól tudjuk, hogy Balassi Bálint műve. (Ismeretes, hogy ennek első strófáját – pontatlanabban – Szenci idézte a *Psalterium Ungaricum* nevezetes előszavában.) Fekete Csaba szerint is Szenci Mol-

nár saját gyűjteményének összeállításához a debreceni, a Bornemisza-féle és a Huszár Gál-kötetet használta, emellett még bizonyosan más nyomtatott forrása is volt, de kéziratosokat is kellett ismernie. Különösen a Rimay- és Balassi-vers esetében gyanakodhatunk valamely kéziratos forrás felhasználására. (Persze, a kéziratos források használatát nagyon megnehezítette, hogy Szenci harmincnégy évet hazáján kívül töltött, így alig rekonstruálható a kéziratosokhoz jutás módja.) Az oppenheimi „függelék” ezen két verse közül az egyik közelmúltban élt alkotóé (Balassi), a másik pedig kortárs szerző műve (Rimay). Az egész kötetben ugyanígy ritkaságnak mondható a kortárs szerző: így Péczeli Király Imre, Újfalvi Katona Imre verse olvasható ott. Emiatt is fokozott figyelmet érdemel a Balassi-, Rimay-vers kötetbe emelése, szövegahagyományának kérdése, most azonban csak a Rimay-versre összpontosítunk. Mindenesetre mind a Balassi-vers, de Rimay költeménye is fontos láncszemnek tekinthető a szövegahagyományozódás szempontjából.

Szenci Molnár egyik – eddig még talán kellően nem vizsgált – meghatározó forrása Újfalvi Imre *Keresztyéni énekek* című, 1602-ben, Debrecenben kiadott nevezetes gyűjteménye. Újfalviról köztudott, hogy vele személyes kapcsolatban állt Szenci Molnár, művei pedig sokrétű hatást gyakoroltak a zoltárköltőre. Ez azonban fordítva is igaz, hiszen Újfalvi Imre először adott ki Magyarországon – éppen Debrecenben – válogatást Szenci Molnár zoltáraiból. Az oppenheimi „toldalék” 68 éneke közül 38 található meg Újfalvinál, három pedig leelőször itt jelent meg, amit majd Szenci átvett saját gyűjteményébe.³ A temetési versciklus sorrendje és szövegei is nagy valószínűséggel Újfalvitól származnak. Külön figyelmet érdemel, hogy Balassi- és Rimay-vers is szerepel a válogatásban. Molnár 1607-es zoltárelőszavában már idézte a *Bocsásd meg Úristen* című Balassi-verset mint a korábbi átköltések közül néki legjobban tetszőt, most itt közli a teljes szöveget, amiről tudni kell, hogy valószínűleg ez Balassi művének első teljes nyomtatott kiadása. Bizonyíthatóan Újfalvi nyomán megjelenik a kötetben Rimay János *Az jó hitű ember szelíd ez világon* kezdetű verse. Igen tanulságos azonban, hogy a láthatóan romlott szöveget Szenci Molnár sok helyen korrigálja. Javításai egyértelműen a filológiai pontosítást szolgálják, de a *poétikai szempontok érvényesítését is megfigyelhetjük*. A strófákat számozza, Újfalvinál folyóírással egybeolvadnak a versszakok sorai, ezeket Molnár egyértelműen – sorkezdő nagybetűkkel – strofikussá formálja, a döccenő szótagszámot és nyelvhelyességi hibákat kiigazítja, a rímelést helyreállítja; a gyakorlott költő magabiztosságával végzi munkáját. Az külön izgalmas kérdés, hogy minek alapján végezhetette Szenci szövegemendációját; ez nyilván csak kézirat alapján történhetett, hiszen a versnek – Újfalvi közlésén túl – nem volt nyomtatott kiadása. Szencinek valamilyen személyes kapcsolata kialakulhatott Rimayval már korábban is, hiszen 1614 decemberében több napot vendégeskedik Alsósztrégován.

Az *Az jó hitű ember feléd ez világon* című verset a Rimay-filológia egyértelműen a fiatalkori versek közé sorolja, bár a szöveg változatainak vizsgálatát senki sem végzi el. Klaniczay Tibor nevezetes 1957-es *Hozzászólás...* című tanulmánya viszonylag részletesen foglalkozik vele. Elfogadja Eckhardt álláspontját, miszerint az a fiatalkori művek közé tartozik. „Rimaynak ezt a vallásos énekét a rendezett kiadásokból ismerjük, benne volt tehát Rimaynak saját maga által a sajtó alá rendezett kéziratában. Terjedelmes argumentumot is szerkesztett eléje. Ennek ismeretében igen meglepő, hogy ugyanaz az ének némileg eltérő szöveggel megjelent már a debreceni református énekeskönyvnek Szilvásújfalvi Anderkó Imre által kibővített 1602. évi kiadásában [...]. Tekintve, hogy Eckhardt az éneket formai gyengeségei miatt Rimay fiatalkori művének tartja, semmi akadálya sem volt annak, hogy az 1602-ben megjelent szöveget Rimay első megfogalmazásának tartsuk, melyet később versei összeállításakor, s az argumentumok megírásakor erősen átdolgozott [...]. Szerintem tehát a debreceni énekeskönyvből Rimay versének első, bővebb kidolgozását ismerjük meg. Végül érdekes világot vet ez a változat arra, hogy Rimay öregkorában mennyire változtatta, alakította verseit. Az ének első kidolgozása az 1602. évi énekeskönyv nyomán számtalan kiadást megért. Benne volt Szenczi Molnár 1612. évi oppenheimi énekeskönyvében is...”⁴

Eckhardt Sándor a 21. sorszám alatt szerepelteti a kritikai kiadásban, ahol tizennégy versszakos a költemény. Rövid jegyzetet fűz hozzá: „Ez a darab a tartalmi kivonattal együtt csak a lőcsei kiadástól kezdve olvasható. A rossz rímek (vö. különösen 53–54.) arra vallanak, hogy korai versről van szó...”⁵ (Nagyjából ugyanezzel a szöveggel, a propositióval együtt, tizennégy versszakos változattal, a 25. sorszám alatt közölte Radvánszky Béla kiadása is.⁶) Ács Pál 1992-es kiadása a XXVII. sorszám alatt közli tizenhét versszakos formában. A következő jegyzetet fűzi hozzá: „Ez az ének a szövegben megjelölt bővítményekkel megjelent az 1602-es Szilvásújfalvi Anderkó Imre-féle debreceni református énekeskönyvben mint a 86. zsoltár nyomán szerzett dicséret.” A szövegközlésben csillaggal jelölte a 9–10–17. strófákat, mint amelyek bizonytalan hitelességűek, azonban nem részletezi döntésének okát, hogy mégis miért illeszti be azokat kiadásába. Ugyanígy említetlenül hagyja az oppenheimi Szenci-kiadást mint lehetséges forrást.

Az említett kiadások egyike sem beszél olyan kéziratosságról, amely korabeli másolatban maradt ránk és hatást gyakorolhatott a nyomtatott kiadások szövegállományára. A Régi Magyar Vers Repertórium (RPHA) 0014 számozás alatt tárgyalja a verset, amelynek felsorolja nyomtatott és kéziratossági forrásait. Utóbbiak közül elsőként megnevezi a Detsi-kódexet (1609–1613), amely tartalmazza Rimay versét.⁷ (1701-ig különböző gyűjteményekben 44 nyomtatott kiadása volt, legtöbbször a Balassi-Rimay istenes énekek antológiában jelent meg.) *Amennyiben tehát a Rimay-vers útját akarjuk követni*

1612-ig, úgy meg kell vizsgálni Újfalvi Imre nyomtatott szövegét, a Detsi-kódex kéziratát és az oppenheimeri edítiót.

A három szöveget egymás mellett helyeztük el, hogy könnyebben lehesen összehasonlítni őket. Időrendben az első Újfalvi Imre kiadása. Tizenhét strófányi a szöveg, amelyről azonban megállapíthatjuk, hogy a kiadás *a strofikus jelleget erősen csorbította, redukálta*. Igaz ugyan, hogy minden versszak első sorát három betűhellyel beljebb kezdi, nagybetűvel írva, utána azonban eltűnik a versszak szokásos tagoltsága. Folyóírással következik a szöveg, ebben a verssorok eltűnnek, a szöveget legfeljebb vessző tagolja – az eredeti sorvégeken. Ennek következtében erősen redukálódik a vers rímhatása, hiszen az így előállt tipográfia nemhogy felerősítené az akusztikai effektusokat, ellenkezőleg: lényegesen csökkenti. Ez a kioltó hatás olyannyira működik, hogy nyolc esetben használja Újfalvi az elválasztás módját (gono-sockal, si-es, nya-valyank, magad-ert, felel-medben, vol-tod, gya-laztattanak, ha-lal-ban) az így képződő sorvégeken, amelyek még jobban eltüntetik a vers eredeti sorokra tagoltságát. (Mondhatni, így „másodlagos” sorvégek keletkeznek.) Újfalvi eljárása a XVI. században egyáltalán nem nevezhető ritkának vagy kivételesnek; ellenkezőleg: a XVI. század nyomtatványainak döntő többsége hasonlóképpen járt el. A jelenségre mindeddig még nem adott kellő igényességű választ a korszakkutatás, csak néhol találkozunk futó megfigyelésekkel. Legtöbbször megelégedtek azzal, hogy nyomdahíányból következő papírhiány és helyhiány magyarázta volna az eljárást; vagyis a mostoha magyarországi könyvkiadási viszonyok. Valóban, ez az eljárás a legjobb „helykitöltő”, amely a lapfelület optimális kihasználását végzi el. Ugyanakkor viszont erős torzító hatás forrása is, hiszen számos verskódoló eljárást elrejt, de inkább meggyengít, vagy egyenesen kiolt. Eltünteti a legegyszerűbb strófatagolást, a verssorok számát elbizonytalanítja, a tipográfia jelentésképző szerepe megszűnik, felismerhetetlenné (vagy nehezen felismerhetővé) válik a szövegbe rejtett akrosztichon vagy kronosztichon. *A versszak tömbje, annak ritmikai-akusztikai építménye tagolatlan szöveghalmazzá válhat.*

Ez az eljárás jellemzi általánosságban az olyan fontos XVI. századi köteteket, mint a Váradi-énekeskönyv, vagy Bornemisza Péter, Huszár Gál, Helldai Gáspár, Hoffgreff György énekeskönyve. Abban az esetben, ha a vers két nyelvű – latin–magyar – (amint arra találunk kevés példát Huszár Gálnál), a latin strófászerkezet mindig szabályos, és ez szinte garantálja – bár ez sem mindig! – a magyar nyelvű fordítás hasonló strofikusságát. Abban az esetben is nagyobb esély van a strófák sértetlenségére, ha a kiadvány közli a vers dalamának kottáját. Ott, ahol csak a nótajelzés szerepel (s a legtöbb kiadványban ezt látjuk), nagyobb esély van a strofikus szerkezet felbomlására. Mindez nyilván összefüggésben áll az énekvers-szövegvers bonyolult elméleti kérdés-komplexumával. Végeredményként azonban megállapítható, hogy XVI. századi nyomtatványainkban erősen torzult a „strofikus tudatosság”. Minden ére-

nyével és szövegközlő értékével együtt ez alól Újfalvi Imre 1602-es kiadása sem kivétel. Énekeskönyvének átvizsgálása után megállapítható, hogy abban *mindössze kilenc esetben érvényesítette a strofikus szövegközlés hibátlan elveit, a többi esetben mindez felborul és helyette a helykitöltés szempontjai szerinti szövegthalmazt olvashatjuk.* Jól szemlélteti az eljárás kettős beidegződését-szempontjait a halotti versekben (10_b–11_b) közölt *PRUDENTII CARMEN in exequiis*, amely latinul természetesen hibátlanul strofikus szövegű, magyar változata (UGYANAZON MAGYARUL.) azonban ezt a szempontot egyáltalán nem érvényesíti.

Verselése alapvetően izometrikus: tizenkét szótagos sorokból áll, ez három esetben sérül: a nyolcadik versszak 11. sora csak 11 szótag, ugyanígy a 11. szakasz 2. sora, a 13. strófa első sora 13 szótagra szaporodik. Itt bizonyára szövegromlás történt, Újfalvi pedig nem akarta, vagy nem tudta korrigálni. Talán nem volt hozzá hiteles kézírata, vagy szemlélete nem érzékelte, nem tartotta olyannyira lényegesnek a metrikai fogyatkozást. Rímelése meghatározóan izorímes (aaaa), bár heterorímes strófák is akadnak benne. Ezek vagy szabályosak, mint a harmadik versszakban és a nyolcadikban (aabb), vagy látható szövegromlás következett be, mint az 5. (aaba), 10. (xaaa), 12. (abcx) és 15. (abbb) versszakokban.

A Detsi-kódex szövege erősen érvényesíti a strofikusság alapelvét. Minden versszakot nagybetűvel kezd, az utána álló sorokat következetesen két betűhellyel beljebb kezd, és egyértelmű a versszakok sorokra tördelése. A kézirat másolója érzékelhetően i-ző és ö-ző nyelvjárást használt. Szótagszáma két helyütt döccen, a 11. versszak második sora tizenegyes, a 13.-nak pedig az első sora mindössze tíz szótagnyi. Rímelése több helyen erősen rontott: az ötödik (abaa), tizenkettedik (abbx), tizenötödik (abbb) versszakban.

Szenci Molnár szövegközlése nagyon sok tanulsággal jár. Számozza a versszakokat, mindegyik jól láthatóan elkülönül, mindegyik sor nagybetűvel kezdődik. Láthatóan törekedett a strofikusság elvének tökéletes megvalósítására. Minden metrikai-ritmikai eszköz hibátlaná tételére célja, ezért teljes körű korrekcióra törekedett. Egységesítette a szótagszámot, az mindenütt tizenkét syllaba. Ezért a nyolcadik versszak utolsó sorába beilleszt még egy szótagot: *ßent tißteletre csak te magdert hijß – Sze(n)t tißteletedre czac te magdert hivß.* (A betűhiány a „magdert” szóban nyilván sajtóhiba, bár a kimaradt „a” itt éppen szótagképző.) A 11. strófa 2. sora Újfalvinál tizenegy szótagos, ezt javítja: *hogy ellyek ez földön ejmeretedben – Hogy ellyec ez földön te efmeretedben.* A 13. versszak első sora Újfalvinál tizenháromra szaporodott, Szenci így korrigál: *Sok faytalan nepek ime ream omlanak – Soc faytala(n) népec imé rám omlanac.*

A rímelést is igyekezett javítani, bár a legtöbb nehézsége talán ezen a területen volt; Újfalvi több helyütt eléggé kaotikus, bizonytalan. Az 5. versszak rímelése megdöccen a debreceni kiadányban, a hangzóilleszkedés sérül:

Engemet-is immar vidamits meg egyßer,
 hogy el vegye földgyat az faytalan ember,
 hiveid romlasat ne örüllye töbßör,
 kiert meg epedtem en nagy jok ezörßer.

Szenci Molnár ugyan izorímes strófát kerekít (aaaa), ennek azonban a 3–4. sor erőszakolt rímelése az ára, ahol a 3. sorban ugyancsak csorbát szenved a hangzóilleszkedés:

Engemetis immár vidamits meg egyßer,
 Hogy elvegye solgyát az faytala(n) ember,
 Hiveid romláfát ne örüllie töbßer,
 Kiert meg epedte(m) én nagy soc ezerßer.

A szöveghagyománynak ez bizonytalan része lehetett, ezt tükrözi a Detsi-kódex azonos strófája is, ahol az ö-ző nyelvjárás érvényesül erőteljesen:

Engömet is immar uidamicz megh egiczör
 hogi el uegie solgiat az fajtalan ember,
 hiueid romlasat ne öreüllie töbßör.
 Kijert megh epettem en nagi sok ezörßör.

A 12. versszak hasonló szövegromlást szenvedhetett el, amit a rímek fejeznek ki. Újfalvi ugyan a harmadik sorban egy belső és egy sorvégi rímet is alkalmaz, de a végeredmény így is gyenge:

Dicsirlekis inkább ßivemböl öröcke,
 mert jo voltod latom hozzam mindenestül,
 hala legyen neked, hogy lelkem megmented,
 es az en fejemet halalos inßegből.

Szenci talán ebben a versszakban avatkozik bele legjobban Újfalvi szövegébe, új szó kerül bele, megváltozik a szórend, ennek eredménye a heterorímes aabb versforma:

Diczérlekis inkább ßivemböl öröckül,
 Mert jovoltod látom hozzám mindenestül,
 Hála legyen néked hogy lelkem *énsegből*,
Megmented fejemet halálos veßelből.

Átalakítása azonban kiterjed a versmondatra és a harmadik sor eufonikusságára is. Újfalvinál az első és negyedik kivételével (hala, hogy) minden

szóban monoton hangzást ad az „e” magánhangzó magas terheltsége (lehet, hogy ezt a központosítás bizonytalansága is okozza). Szenci azonban nagyon egyértelműen és tudatosan, pontosan alkalmazza az ékezeteket (légyen néked), amelyek így megtörik az Újfalvinál érvényesülő magas eufonikus redundanciát. A harmadik–negyedik sor versmondattana is megváltozik: az állítmány a negyedik sor elejére kerül (Megmented), de vonatkozik egyaránt – visszautalva – a harmadik és a negyedik sorban szereplő tagmondatra. Újfalvinál még bizonytalan a jelentés, szemantikailag szétesik ugyan a két tagmondat, legfeljebb laza – ám gyengülő – linearitás sejtethető, rossz rímekkel; Szencinél a két sorvégre az állítmány két igei vonzata kerül *rím��őként, hangsúlyos helyzetben (énegből, veűselből)*. Így koherens grammatikai-szintaktikai-akusztikai ismétlődés jött létre a harmadik–negyedik sor szerkezetében és a sorvégeken. Mindezek az effektusok magas rendű és összetett költői tudatosságot mutatnak Szenci esetében. A szöveghagyomány bizonytalanságát jól mutatja, hogy a Detsi-kódex azonos strófája is rontott rímeket tartalmaz:

Ditserlekis inkab űiuemből öröкке
 mert io uoltod **hozzam latom** mindönöstéüü
 hála legiön neked **en teülem uegh neküü**
 hogi megh mented lelköm halalos insegből.

A Detsi-kódex ugyan kronológiailag – elvileg – az oppenheimeri kiadvány forrásaként számba vehető lenne, néhány helyen elképzelhető szövegátvitel feltételezése. Szenci Molnár azonban ezekben az években német környezetben van, csak oda érkező, ott időző magyar peregrinusokkal érintkezik, így nehezen feltételezhető, hogy hazai kéziratához hozzájuthatott. A Detsi-kódex szövegátvitelének utolsó strófája tartalmaz egy kronológiai utalást, a szöveg mellett, kétoldalt szerepel egy dátum: 1600, vagy Dézsi Lajos olvasata szerint 1609.⁸ Ez azonban több értelmezést is megenged: tekinthetjük a kéziratot másolásnak, vagy a vers születési évszámának: egyértelmű választ pillanatnyilag nem adhatunk. (1612 második felében ugyan itthon időzik, ez azonban már a bibliakiadás utáni időszak.) A Detsi-kódex mindenesetre azt bizonyítja, hogy a Rimay-versnek volt kéziratot szövegátvitel, szövegátvitel munkáját Szenci is valamely hasonló másolatból végezhetette. A Rimay iránti érdeklődését jól mutatja, hogy 1614 végén több napig vendégeskedik Alsósztrégován, ahol a költővel találkozik: „21. szerda. Szécsény. Itt Nemesnépi apósa, Maklári Bálint a lelkész, a vicekapitány pedig Szigyei Kristóf. Ez ket katonával, kísértetöt kis karatzen estin Esztergoara Rimai Janoshoz. Itt ez tudos nemes embernél uy [ti. új naptár, I. M.] szerint kezdem el örömmel ez következő 1615. esztendő. December 23. vagy jauár 2., péntek. Esztergoarol jöttem Darotzra...”⁹

A Rimay-vers szövegvizsgálata azt mutatja, hogy Szenci a korabeli hazai költői-filológiai gyakorlatnál lényegesen magasabb szinten és tudatosabban érvényesítette azokat a szempontokat, amelyek a hazai kiadói gyakorlatban sokszor sérültek, vagy nem jutottak kellően érvényre. Ebben segítette költői tapasztalata, igényessége, tudatossága, filológiai jártassága, de nagy segítségére volt a németországi megjelenés kedvező környezete, kitűnő nyomdai feltételei is.

1 P. VÁSÁRHELYI Judit, *Szenci Molnár Albert és a Vizsolyi Biblia új kiadásai. Előzmények és fogadtatás*, Bp., Universitas, 2006, 103–116., H. HUBERT Gabriella, *Szenci Molnár Albert és a 17. századi gyülekezeti énekeskönyv-kiadás*, Magyar Könyvszemle, 2003/1, 349–356. FEKETE Csaba, *Szenci Molnár Albert zsoltárkiadásának mintája*, Magyar Könyvszemle, 2003/1, 330–349. 2 Uo., 333., 335., 343.

3 ÚJFALVI Imre, *Keresztyéni énekek*, Debrecen, 1602. Hasonmás kiadás, Bibliotheca Hungarica Antiqua, XXXVIII. Balassi Kiadó–MTA Irodalomtudományi Intézete–Országos Széchényi Könyvtár, Bp., 2004. ÁCS Pál tanulmányával. 25.

4 KLANICZAY Tibor, *Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához*, MTA I. Osztályának Közleményei, 1957. XI. 321–322.

5 *Rimay János összes művei*, összeáll. ECKHARDT Sándor, Bp., Akadémiai Kiadó, 1955, 61–63., 192.

6 *Rimay János munkái*, Kiadta RADVÁNSZKY Béla, Bp., 1904, 189–191.

7 Vö. STOLL Béla, *Magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840)*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1963, 36–37. A kódexet az Akadémiai Könyvtárban őrzik (jelzete: MTAK M. Cod. kis 8. r. 12.), a vers a 48b–51b lapokon található.

8 DÉZSI Lajos, *Régi magyar énekeskönyvek ismertetése*, ItK, 1927, 72. Az eredeti kéziraton sem vehető ki egyértelműen a dátum, az lehet éppúgy 1600, mint 1609.

9 *Szenci Molnár Albert naplója*, közléteszi SZABÓ András, Bp., Universitas, 2003, 173.

A LXXXVI. zsoltár három fordítása

Újfalvi Imre

Detsi-kórtex

Szenci Molnár Albert

1. Az jó hitű ember béldé ez világon,
senkire nem tamad bator boššut lajson, meg
elegšik azzal hogy
az Vrra fujson, ellenjege ellen es im
igyen šollyon.
2. Figyelmezzel Vram kerlek ide
hozam, mert ha
meg tekinted nagy az en nyavalyam,
šegeny fejem
immar šinten meg alazam, hogy
ellenjegimnek ma
gamat le haytam.
3. Az artatlanjagnak ellene nem vetek,
türejemmel
inkab šok ideig elek, de te read
nezven maydan el
merülök, meg šabadulasert miglen
hozad erök.
4. Azert te šolgádnak jess oltalmara,
hogy az gono
šockal ne jujšak halalra, csak
tegedet varlak az en
valjagomra, es raytok erettem
boššuallajokra.
- Az jó hitű ember béldé ez világon,
Senkire nem tamad bator boššut lašson,
Megelégšic azzal hogy az Vrra fujšon,
Ellenjege ellen, és imigyen šollyon:
- Figyelmezzel Uram kérlec ide hozzam,
Mert ha megtekinted nagy az én
nyavalyam,
Szegény fejem immár šinte megalázam,
Hogy ellenjégimnek magamat
lehayta(m).
- Az artatlanjagnac ellene nem vetec,
Türesömmel inkab soc ideig elec,
De te read nézvén maydan elmerüléc,
Megšabadulásért miglen hozzad érc.
- Azert te šolgádnac jies oltalmara,
Hogy az gonošockal ne jussac halalra,
Czac tegedet varlac az én válšságomra,
Es raytoc érettem boššú állásokra.

Újfalvi Imre

5. Engemet-is immar vidamits meg egyűser, hogy el vegye földgyat az faytalan ember, hiveid romlasat ne örüllye töbűser, kiert meg epectem en nagy jok ezűser.
6. Vigasztald meg az te solgadat Vr Isten, mert lelkem emelem te hozad süntelen, lam csak te vagy az jo kegyelmes Vr Isten, mindenekhöz az kik vadnak igaz hitben.

Detsi-kódex

- Engömet is immar vidamucz megh egiczűser
hogy el uegie solgiat az fajtalan ember, hiveid romlasat ne öreüllie töbűser.
Kijert megh epectem en nagy sok ezűserűser.
- Vigasztald megh az te solgadat Vr isten.
mert lelkem te hozad emelém süntelen.
lam tsak te uagi az io es kegyelmes isten.
mindenekhöz az kik uannak igaz hitben.

Szeenci Molnár Albert

- Engemetis immar vidamits meg egyűser,
Hogy elvegye solgyát az faytala(n)
ember,
Hiveid romláját ne örüllye töbűser,
Kiert meg epecte(m) én nagy soc ezűser.
- Vigasztald meg az te solgadat Úr Iste(n),
Mert feilkem emeltem te hozad
süntelen,
Isten,
Lám czac te vagy az jo kegyelmes Úr
Mindenekhoz az kik vadnac igaz
hitbe(n).
- Veghetetlen az te jo teted mi hozzak
hozank, menyből
-is az földre semeid mi reank,
mikoron imadunk Ji-
es ide hozzank, hogy meg ne
emeßen szantalan nyavalyank.
7. Veghetetlen az te jo teted mi hozzak
hozank, menyből
-is az földre semeid mi reank,
mikoron kijaltunk sjeicz ide hozzak.
hogy megh ne emeşşön szantala(n)
nyavalyank.
8. Sok Istenek közzűl kiket ez világ
neş, nincs fenki
hajonlo hozzad ki csudat teş,
temerdeک sok nepet
mellyet egyedűl birş, şent tişteletre
csak te magad-
ert hujş.
- Soc Istenec közzűl kiket ez világ neş,
Nincz fenki hajonlo hozzad ki ezudat teş.
Temerdec soc nepet melyet egyedűl birş,
Sze(n)t tişteletre czac te magdert hujş.

Újfalvi Imre

Deisi-kódex

Szenci Molnár Albert

9. Azert engedelmes néked minden
allat, valamely
te feles kezdedben akadhat, de
fellyebb az ember okos
es fő allat, jo voltodert teged
mindenüt imadhat.
10. Mert csak te vagy följeg ez feles
vilagon, kinek
majsa nincsen uralkodajaban,
mindent arra vihethz
hatalmajsgodban, kiket egyedül
birsz sabad ad akarat
ban.
11. Vtaidra oktas engemet Vr Ijfen,
hogy ellyek ez földön
dön te ejmeretedben, erőfjts
naponkent az te felel-
medben, hogy en sívem aldygon
teged igaz hitben.
12. Dicsinlek is inkab sívemből öröcke,
mert jo vol-
tod latom hozzam mindeneftül,
hala legyen neked
hogy lelkeim megmented, es az en
fejemet halalos
infejből.
- Azert engedelmes néked minden állat,
Valamelly te feles kezdedben akadhat,
De fellyebb az ember okos és fő állat,
Iovoltodért téged mindenüt imádhathat.
- Mert csak te vagy följég ez feles
vilagban
Kinek majsa minczen uralkodásában,
Mindent arra vihethz hatalmassagodba(n),
Kiket egyedül birsz sabad akarathban.
- Vtaidra oktajs engemet Ur Ijfen,
Hogy ellyec ez földön te ejmeretedben
Erőfjts naponkent az te felelmedben,
Hogy én sívem aldygon téged igaz
hitben.
- Dicsértlekis inkab sívemből öröckül,
Mert jovoltod látom hozzám
mindenestül,
Hála legyen néked hogy lelkeim énségből,
Megmented fejemet halálos vesélből.
- Azért engedelmes neked minden állat
ualamelij te feles kezdedben akadhat.
de föllieb az embér okos es feü allat
io uoltodert teged mindöncüt imadhatt.
- Mert tsak te uagi fölsegh egeez ez
uelagban
Kinek majsa nintsen vralkodasaban.
mindent arra inteß hatalmajsgodban,
Kit tsak egrideul birsz sabad akarathban.
- Vtaidra oktas engémet Vristen,
hogy elliek ez földön ismeretedben,
erösits naponkent az te felelmedben,
hogy en síuem algion teged igaz hitben.
- Dicsinlekis inkab síuemből öröкке
mert io uoltod hozzám latom
mindönöstéül
hála legión neked en teülem uegh nekül
hogy megh mented lelkom halalos
insegből.

Újfalvi Imre

Detsi-kódex

Szent Molnár Albert

13. Sok faytalan nepek ime ram
omlanak, kik nagy
erőszakkal ream tamadtanak, de
hogy szent neveden
semmit nem adanak, azért mind
fejenkent meg gya-
laztattanak.
14. Mert kész vagy Vr Isten te az
kegyelemre, haylando
az jora mi segítsegünkre, de sok
türes utan ha terf
büntetjre, gonoszok el vesznek csak
hamar vegtere.
15. Te nagy jo voldtobol es
fogadafodbol, könyörül
en raytam az en nyavalyamban,
reészelted szolgadat
te aldomasodban, tarts meg
szolgálnodnak fiat az ha-
lalban.
16. Hogy az kik gyüölnek eletedet
nek miattam mint meg gyalasztatvan,
hogy engem szeret Vram nyilván,
keferüjégemből
örömet tamasztvan.
- Sok faitalan nepek ime ra(m) omlanak
Kik nagy erőszakkal ream tamadtanak.
de hogy szent neveden semmit nem
adának
azert mind fejenkent meg gyalasztattanak.
- Mert te io nagy Vram kész az Kegyelömré
hailando az iora ieüij segítsegeünkre
de sok türes utan ha terf beüntetesre
gonoszok el uesznek hamar uegezetre.
- Te nagy io uoltodban es fogadasodban
Könyörülj en raytam en maualiaimban
reészelted szolgadat szent aldomasodban
tarts meg szolgálnodnak fiat az halalban.
- Hogy az kik gieüölnek eletedet banniak
legienek mifattad mind meg
gyalasztatvan
lassak meg hogy engem szeret Vra(m)
nyilván
Kesereüsegemből örömré fordítuan.
- Soc faytala(n) népec imé rám omlanac
Kic nagy erőszakkal reám támadtanac,
De hogy szent neveden semit nem adánac,
Azert mind fejenkint megyalasztatánac.
- Mert kész vagy Ur Isten te az kegyelemre,
Haylando az jora, mi segítsegünkre,
De soc türes után ha terf büntetésre,
Gonoszoc elvefsz nec czac hamar végtére.
- Te nagy jovoltodban és fogadsodban,
Könyörülj én raytam az en
nyavalyámban,
Réészelted szolgádat te áldomásodban,
Tarts meg szolgálnodnac fiat az halálba(n).
- Hogy az kik gyüölnek életedet bánván,
Legyenec miattam mind
meggyalasztatvan,
Lájjac meg hogy engem szeretf Uram
nyilván,
Keferüjégémből örömet támaltván.

Újfalvi Imre	Detsi-kódex	Szenci Molnár Albert
17. Ezek az Davidnak kevely nepe ellen, buzgo i-madjaga ez földön elteben, irta be nyoltzvan-hat űsep dicsiretiben, hogy nyomorufagban tanullyunk mi ebben.	Ezök az Davidnak kevely (kemenii) nepek ellen buzgo imatsagi ez földön elteben irta be nioltzvan hat űsep ditseretiben hogy niomorufagban 1 6 tanullyunk mi 0 0 ebben	Ez az űent Davidnac kevely népec ellen, Buzgo imadsaga ez földön élteben, Irtá bé nyoltzvan hat űsep dicszeretibe(n), Hogy nyomorasagban tanullyunc mi ebben.
	Hunc lege nunc disce, nunc cu(m) feruore labora sic erit hora breuis, et labor ipse leuis.	

Miskolci Csulyak István két emlékbeszéde Bocskairól

1608. július 20-án vasárnap Tarczal mezőváros református iskolamestere egy latin nyelvű beszédet tartott Bocskai István emlékezetére az iskola diákjai és a város polgárai előtt. Nem akárki volt ez a tanár, hanem a Heidelbergből nemrég hazatért Miskolci Csulyak István, a magyarországi késő humanizmus egyik legjelentősebb, már-már grafománnak nevezhető szerzője, Szenci Molnár Albert barátja.¹ A mindmáig kiadatlan és lefordíthatatlan, a kutatás által idáig csupán regisztrált oráció a szerző omniáriumában található,² együtt egy rövidített magyar nyelvű változattal,³ amelyet kiadója, Zsinka Ferenc tévesen 1607-re keltezett,⁴ talán azt gondolva, hogy valódi, temetésen elhangzott gyászbeszédéről van szó. A két szöveg sok helyen szövegszerűen is egyezik, s mivel a latin egy helyen megszólítja a hallgatóságot, a polgárokat, az iskolamester teljesen nyilvánvalóan maga fordította le magyarra, s mondta el egymás után őket, hogy a latinul nem tudók is érthessék a lényegét.

A kortárs református értelmiség reagálása a Bocskai-felkelés eseményeire önmagában is értékes lenne, ez az eset azonban cifrább: Miskolci Csulyak István ugyanis az egész időszakot külföldön töltötte, s csak a fejedelem halála után tért haza, így semmiféle személyes élménye nem lehetett az eseményekről, valószínűleg Bocskait sem látta soha.⁵ Mint szegény lelkészárvának, a külföldi tanulás úgy vált számára lehetségessé, hogy nevelőséget vállalt egy főnemes fia mellett. 1600 januárjában református egyházi vezetők ajánlásával lett Thököly Sebestyén kisebbik fiának, Miklósnak a tanára. Először egy esztendeig Sárospatakon tanultak, majd 1601 januárjától szeptemberéig a késmárki várban időztek. Ekkor, 1601. május 20-án volt Thököly Sebestyén harmadik házasságkötése, Pogrányi Benedek lányával, Erzsébettel.⁶ 1601 szeptemberében indult el fiatal tanítványával Németországba, útjukat részletesen ismerjük önéletrajzából és kiadatlan útinaplójából.⁷ Először a görli tzi gimnáziumban időztek, majd 1603-tól a református diákok fő célpontját, a heidelbergi egyetemet keresték fel. 1607 tavaszán éppen európai körútra akartak indulni (hasonlóan az idősebbik Thököly-fiú, István korábbi peregrinációjához), amikor megérkezett Thököly Sebestyén halálhíre, s ezzel együtt a felszólítás a hazatérésre. Miskolci Csulyak májusban még egy hónapot a késmárki várban töltött, ahol kétszer prédikált is, majd Márkusfalva, Jászó,

Szepsi és Kassa érintésével visszatért Tokajhegyaljára, ahol felajánlotta szolgálatait a tarcali iskolának. A tokaji uradalomhoz tartozó mezőváros egyházi szempontból ekkor jelentős helynek számított, két lelkészt tartott, s elsőpapja, az idős Szentandrás István egyben az abaúji önálló egyházmegye püspöki jogokkal bíró esperese is volt. Az újonnan belépő tanár a szokásoknak megfelelően az egyháziak és az egész városi tanács előtt beköszöntő beszédet mondott. Ezzel együtt összesen hét orációt adott elő Tarcalon az ott töltött egy év és több mint három hónap alatt, ezeket gondosan fel is jegyezte omniáriumba, köztük van a két Bocskairól mondott beszéd is.⁸ 1608. október 26-án Rákóczi Zsigmond felajánlotta neki a szerencsi lelképásztorságot, amit ő el is fogadott, s egy gyors nősülés után december 12-én oda is költözött.

Mit tudhatott Miskolci Csulyak István a Bocskai-felkelésről? Nyilvánvalóan azt, amit megírtak neki levélben, vagy hazatérése után elmondtak. Személyes élménye legfeljebb annyi volt (amit az önéletrajzában meg is írt), hogy ebben az időszakban nem kaptak pénzt Thököly Sebestyéntől, s ezért időnként nélkülöztek és kölcsönt kellett kérniük. 1605. február 7-én azt kérte Szenci Molnár Alberttől, hogy írjon neki az otthoni „tumultus” (zűrzavar, felkelés) okairól.⁹ Hazafelé utazva, 1607. április 15-én érték el Szencet, amelyről az útinaplójában ezt írta: „Ezt a mezővárost a lázadás (rebellio) idején a hajdúk teljesen porrá égették, s most kezdik csak kunyhók felhúzásával ujjaépíteni.”¹⁰ Erről az élményéről már Tarcalról keltezett magyar nyelvű levelében barátjának, Szenci Molnárnak is beszámolt: „Szencre jöttem alá: totus Szenchen talám csak tíz ház sem maradt meg, mind földig égett volt, de már igen megépültek.”¹¹ Ugyanekkor írt a magyar diákok pártfogójának, David Pareus heidelbergi teológiaprofesszornak is a következő mondatokkal: „A mi Magyarországunk arca szörnyen el van csúfítva, nagy mezővárosoknak is éppen hogy csak a romjai látszanak.”¹² A Szenci Molnárhoz Tarcalról írott levelében arról tesz említést, hogy megfordult Vizsolyban, Mágocsy Ferenc házában, Pareusnak Homonnai Drugeth Bálintot dicséri, később majd annak egykori apósánál (aztán ellenlábásánál), Rákóczi Zsigmondnál lesz udvari pap, az utóbbit rövidesen alkalma lesz el is temetni. Ha mindehhez hozzávesszük a Thököly családot, elmondhatjuk, hogy olyan főnemesi körben forgott, amelyben elevenen élt Bocskai és a felkelés emléke. A hegyaljai mezővárosok polgárai, akik ebben az időben szinte kivétel nélkül reformátusok voltak, szintén pozitívan emlékeztek a fejedelemre, köztük a hajdúk iránti szimpátia is igen nagy volt. Ezzel szemben Basta téli hadjárata 1605 januárjában és februárjában mindenüktől megfosztotta a környék, s benne Tarcal lakóit, ekkor kellett újraírni az elpusztultak helyett a városkönyveket is.¹³ Adott tehát az a közeg, amelyből Miskolci Csulyak az információit szerezte, amelynek a politikai és értékfelfogásához igazodott, amikor a beszédét elmondta.

Érdemes röviden arra is kitérni, hogy a latin nyelvű beszéd szerves részét alkotta a korszak iskolai kultúrájának. A protestáns humanista iskolák alap-

típusát a XVI. században Philipp Melanchthon hozta létre Wittenbergben; ő nagy hangsúlyt helyezett a nyelvre, s a beszéd, a *declamatio* műfaját tette a legfontosabbá az egyetem életében.¹⁴ Wittenberg mintájára a protestáns iskolák mindennapjait és ünnepi eseményeit a tanárok és a diákok beszédei kísérték. Így történt ez Tarcalon is, a hét beszéd időbeli sorrendben a következő volt: 1. Székfoglaló a bölcsesség tanulásáról és az iskola dicséretéről. 2. Karácsonyi beszéd. 3. A grammatika és a latin nyelv dicsérete. 4. Nagypénteki beszéd. 5–6. Bocskai István dicsérete. 7. A törvények eredetéről és céljáról.¹⁵ Figyelemre méltó, hogy a protestáns késő humanizmus képviselői tudatosan váltottak magyar nyelvre, így született meg a magyar nyelvű beszédváltozat. Nyilván a közönség, a latinul kevésbé tudó városi vezetők és polgárok jelenléte is motiválta, amikor magyarul is megszólalt. A beszéd mindkét változatának bevezetése részletesen szól arról is, mi szükség van erre a műfajra, az *encomium*-ra: azért mondja el, hogy tudós emberek és hadvezérek érdemei felidézésével példát adjon a tanulóifjúságnak.

Lássuk tehát a beszéd hosszabbik, latin változatát. A már említett bevezető után rátér röviden Bocskai érdemeire, de nem beszél témaválasztásának indokairól. Magyarország romokban hevert, de a legfőbb bajt a behozott idegen katonák jelentették, akik fosztogattak, s gyűlölték a magyarokat. De Isten meghallgatta egyházának siralmát, s elküldte Bocskai Istvánt. Ez lenne a főnemesség hivatása, hogy az alattvalókat és az egyházat, ha kell, fegyverrel is megvédje. Az első győzelmek után következett az Edelény melletti vereség, de ezen úrrá léve az ellenséget kiűzték az országból. Bocskai nagyságát mutatja, hogy egy kiterjedt háborúskodásnak gyorsan véget vetett, nem késleltették emberi hibák és kedvtelések. Egyesek úgy tekintettek rá, mint aki nem ebből a világból származott, hanem az égből jött. Mások ökörhajcsárnak csúfolták, s megint mások összeesküvést szerveztek a megmérgezésére. Hírneve a világ végére is eljutott. Nézzétek meg azokat a darázsfészkekhez hasonlító várakat, amelyekben a kegyetlen német és olasz katonák laktak, akik még a szerzőt, a gyermek Miskolci Csulyak Istvánt is ok nélkül puskával fenyegették. Ki mentette meg tőlük az országot? Nem más, mint Bocskai. Meneküljetek, németek és vallonok a hajdúk előtt, mert a jó katonát (akárcsak a filozófust), nem az öltözet és a szakáll teszi. Magyarországnak mindig voltak híres hadvezérei: Mátyás király, Báthory István, Kinizsi Pál, Ecsedi Báthory István, Homonnai Drugeth Bálint, Mágochy Ferenc, a Rákócziak, Thökölyek és Thurzók. De ennyi kiváló hős között egyedül Bocskait küldte Isten ennek az ellenségnek a legyőzésére, a megszabadításunkra. Nincs ehhez a győzelemhez köze Forgách Zsigmondnak, Dóczy Andrásnak és Báthory Zsigmondnak, Erdély egykori nyughatatlan fejedelmének. Amikor a legnagyobb volt a szolgaság, s mikor attól féltünk, hogy Esztergom alól megérkezik Basta, összeszedte a hajdúkat, hogy ezt a veszedelmet elhárítsa. Basta és Barbiano belháborúhoz, öléshez, rabláshoz szokott, s noha Bocskai nem volt annyira jártas

a hadtudományban, mégis vezéreiben, Lippai Balázspan és Német Balázspan bízva, s Jézus segítségével legyőzte őket. Bocskai Ezékiásra és Jósiasra hasonlít, akik sikerrel igyekeztek kiirtani a bálványimádást. Példáját remélhetőleg követik a magyar bárók is, noha az előkelők nem csekély része visszavágyódik az egyiptomi fazekakhoz. Barbiano idején nem volt törvény, a templomokat meggyalázták és bálványimádással szennyezték be. A bodorított hajú és illatos kenőcsökkel bekent Barbiano Kassa főterére ágyúkat hozatott, és a polgárok házainak lerombolásával fenyegetőzött; Bocatius főbíró kezét hátrakötözve fogságba vetették. Bocskai fegyvert fogott, s erővel véget vetett az igazságtalanságnak. Az athéniaknak szabad volt a rossz tanácsot adó Cyrsilust megkövezni, nekünk ne volna szabad a bűnöző Barbianónak ellenállni? És mégis vannak, akik ezeknek a rablóknak a halálát mártíriumnak nevezik. Mások a hajdúk „torkásságáról” beszélnek, megint mások pedig azt állítják, hogy csak kevés német esett el. Tanú a sok elesetről a Tisza, a (bihar)diószegi mező, az Olaszliszka melletti királyi országút és az Újhely és Borsi közötti hegyek, a holttesteket evő kutyák és madarak, Kassa, Eperjes, a Szepesség, a bányavárosok. Fogják vissza gőgjüket a szégyenletesen elmenekültek. Isten után Bocskainak köszönhetjük, hogy most békében élünk, s az igaz hitet csendben megélhetjük. De ő, Isten elvette tőlünk őt. Rá a halhatatlanság vár, míg a méregkeverő Kátay nyugodjék békében a megérdemelt forró szurokban. A mi dolgunk, hogy ismerjük el Bocskait szabadítónknak, s adjunk hálaért Istennek. Bocsássa meg Isten a bűneinket, áldja meg romladozó hazánkat, az elvett korona helyett adjon másikat, hogy dicsérhessük őt mindörökké.

Elmondtam a beszéd gondolatmenetének vázlatát, de nem tudtam még érzékeltetni a benne levő őszinte lelkesültséget, amelyet a szerző a retorika eszközeivel is kiemel. Sűrű felkiáltások, halmozások teszik élénkké a szöveget, amelynek a szókincse is igen gazdag: igencsak megizzaszthatta tanáruk a tarcali iskola diákjait. Természetesen tele van az oráció klasszikus utalásokkal is. Rögtön Euripidésszel kezdődik, de hivatkozik többek között Nagy Sándorra, Julius Caesarra és Pompeiusra, Hektorra, Herkulesre és Achillészre. Belgiojosóval és az ellenállás jogosságával kapcsolatban azt az athéni polgárt, Kürsziloszt emlegeti, aki azt javasolta, hogy hódoljanak be Xerxésznek, s ezért családotul megkövezték. Kátay Mihályt pedig Hérosztratoszhoz hasonlítja, aki felgyújtotta Diana templomát, hogy híres legyen. Érdekes módon csak a magyar változatban jön elő a híres humanista történetíró neve eképpen: „Hol vagy te Bonfinius Antal, ki az több híres-neves magyaroknak dicséretesen viselt dolgait krónikában írtad?”¹⁶ Az ókori példák sem egészen egyeznek a két beszédben, s ugyanez a helyzet a bibliai hivatkozásokkal is. Ugyanez viszont a lendület és az indulat, amellyel a szerző a hallgatók figyelmét megragadja, talán e tekintetben a magyar szöveg még hatásosabb, mint a latin.

Izgalmasak számunkra azok a részek is, amikor a politikai ellenfelek nézeteit sorolja, s amikor a kortárs főnemeseket emlegeti. A magyar vezérek közé először a Forgáchokat is beírta (talán Forgách Simonra¹⁷ és fiára, Mihályra¹⁸ gondolt), de aztán kihúzta, s a Forgách név a katolizált Zsigmond,¹⁹ vagy Forgách Ferenc érsek²⁰ okán az ellenfelek közé került, Dóczy András²¹ és Bocskai unokaöccse, Báthory Zsigmond, tehát a katolikusok közé. A magyar változathból, amely tömörebb a latinnál, ez a névfelsorolás is kimaradt. Szemtanú beszámolóján nyugodhat az a jelenet, amely a kikent-kifent Belgiojoso kassai akcióját és Bocatius fogságba vetését mondja el, a magyar beszédben ez a jelenet sem olvasható.²² Szintén szemtanúk számolhattak be az álmosdi és az Edelény melletti csatáról, az utóbbi menekülteji Miskolcig, a szerző szülővárosáig futottak. Hasonló az eset az olaszliszkai és Sátoraljaúj hely környéki halottakkal, gyerekkora egy részét Miskolci Csulyak ezekben a mezővárosokban töltötte. Jellemző a környékbeli református értelmiségre az a szilárd meggyőződés is, hogy Kátay Mihály mérgezte meg a fejedelmet,²³ de az erre való utalás is hiányzik a magyar orációból. Több jelentésű a végén az elvett koronára való utalás: lehet a magyar korona, Bocskai török koronája, de egyszerűen átvitt értelemben a fejedelmet is jelentheti. Mivel a beszéd elhangzásának időpontjában már több mint három hete, 1608. június 27-én visszaadták Prágában a magyar rendeknek a koronát, s ennek híre Északkelet-Magyarországra is eljuthatott, s mivel a magyar szövegből hiányzik az „elvett” szó, s egyértelműen mint *pars pro toto* szerepel a korona a fejedelem helyett, itt legfeljebb áthallásról lehet szó.

Térjünk vissza egy pillanatig ahhoz a kérdéshez, amelyet Miskolci Csulyak István nem válaszolt meg, hogy miért veszi elő éppen ekkor ezt a témát. Ha megnézzük az ország történetét, ebben az időben fontos események zajlanak. Lecsendesednek a Bocskai halála utáni hajdúmozgalmak, s a magyar rendek, a morvákkal és osztrákokkal együtt Mátyás főherceg mögé állnak, hogy lemondassák Rudolf császárt. Mátyás seregében egyébként ott vannak a magyar hajdúk is. 1608. június 25-én a császár elbúcsúzik ettől a tisztségétől, s két nap múlva a megbízottai átadják a prágai kincstárban eldugott magyar koronát. Erdélyben Báthory Gábor uralkodik, aki a hajdúk segítségével mondatta le az agg Rákóczi Zsigmondot, a volt fejedelem békében visszavonul Szerencsre. Négy nappal a beszéd elhangzása után Kassán részgyűlést tartanak a felső-magyarországi rendek Illésházy István vezetésével. Egy történelmi pillanatra úgy tűnik, hogy Bocskai műve beteljesedett: II. Mátyás nemsokára magyar király lesz, vele együtt a vallásszabadság is kiteljesedik, a jezsuiták szárnyait lenyesegetik, Illésházy István a nádor, s Homonnai Drugeth Bálint (Bocskai kijelölt utódja) az országbíró.²⁴ Ennek a folyamatnak a lázában születik meg a két oráció, őrizve a felkelés radikális, északkelet-magyarországi szárnyának szellemét. Tudjuk, hogy a folytatás nem egészen úgy alakul, ahogyan azt Miskolci Csulyak Istvánék elgondolták. Nemsokára meghalnak

a felkelés vezető résztvevői, Illésházy, Homonnai Drugeth és Mágocsy Ferenc (a kortársak a két utolsó esetben mérget emlegetnek),²⁵ Báthory Gábor nem bizonyul sikeres uralkodónak, s az 1610-es években megindul a magyar főnemesség áttérése a katolikus hitre.

A két beszéd – pontosan azért, mert szerzőjük nem volt Magyarországon a felkelés idején – hű tükre az 1608-as protestáns közhangulatnak. A korabeli református értelmiség számára Bocskai Istentől küldött szabadító volt, ezt Miskolci Csulyak többször le is írja az oráció mindkét változatában. Annak kimondása nélkül, hogy Bocskai saját királya ellen fordult, részletes indoklást olvashatunk így a felkelés okáról. Már Benda Kálmán megfigyelte a magyar változat szövegében, hogy a fejedelem kötelességeit részletező körmondat szinte Kálvin *Institutiójának* magyar átírásaként hat.²⁶ Ez természetesen benne van a latin orációban is, ami egy Heidelbergben alapos képzést kapott református teológusnál egyáltalán nem rendkívüli dolog. Közismert, hogy ezekben az években számos református szerző versben és prózában igyekszik a fejedelem alakját mitikus magasságokba emelni. Egy olyan Bocskaimítosz születése ez a korszak, amelynek hatását még az sem tudta semlegesíteni, hogy a történettudomány részletesen feltárta a bihari nagyúr életpályájának minden politikai kanyarát és sötét foltját.

Beszéljen végül maga Miskolci Csulyak István, aki a magyar nyelvű beszédet (a latint itt szinte szó szerint fordítva) így fejezi be:

„...ez mi diadalmas koronás fejedelmünket Magyarországnak minden fő zászlósurai és grófai fölött becsüljük; öt országunknak jelen való veszedelmiből megszabadítójának ismerjük lenni, felőle holta után is tisztességes emlékezetet tegyünk, és az ő dicséretes jótéteménye felől soha el ne feledkezünk, hanem az mennyei győzhetetlen királyt kérjük, hogy ennek utána is az ő jó akaratja szerint támasszon országunkban hasonló koronát: kinek csendes árnyékában, míg ez halandó világban élünk, bátorságosan nyugodhasunk, ez mi testünk veszendő sátorának levetése után peniglen, ő felségét az egekben végetlenül dicsérhessük. Ez szent Isten az én skólámnak buzgó szívből származott óhajta. Nyisd meg füleidet és halld meg szent Fiadnak esedezésiért. Amen.”²⁷

- 1 Életét és munkásságát a legrészletesebben lásd: Pécseli Király Imre, *Miskolczi Csulyak István és Nyéki Vörös Mátyás versei*, sajtó alá rend. JENEI Ferenc, KLANICZAY Tibor, KOVÁCS József és STOLL Béla, Bp., 1962. (Régi Magyar Költők Tára, XVII. század, 2.) 281–385. – Ezentúl: RMKT XVII. 2.
- 2 Országos Széchényi Könyvtár Kéziratára, Oct. Lat. 656. ff. 189r–194v.
- 3 Uo. ff. 195r–199v.
- 4 *Miskolczi Csulyak István Diarium-ából. 1. Gyászbeszéd Bocskay István fölött 1607.* = *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár. XIII.*, szerk. ZSINKA Ferenc, Bp., 1928, 89–95. – Ezentúl: MPEA XII.
- 5 Életrajzát részletesen ismerjük az ön-életrajzából (Országos Széchényi Könyvtár Kéziratára, Oct. Lat. 656. ff. 297r.–316r. – RITÓKNÉ SZALAY Ágnes magyar fordításában: RMKT XVII, 2, 283–300.), az innen vett adatokra külön nem utalok.
- 6 A házasságról Miskolci Csulyak önéletrajzán kívül lásd még: SZLUHA Márton, *Nyitra vármegye nemes családjai*, II. kötet, Bp., 2005, 316.
- 7 Országos Széchényi Könyvtár Kéziratára, Oct. Lat. 656. ff. 3r.–94r.
- 8 Alkalmi beszédeinek felsorolását lásd: RMKT XVII, 2, 348–352.
- 9 Miskolci Csulyak István levele Szenci Molnár Alberthez. Heidelberg, 1605. február 7. RMKT XVII, 2, 315–316.
- 10 Országos Széchényi Könyvtár Kéziratára, Oct. Lat. 656. ff. 93r.–v.
- 11 Miskolci Csulyak István levele Szenci Molnár Alberthez. Tarcal, 1607. július 20. RMKT XVII. 2. 318. – A „totus” szót a szövegkiadások értelmetlen „tars” olvasata helyett az autográf kézirat alapján javítottam: MTA Könyvtára, Kézirattár K 787. No. 161.
- 12 Miskolci Csulyak István levele David Pareushoz. Tarcal, 1607. július 21. RMKT XVII, 2, 318–319.
- 13 NÉMETH Gábor, *A hegyaljai mezővárosok törvényei a XVII–XVIII. századból*, Bp., 1990, 32.
- 14 Heinz SCHEIBLE, *Melanchthons biographische Reden. Literarische Form und akademischer Unterricht = Biographie zwischen Renaissance und Barock. Zwölf Studien*, szerk. Walter BERSCHIN, Heidelberg, 1993, 73–96.
- 15 RMKT XVII, 2, 349.
- 16 MPEA XII, 93.
- 17 Forgách Simon (1527–1598) protestáns katona, Forgách Ferenc történetíró testvére, akinek a művét magyar nyelvű széljegyzetekkel egészítette ki.
- 18 Forgách Mihály (1569–1603) Strassburgban és Wittenbergben tanult református főnemes, aki Itáliában is megfordult. A jezsuiták azt állították róla, hogy a halálos ágyán áttért (de szemtanú híján ezt nem tudjuk megerősíteni).
- 19 Forgách Zsigmond (†1621), Forgách Simon fia, aki 1603-ban katolizált, s mint Habsburg-párti főnemes futott be karriert.
- 20 Forgách Ferenc (1566–1615), Forgách Simon fia, 1607-től esztergomi érsek, majd bíboros.
- 21 Dóczy András (†1620) katolikus főnemes, 1607-ben királyi biztosként irányítja Thurzó Györggyel együtt Felső-Magyarország viszszaintegrálását a Habsburg-országrészbe.
- 22 Bocattius német nyelvű beszámolóját a történekről lásd: Ioannes BOCATIUS, *Opera quae exstant omnia. Prosaica*, edítit Franciscus CSONKA, Bp., Akadémiai Kiadó, 1992 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, Series nova, tomus XII/3), 321–322.
- 23 A Kátay-kérdés szétágazó irodalmából lásd: ÁCS Pál, „Ha kérdi Isten, Káthay, tetőled”. *Pázmány vitairata Bocskai haláláról*, A Ráday Gyűjtemény Évkönyve VII, 1994, 32–45.
- 24 Lásd: *Magyarország története 1526–1686*, főszerk. PACH Zsigmond Pál, szerk. R. VÁRKONYI Ágnes, Bp., 1985, 769–773.
- 25 Illésházy és Homonnai Drugeth 1609-ben, Mágocsy Ferenc 1611-ben halt meg.
- 26 BENDA Kálmán, *Habsburg abszolútizmus és a magyar nemesség a 16. és 17. század fordulóján*, Történelmi Szemle, 1984, 474.
- 27 MPEA XII, 95.

„Machomet álmai”*

Amikor majd eljön az ideje annak, hogy megfelelő mennyiségű összehasonlító forrástanulmány összegzéseképpen megfogalmazhassuk két legtermékenyebb középkori prédikációszerzőnk, Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát azonos műfajú, célkitűzésű, egyazon szerzetesrend tagjaként létrehozott, legnagyobb részben azonos forrásbázisú és nagyjából egyidős életművének egymástól való jellemző különbözőségeit, akkor majd bizonyára tágabb kontextusba helyezhetjük azt a megfigyelést, hogy míg Pelbárt *Pomerium*ában sehol nem foglalkozik Mohamed tanításaival,¹ Osvát már első, 1497-ben megjelent kötetében, a *Biga salutis*-ciklus *de sanctis*-részében terjedelmesen elemzi Mohamed tanításának perverzításait (OS 041), majd ugyanezen ciklus nagybőjti beszédeinek egyikében a leghosszabb artikulust e témával tölti ki (OQ 005), hogy azután később a *Gemma fidei* nagybőjti sermo-anyagnak szánt traktátusai közül három egymás után következőt teljes egészében e kérdéskörnek szenteljen, minden eddiginél bővebben, új forráshivatkozásokkal, ám a fő pontok tekintetében természetesen ismételve önmagát (OG 031–033).²

A beszédminta-gyűjtemények és az egyéb műfajba sorolható prédikatori segédkönyvek (*legendae, exempla, summae confessorum, commentarii Sententiarum* etc.) funkcionális azonosságainak ismeretében joggal feltételezhetjük, hogy az elhangzó szentbeszéd tematikai gazdagság iránti igénye szinte korlátozatlan nyitottságot eredményez a feltalált információk prédikálhatóvá tételére, s különösen az aktuális érintettség okán. Ebből pedig az következik, hogy a történetesen ránk maradt prédikatori segédkönyvekben foglaltakat igen széles körben ismert, emlegetett tudásanyagnak tekintsük. Ez persze megnehezíteni látszik az átvételek, hatások filológiai precíz kimutatását, ám rávilágíthat évszázadokig tartó korszakok verbalizált ismeretanyagának koherenciájára.

Pázmány Péter *Kalauz*ából *A Mahomet vallásáról* című, az *Ötödik könyvhöz* csatolt *Appendix* számos részletét mintegy fordításként odatehetjük Laskai Osvát szövegei mellé. Hogy a *Gemma fidei*t csak formálisan tekinthetjük pré-

* Pázmány Péter kifejezése, éppen nem pozitív értelemben, lásd PÁZMÁNY Péter, *Hodoe-gus. Igazságra vezető kalauz...*, Pozsony, 1637 (reprint: Bp., 2000), 528.

dikációs anyagnak?³ Hogy a *Kalauz* nem prédikációgyűjtemény? (Miért is népnyelvű?) Mindazonáltal megegyezéseik nem pusztán a tárgy azonosságából adódnak (forráshivatkozásaiak különbözőése jelzésértékű), hanem minden bizonnyal az időtlen idők óta közszájon forgó szempontok azonosságának hitelesítő erejéből fakadnak.

Laskai Osváttól Pázmány Péterig a hangütés legáltalánosabb jellemzője a nevetségessé tétel szándéka. (S itt ne feledjük: Szent Benedek *Regulája* óta legalábbis száműzetett a nevetés az elfogadható emberi megnyilatkozások sorából...) Ki-ki a rendelkezésére álló, hiteles *Korán*-kivonatnak tekintett szövegekből a *fatuitas*nak, ostobaságnak⁴ minősíthető részeket gyűjti ki; ezek tartalma változik ugyan, ám a megfelelő, pontokba sorolható prezentáció logikai struktúrája állandó. Az első összeütközések óta az egyetemes kereszténység ellenségképének jellemzésében az egyetlen empatikus vonásnak az tűnik, hogy Mohamed követőit egyszerűségük, tanulatlan mivoltuk menti föl némiképp. (Nemigen találunk olyan prédikátort, aki – főként prologusában – ne hangsúlyozná, hogy a nagy munkát, áldozatot, amivel a nyilvánvaló ostobaságok cáfolata jár, az egyszerű nép tanítása kedvéért vállalja.)

A keresztény hit védelmezője látszólag reménytelenül hátrányos helyzetből veszi fel a harcot az ígéretek versenyében. Úgy tűnik, nem lenne célszerű az ellenfél ígéreteinek elhallgatása, vagy akár rövid, tömör összefoglalás formájában való elutasítása – nyilván mert ezen ígéretek közismertek. Célravezetőbb tehát *ad absurdum* részletezni a Mohamed paradicsomának ígéreteit, mely ugyan egyetemes emberi vágyak, törekvések beteljesülését garantálja – ám éppen ezért párhuzamba állítható a hét főbűnnel. Mert a prédikátori feladat nem lehet más, mint elhíttetni: nemhogy nem jó keresztény, de nem is ember, aki enni, inni, ölelni, aludni vágy. (Két részre oszlik így a hét főbűn: torkos, buja, rest akar lenni az ember, s ehhez csupán eszköz a góg, az irigység, a harag s a kapzsiság.) Borotvaélen táncol tehát a prédikátor, amikor szokott szemérmességét félretéve,⁵ az irónia hangján hosszasan ecseteli ama megígért kert örömeit:

Dicit enim sanctus Thomas li. I. Contra gentiles c. VI., quod de secta Machometi, quae etiam multum est dilatata, non est simile, quia contraria via processit, quia ipsis sectam servantibus promisit voluptatem, delicias et Paradisum, id est: hortum deliciarum aquis praeterfluentibus irrigatum, in quo sedes habebunt perpetuas, nec frigore aut aestu aliquo affligentur, omnibus ciborum vescentur generibus, sericis vestimentis omnis coloris induentur, et virginibus speciosissimis coniungentur. In deliciis omnibus accubabunt, quibus angeli pincernarum more cum vasis aureis et argenteis ministrabunt offerentes eis vinum, lac et mel, dicentes: Comedite et bibite in laetitia!⁶

[Azt mondja ugyanis Szent Tamás a *Summa contra gentiles* 1. könyvének 6. fejezetében Machomet szektájáról, amely ugyancsak nagyon elterjedt, hogy nem hasonlít [ti. az igaz katolikus hithez], minthogy ellenkező irányban halad, hiszen az e szektát követőknek bujálkodást, gyönyöröket ígér és Paradicsomot, azaz a gyönyörök kertjét, melyet közeli fo-

lyóvizek öntöznek, s ahol örök lakóhelyre lelnek, nem gyötri őket se hideg, se hőség, mindenféle eledellel élnek, mindenféle színű selymekbe öltöznek, és a legragygóbb szüzekkel egyesülnek. Minden gyönyörök közepette heverésznek, s angyalok szolgálják ki őket mint pohárnokok, arany és ezüst edényekkel kínálva bort, tejet és mézet, mondván: Egyetek és igyatok kedvetekre!]

Caelum Mahometanum

Nem elégszik azzal, hogy e földön szabadossá teszi az embert, hogy annyi asszonnal éljen, mennyit eltarthat, és ha valamelyikét megurja, cserében másnak tukmálja, vagy csak elvesse magátúl, hanem a fertilemes ember bordélyt akar csinálni Mennysországból. Mert a mennyei boldogságról ímígyen beszél: Ott – úgymond – szép kertek és hűvös folyóvizek léznek, pézsmaszagú jó borokat iddogálván pihés ágyakban, bársony paplanok között heverünk, bársony öltözetben, szép öreg [= nagy] fekete szemű, szemöldökű leányokkal sétálunk, bársonyos szép vetett ágyakba dőlünk, mikor kedvünknek tetszik, és a fák árnyékában nyugszunk. Ott a szép fák lehajolván jó gyümölcszel kedveskednek, ékes gyermekek tiszta kristály és ezüst pohárokban a Zelzebil kútából oly gyönyörűséges italt adnak, mint a gyömbér, sőt madárhússal és sok kedves gyümölcsökkel is gyönyörködtetnek. Emellett tisztas menyecskék készen léznek, kik olyanok, mint a gyöngy és hyacintus [= jácint], szép kisdéd csecsecskéjek nekik, szemek pedig nagyok, mint egy-egy tyúkmonyak [= tyúktojások]. [...] A pogány Arisztotelész is általértette, hogy a testi gyönyörűségben, mely az okatlan állatoknak is köz, nem lehet a mi boldogságunk.⁷

Erős érvnek szánják keresztény apologétáink ez ellen egyfelől a Mohamed vallását követő Avicenna, másfelől a pogány – antik – filozófusok, nevezetesen Arisztotelész ide kapcsolható szubtilis tanítását.

Hogy prédikátoraink szemében a három paradicsomi főbűn (bujaság, restség, torkosság) közül a legbotrányosabb a bujaság – pedig Osvát és Pázmány értékrendje közös abban a tekintetben, hogy a részegség bűnét mindketten igen szigorúan ítélik meg, ellentmondva a kánonjogi, gyóntatói segédkönyvekben olvasható engedményeknek, elkeseredetten kárhoztatva a szokásos mentségeket⁸ –, megmutatkozik a minden adódó alkalmat kihasználó, helyenként alig értelmezhető túlzásokban Mohamed követőinek életformájával kapcsolatban, például amikor Osvát az egy férfival élő négy asszony „családmodelljéhez” képest elfogadhatóbbnak tünteti fel a négy férfival élő asszony formuláját⁹ – valószínűleg e túlzással a perverzió mértékét kívánja érzékeltetni.

A népszerű késő középkori történelemkönyv, a *Fasciculus temporum* 1479-es velencei kiadása magyarországi provenienciájú példányának¹⁰ tabulájába beszúrta valaki: *Machumeti lex* – 45 (= Mohamed törvénye), valószínűleg az érintettség okából. A hivatkozott helyen¹¹ gazdag gyűjteményét találhatjuk az iszlámmal szembeni – részben máig élő – keresztény előítéleteknek, hogy például a Mohamed törvényét követőkből nemcsak az igaz hit hiányzik, hanem minden erény, bölcsesség és tisztesség, e pusztában elállatiasodott em-

berek csak a testnek élnek. A korábbi próféták valóban isteni jövendölései nem igazolják e prófétát – mint Aquinói Tamás mondja a *Summa contra gentiles* 1. könyvének 6. fejezetében –, igazsága legfeljebb a természetes megismerésből eredhet valamennyi; természetfeletti jelek helyett igaz tanítását is mesékkel vegyíti, s mert engedményeket tesz a testi vágyak, követi őt a tömeg; nem engedélyezi viszont a vitát a kinyilatkoztatott szövegek alapján, nehogy lelepleződjék – a fegyverek hatalmára hagyatkozik, s ez vadállatok, gonosztevők és zsarnokok törvénye, nem a lelki törvényhozóé, akinek természetfeletti jelekre, csodákra, tanításokra kell hivatkoznia. Az egykor gazdag, jeles férfiakat termő vidék (a Szentföld) így ma méltó az örök tűzre, noha a szaracénok mérhetetlen gazdagságban, gyönyörök között élnek; mindazonáltal oly gyermektegy módon, ésszerűtlenül gondolkodnak, hogy minden tanult, istenfélő férfi messze kerüli társaságukat.

A kiindulópont tehát Szent Tamás, az ő *auctoritasával* hitelesíti Osvát a *hortus deliciarum* leírását is – pedig Tamásnál szó sincs ilyesmiről; úgy látszik, a néhol *Passionale* címmel hivatkozott, Iacobus de Voragine által összeállított *Legenda aurea* nem rendelkezik megfelelő tekintéllyel e kérdéskörben, vagy pedig e részlet sokszoros idézettsége által elhomályosult az elsődleges forrás.¹²

Valódi invenióknak részünkről Laskai Osvát anyagában a Fülöp és Jakab apostolok ünnepére írt második beszédben szereplő Mohamedről szóló rész tekinthető, hiszen a *Biga salutis* kötetei közül a *de sanctis*-részhez nincs *tabula alphabetica* – a többi szöveghely könnyen megtalálható a megfelelő tárgy-szavaknál.

E beszéd gondolatmenetében a Mohamed tanítását bemutató részt a háromféle zavarodottság (*turbatio*) közül a harmadik, a kárhozatos zavarodottság bemutatása előzi meg – ezt tárgyalja a legrészletesebben, négy pontból álló divisiót alkalmaz (*ex nimia avaritia* = túlzott kapzsiságból; *ex immotione superflua* = túlzott hatalmaskodásból; *ex subditorum inoboedientia* = az alattvalók engedetlenségéből; *ex locutione maligna* = a rosszindulatú szólásból), s ezzel egyre határozottabban közéleti jelentőségűvé válik a sermo.¹³

A második artikulus (c.7–c.13)¹⁴ a nevezett apostolok igaz hittel való egyetértését tárgyalja, s ezen belül akad egy pont a gondolatmenetben, ahol alkalom adódik a nem igaz hit, itt aktuálisan a Mohamed-féle hit részletezésére, mely az egész sermo logikai struktúrájához képest szinte aránytalan terjedelművé duzzad; pedig valójában nem is kapcsolódik ez az üdvözüléshez elengedhetetlen hit igazsága melletti érvelés első pontjához, tudniillik hogy e hit tanítói kevesen voltak, s mégis – Isten akaratából – sikerre vitték ügyüket. Ennek a kiemelt szempontnak mintegy kiegészítése, hogy mennyire nehéz a test és a világ örömei ellen prédikálni; ennek ellenpontjaként kerül sor az Aquinói Tamásra hivatkozó ismertetésre, a gyönyörök kertjének bemutatását először Avicenna „belső kritikája” követi, majd általában a pogány bölcseké, hogy tudniillik nem lehetséges kizárólag test szerint boldogságra lelni,

ám annál inkább lélek szerint. Szinte fölmenti az egyszerű, műveletlen embereket (*rudes homines*) azzal, hogy még az igaz hitű keresztény se lenne önmegtartóztató, ha nem tudná, hogy különben elkárhozik. Az Írások tanulmányozását,¹⁵ vitatását megtiltotta Mohamed, nehogy lelepleződjék, hogy mennyi nevetséges ostobaságot tartalmaz az ő törvénye. Összesen hat *fatuitast* részletez a prédikációszerző az *Alkóránra* hivatkozva: például hogy mikor Mohamed ágyában aludt feleségével Mekkában, megjelent neki Gábiel angyal, és felültette őt egy Alborach nevű bestiára, mely nagyobb volt a szárnál, emberarcú volt, haja gyöngyből, szügye smaragdból, farka rubinból volt stb., s maga Gábiel tett előtte tanúságot Mohamed prófétaságáról. Egy másik angyal égbe vezető létrát mutatott neki, melyen fölhágva Mohamed egy hatalmas angyallal találkozott, kakas formájúval; Isten ezzel közölte, mikor kell imádkozni, s ezt utánozva szólnak a földi kakasok stb.

A *Biga salutis* nagybőjti részében az első parancsolatról szóló ötödik beszédben Osvát ismét részletesen bemutatja a Próféta tanításait, mégpedig a szaracénokkal vagy törökökkel folytatandó hitvitára készítvén föl az egyszerű hívőt.¹⁶ Az igaz prófétaság öt feltételének számonkérésére biztat, egyenként bebizonyítva, hogy Mohamed nem felel meg ezeknek. Nem felel meg a tisztaság követelményének, hiszen buja; azzal dicsekszik, hogy szexuális potenciája negyven férfiéval ér föl, s tizenöt feleség mellett még két szolgálóval él. A feleség elbocsátásának mohamedi feltételeit állati törvénynek nevezi a prédikátor. (Itt kerül sor az egy asszonynak négy férjet javasló extrémításra.) A bőjtölés, a Ramadan bemutatását azzal zárja, hogy ez nem bőjt, hanem engedély a torkosságra és a bujaságra. A *pietas* hiányának bemutatása történeti jellegű: a hatalom megszerzésének szándéka indítja Mohamedet arra, hogy Isten prófétájának tettesse magát – rokonai ellenzik ezt, ám az egyszerű, tanulatlan földművelőket sikerül megtévesztenie. Ugyanitt kerül sor arra, hogy tevetolvajként és gátlástalan rablógyilkosként mutassa be hősét. A szent élet követelményével újabb két főbűn elkövetőjeként állítja szembe Mohamedet, gőgös és kapzsi emberként, szintén történeti tényként kezelt hagyományra hivatkozva. Az igaz próféta igazat mond múlt, jelen és jövő vonatkozásában; itt hivatkozhat a vitapartner a Próféta Ó- és Újszövetséggel egyező tanításaira, ám válaszul ajánlott Osvát szerint itt elmondani a *Koránra* hivatkozva a *de sanctis*ban is elősorolt ostobaságokat, vagyis Mohamed látomásait; hogy e helyen – ha lehet – fokozódik a rosszindulat, jól látható például Osvát zárójeles megjegyzéséből a látomás körülményeit illetően: „mikor ágyában aludt feleségével Mekkában (íme, miféle hely a szemlélődésre!) ...” A látomások cáfolata valójában csak a legutolsó elemre vonatkozik, tudniillik hogy az álmodott angyalok naponta hetvenezer órán át dicsőítették Isten – miközben egy nap persze csak huszonnégy órából áll. Ez szinte fölösleges cáfolatnak tűnhet önmagában – a szándék nyilvánvalóan az folyamatosan, hogy a részletezés során a hallgatóság mindvégig átérezze e tanítás képtelen ostobasá-

gát. Végül a csodatétel elutasítása róható fel e hamis prófétának, hiszen ráadásul ehelyett a fegyverek erejére hivatkozik – ám ellentmondásos módon mégis szó van csodatételekről, de mifélek ezek!

A hit üdvösségszerző mivoltáról vitázva fel lehet hánytorgatni a szaracénok és törökök hitének denevérhez hasonlítható tulajdonságát, mely hasonlít is a madarakhoz, amennyiben szárnya van és repül, de különbözik is tőlük, mert nincsenek tollai; így a Próféta követői nem zsidók, nem keresztények, s nem is bálványimádók, ám leginkább mégis a zsidókhoz hasonlítanak – miközben őket utasítják el a leginkább –, hiszen körülméltelkednek, gyakran mosakszanak, nem esznek disznóhúst; de különböznek is, mert nem a szombatot, hanem a pénteket (!) ünneplik stb. Mindenesetre Mohamed követői bármennyi jót tegyenek is, mindenképpen elkárhoznak, mert a Mohamed által prédikált istent hiszik.

A törökök arra hivatkoznak, hogy ha Istennek nem lenne kedves az ő válaszuk, nem segítené őket háborúikban. Az adott történelmi helyzetben nemcsak a törököknek, de a provokált keresztényeknek is megfelelő válasz kell. Nem elég leszögezni, hogy a boldogság nem az evilági győzelemben rejlik, nem elég erős, agresszív állatokhoz hasonlítani az ellenséget; a legyőzöttek Istenhez való viszonyát kell tisztázni: Isten olyan, mint a családanya, aki ostorral javítja meg rossz útra tért fiát, majd mikor a fiú megjavul, elpusztítja, tűzre veti az ostort. Addig viszont azért engedi meg az ellenség jólétét, mert jótetteiket nem jutalmazhatja meg a túlvilágon, s ezért az igazságos Isten evilágon ad nekik ellenszolgáltatást.

A *Gemma fidei* sermói minden korábban érintett kérdést ismét fölvetnek, ám kimunkálásuk jóval részletesebb, s a hivatkozási bázis is jelentősen bővül (Nicolaus de Lyra, Vincentius Bellovacensis, Antoninus Florentinus etc.). Érdekes, hogy noha külön beszéd (OG 031) tárgyalja a mohamed paradicsomának állati mivoltát (*bestialitas*), mégsem kerül sor a Mohamed paradicsomának bemutatására. Egészében az lehet a benyomásunk, hogy az idő előrehaladtával és a fenyegetettség érzésének erősödésével (1507-ben) Laskai Osvát, a közéleti felelősségét átérző író itt a három beszédet folyamatos gondolatmenettel építi föl, melynek végpontján a török végső pusztulását mint az isteni terv részét mutatja be, mégpedig a közeli jövőben,¹⁷ ennek hitelesítő előképeként Isten korábbi ostorának, a hunoknak a pusztulását idézve.

1 *Tabula alphabeticá* sehol nem utalnak a próféta nevére. A *de sanctis* nyári részében – a digitális szövegkiadás (<http://sermones.elte.hu>) jóvoltából – megkereshetjük a név előfordulásait: három sermóban bukkan fel, mindannyiszor bővebb kifejtés nélkül. Krisztus színeváltozása okainak tárgyalása során (PA 042.B) mint a tanításának igaz voltát csodával meg nem erősítő hamis tanító szerepel, ál-messziások (*falsi christi*), költők, hamis tanítók és az Antikrisztus mellett. Ezenkívül még két Ferenc-beszédben szerepel, a ferences rend missziós hivatásának fő célpontjaként (PA 070.E), a közelebről meg nem határozott Antikrisztussal egy sorban („...sancto Francisco Christus revelavit, quod Ordo Minorum perseverabit usque ad finem mundi, et ipsius fratres praedicabunt contra Antichristum, ac per fratres eius gens Machometica et mundus totus tunc convertetur ad Christum”), illetve Szent Ferenc szentföldi missziós útján a szultánhoz intézett felszólításában (PA 073.G).

2 Az öt beszéd szövege teljes egészében olvasható a fent hivatkozott honlapon, a jeles évforduló alkalmából megbontva a *Sermones Compilati* kutatócsoport által vállalt szövegkiadási program sorrendjét. Az idézett ösnyomtatványok könyvészeti leírása, illetve az egyes beszédekre vonatkozó rövidítések, kódok feloldása is e honlapon megtalálható.

3 Vö. MADAS Edit, *A prédikáció magvetésével a magyar nemzet védelmében – Laskai Osvát Gemma fidei című prédikációskötetének előszava = Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, szerk. BITSKEY István és OLÁH Szabolcs, Debrecen, 2004, 50–58.

4 Pázmánynál: „balgatagságok és marcona kábaságok”, 540.

5 Zrínyi a *Szigeti veszedelem* III. énekének betétdalából éppen a Pázmánynál meglévő szókimondó erotika hiányzik, lásd KOVÁCS Sándor Iván, *Hurik és angyalok – Pázmány és Zrínyi mennyországai (I.) = Pázmány Péter és kora*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, 2001, 321.

6 OS 041.c.9, vö. THOMAS DE AQUINO, *Contra Gentiles*, lib. 1 cap. 6 n. 7. „Hi vero qui sectas errorum intruderunt processerunt via contraria: ut patet in Mahumeto qui carnalium voluptatum promissis, ad quorum desiderium carnalis concupiscentia insti-

gat, populus illexit. Praecepta etiam tradidit promissis conformia, voluptati carnali habenas relaxans, in quibus in promptu est a carnalibus hominibus obediri. Documenta etiam veritatis non attulit nisi quae de facili a quolibet mediocriter sapiente naturali ingenio cognosci possint: quin potius vera quae docuit multis fabulis et falsissimis doctrinis immiscuit. Signa etiam non adhibuit supernaturaliter facta, quibus solis divinae inspirationi conveniens testimonium adhibetur, dum operatio visibilis quae non potest esse nisi divina, ostendit doctorem veritatis invisibiliter inspiratum: sed dixit se in armorum potentia missum, quae signa etiam latronibus et tyrannis non desunt. Ei etiam non aliqui sapientes, in rebus divinis et humanis exercitati, a principio crediderunt: sed homines bestiales in desertis morantes, omnis doctrinae divinae prorsus ignari, per quorum multitudinem alios armorum violentia in suam legem coegit. Nulla etiam divina oracula praecedentium prophetarum ei testimonium perhibent: quin potius quasi omnia veteris et novi testamenti documenta fabulosa narratione depravat, ut patet eius legem inspicienti. Unde astuto consilio libros veteris et novi testamenti suis sequacibus non reliquit legendos, ne per eos falsitatis argueretur. Et sic patet quod eius dictis fidem adhibentes leviter credunt.” *Corpus Thomisticum*, szerk. Enrique ALACRÓN, Navarra, 2005, <http://www.corpusthomicum.org/>.

7 PÁZMÁNY, *Kalauz*, 541. (A *Kalauz*-ból mai helyesírással idézünk.)

8 Laskai Osvát a harmadik parancsolatról szóló második beszédben (OQ 014.Q) azt taglalja, hogy mit kell, illetve mit nem szabad tenni vásár- és ünnepnapokon. A kerülendő cselekedetek öt pontját aszerint állítja össze, hogy tapasztalatai szerint általában milyen helytelen módokon szokták megülni az emberek az ünnepet. Elsőként tárgyalja a túlzott ivászatot, azzal a megjegyzéssel, hogy sokan, akik hétköznapokon tartózkodnak a részegeskedéstől, minden egyes ünnepen leisszák magukat, uruknak, az ördögnek ülven ünnepét. Osvát hangsúlyozza azt az ellentmondást, hogy a keresztény ünnepnek alkalmai a böjtölést, önmegtadást hősi fokok gyakorlók példájának felidézései – s „manapság” az emberek mégis túlzott ivászzal ülik meg

ezeket, miként a templombúcsú ünnepét is. Pázmány Péter egész prédikációt szentel ennek a témának, ennek pedig éppen ez a felütése, a kánai menyegzőről szóló perikópához kapcsolódva, lásd PÁZMÁNY Péter *Összes munkái VI, Bp., 1903, 283.*: „Most pedig az emberek nem tartják jó-lakásnak, ha vendégestül, a gazda meg nem részegszik: nem ítlik bődög örömnnek, vagy szerencsés menyegzőnek, melyben minnyájan nem tántorognak és számtalan részegséggel Isten haragját nem gerjesztik; mert [Isai. 22. v. 13.] *gaudium et lactitia, comedere carnes et bibere vinum*; minden örömk és vigaságok, hús-étel és bor-ital. Azért, ha valaki barátságot akar szerezni, vagy újítani, egyes itallal és részegséggel kel annak meglenni: ha örvendetes nyájaskodásban, vigaságot akar mutatni, részegség-nélkül, az nem lehet: ha valakinek fiat ad Isten, innya kel: ha kivészi e világból, a torban itallal kel a keserüséget kimosogatni: ha valamit kel végezni, részegséggel kel pecsételni a végezést. Azért, sovány és izetlen embernek tartják, a ki gyakor pohárok-mellett, hosszú köszöneteket nem tud mondani: a ki más ember részegítésére, újab formákat nem tud találni. Egy szóval, kicsintül-fogva nagyig, azon vannak mindenek, hogy lakodalmokban, a bor el ne fodgyon; hanem, az úndok kérdések büdöségével, Christus Úrunk kirekesztessék vigaságokból.” Vö. PÁZMÁNY Péter *Összes munkái VI, 291.*: „Mert, a ki tudgya, hogy egésségeért részegeskedő köszönetéssel élnek, és ellene álhaván, nem ellenzi: bizonyos, hogy Isten haragját és átkát érdemli és kitudgya, talám, a töb vétkek-közöt, egyykért azért rontotta és pusztította Isten a mi szegény hazánkat, hogy az ő szabadulásaért, annyi részegítő köszönések lettek; hogy, ha egy nagy vőlglybe vinnék a török császár erejét és reá eresztenék azt a bort, mellyet sok részegeskedésben megittak Magyar-ország szabadulásáért: nem kellene semmi víz-özön a török veszedelmére; mind borban halnának.”

9 OQ 005.C: „...concessit IV uxores posse habere, quae non est lex hominum, sed bestiarum. Nam magis sufficeret una mulier tot viris, quam tot mulieres uni viro...”

10 BH 1087a: [Rolewinck, Werner], Fasciculus temporum omnes antiquorum chronicas complectens, Bibl. nat. Inc. 624.

11 C. 45: „In orientalibus regionibus circa haec tempora valde deficit vera fides propter impiam perfidi Machometi legem, et per consequens omnis virtus, sapientia et honestas, de qua lege execrabilis tot turpia et carnalia prodierunt ficticia, ut nulli umquam sapientes in rebus divinis et humanis exercitati a principio ei crediderunt, sed homines bestiales in desertis morantes, omnis doctrinae prorsus ignari, per quorum multitudinem aliquos armorum violentia in suam legem pestifer ipse coegit, ut dicit doctor sanctus Thomas in Summa contra gentiles libro primo, capitulo sexto, nulla etiam divina oracula praecedentium prophetarum ei testimonium perhibent, neque documenta veritatis attulit, nisi quae de facili naturali ingenio cognosci possunt. Nec signa supernaturaliter facta adhibuit, quinpotius vera, quae docuit, fabulis et falsissimis doctrinis immiscuit, carnales voluptates permittendo, et eisdem conformia praecepta tradendo, et quia voluptati carnali habenas relaxavit, idcirco mobile vulgus facile post se traxit, Deo ipsis irato, qui talem legislatorem occulto suo, sed semper iusto iudicio super eos constituit. Verum astuto consilio libros Veteris et Novi Testamenti suis sequacibus non reliquit legendos, nec etiam disputationem permisit iniquam faciendam, ne hac occasione sua falsitas detegeretur, quinpotius se dixit in armorum potentia missum, non in signis aut miraculis aut doctrina supernaturali, quod utique ursorum, leonum, ferarum, latronum ac tyrannorum rabiei magis est proprium, quam spirituali legislatori. Sic heu terra olim fructifera atque illustrium virorum fecunda nunc tribulos profert et spinas aeternis incendiis exurendas. Quamvis enim usque hodie Saraceni infinitis divitiis abundant, et pompis inestimabilibus atque deliciis vacent, tamen ita pueriliter desipiunt et pertinaciter adhaerent his, quae sunt contra rationem, ut omnis vir doctus ac timoratus eorum consortium fugiat, et eos velut caninos ac bestiales cum summo taedio abominetur atque devitet.”

12 A Pelagius pápáról szóló részben (c. CLXXVII.): „<138> Seruantibus hec et alia legis mandata promisit deus, ut asserunt, paradysum, id est hortum deliciarum aquis preterfluentibus irrigatum, in quo sedes habebunt perpetuas nec frigore aut estu al-

iquo affligentur, omnibus ciborum uescentur generibus, quicquid petierint coram ipsis statim inuenient, sericis uestimentis omnicoloribus induentur et uirginibus speciosissimis coniugentur, in deliciis omnibus accubabunt. <139> Quibus angeli pincernarum more cum uasis aureis et argenteis deambulabunt, in aureis lac, in argenteis uinum afferentes et dicentes: <140> »Comedite et bibite in letitia.«” G. P. MAGGIONI, *Iacopo da Varazze, Legenda Aurea*, Firenze, 1998. (<http://seneca.uab.es/islamolatina/archivos/Voragine.htm>)

13 „Nam communitas est unum corpus integrum. Modo ubi non faciunt voluntatem precipientis, talis communitas est sicut homo infirmus, qui non potest levare manus ad operandum, pedes ad ambulandum etc., et tali communitati frequenter irascitur Dominus.” (c.6)

14 Minthogy a *Sermones de sanctis Biga salutis intitulati* használt kiadásában a sermónkon belül nincs semmi további szövegtagolás, a könnyebb visszakereshetőség kedvéért megszámoztam a használt másolati példány columnáit minden sermo legelejétől, és ezekre hivatkozom.

15 Osvát e szöveghelyét Rolewinck világosabb megfogalmazása világítja meg.

16 OQ 005.C. Máshol sort kerített arra, hogy részletezze: mit kell, és mit nem kell ismernie az egyszerű hívőnek: „Ad quam fidelitatem docendam tenentur patrini, de consecratione dist. IV. „Vos ante omnia”, videlicet ut doceant puerum baptizatum, quem tenuerunt, Symbolum et Orationem Dominicam. Similiter parentes tenentur docere filios ad Credo, Pater noster et Decem praecepta, et qui ex negligentia omittunt, videntur peccare mortaliter, similiter qui non addiscunt, cum possint addiscere, cum sint necessaria ad salutem. *Sufficit tamen scire implicite, ut si quaerantur, adorare deos alienos si sit contra Dei praeceptum, et illi respondent, quod sic; et idem intelligendum de aliis.*” OS 014. (De sancto Bartholomaeo II.) c.14. Az ötödik nagybőjti beszédben tehát az implicit tudás explikálására, aktuálisan szükségessé vált kifejtésére kerül sor.

17 Az utolsó beszéd argumentuma: „Feria quinta post Reminiscere de afflictione Machumetica permissa a Deo iuste, quod probant auctoritates, rationes et revelationes. Et quod iam cito erit terminanda, et cur tantum duravit, et quomodo finietur; et incipit *Iustus quidem tu es, Domine. Fructibus et solatiis plenus sermo trigesimus tertius.*”

Angelica és Tirsis. Kolozsvári töredék

[29v] Prologus. Ex Officio suo, ad attentionem inducit A[uditor]es.
Az Elöl jaro Beszed, figyelmetessegre indittya az halgatokat.

1 Szorgalmatossaggall Éghben az Istenek.
Mostan öszve gyültek mint nagy fejedelmek,
Engem ti hozzátok legh ottan küldének
Hogy megh mongya[m] néktek az miket izennek.

5 Márs forgat kezében hadi fegyvereket,
Elméjét készíti hogy Ellenségeket
*Éghben*¹ ha törben kéri né mint ellenkezőket,
es megh tapodhatná ö kevély fejeket.

10 Magam Mercurius követséget hordok,
az mint legh hivebben en szolgálny tudok,
el nem mulatom azt mert szollany tudok,
gyorsan es nem resten abban forgolodok.

15 Juppiter folyhök[ne]k nagy dicző Istene,
Az egnek forgásit kinek az ö keze
szokta nagy okossan s bölczen viselnie,
az küldöt engemet hozzátok egykét².

20 Venus az Iffiakhoz, szüz Leány hölgyekhez,
fodorított haja s nás fás személyekhez
cifra es fő rendes s magos Legényekhez
had halljak azokis *mis ke*³ Miképest eltekhez.

.....⁴vt megh färot tagokhoz
kik mint az nehezek, ragazkodnak jokhoz;
.....lt hamis mamonnahoz,
.....azokkal terhelvén lölkököt mi kárt hoz.

25 nagy gyorsan föl vona kézzjét mint tudó
szeret.....
.....két sziv köze hogy légyen allandó.
.....két l.....

Angelica. M .....virágom engem hamarsággal
30 talan valaki bánt teged alnoksággal
ne .....Atyamnak szeme vigyazással,
mi reank kettenkre szorgalmatossággal.

Az te akaratod mond meg h ah! milégyen
mit akarsz szolgálad itten most mit tegyen,
35 én szelédsegemből hogy ujjulast vegyén ,
piros rosa színü ajakod beszéllyen.

Tirsis Oh én illatozo s tündöklő Violam,
nem bánt engem senki édes piros rosám
csak hogy veled együt szivemet ujjétnám,
40 kedvemet kedvedert szivessen mutatnám.

Mennyünk az mezőkre vagy pedig kertekben,
mindenek ujjulnak az szep ligetekben
az szep *zöld* termő fakis zöldulnek hegyekben,
míjs ujjulhassunk tavaszi üdoben.

45 Mezön és kertekben az szep virágokkal,
hegyekben az termő szép zöldello fakkal
zengedőző szellők jönnek fujásokkal
az terjet zöld ágok kedveznek arnyekkel.

50 Hegyekbűl patakok csurgadozasokkal,
azokban az halak szép uszkalásokkal
kutak fris es híves buzgo forrásokkal
minket ingerlenek mulatny magokkal.

Már Eghi madarak társokat fogadtak
Egy más jo kedvéert szepen karicsalnak(?),
55 szep arnyekos fakon feszket raktak s kerdik
Kivel o nemekeket szaporazhatnanak.

Erdőkben mezőkben már ketten vadokis
külömb félén járnak most most azokis,
örülnek tavaszna s neha ujjalnak⁵ is
60 mint egy vigh notával neha rikoltnakis.

Latod mind bimboban mezéj virágok
 vad[na]k ki nyílásban⁶
 kivanak bennü[n]ket ujjullasra⁷ azok,
 mindenre jok immár, s aldottak az napok.

65 Örüly azért é⁸ kedves edes Angelicam,
 röpülj te szived ben én edes madarkam
 épüly te erődben punkosdi szep rosam,
 Ujollyál ezekkel ézekkel⁹ édes majorannám

70 Ha nyugodalom köl akár mély arnyekben,
 üllyük le s m¹⁰.....lásban,
 lengedező széltől neha szunnyadozasban,
 viseltetvén

Kedvez nekünk Flora kedvez fás Diánna
 mert .....
 75 mi igaz voltunkat el hid hogy nem.....
 .....mutattya.

*

Az itt közölt kéziratos szövegtöredék ma Kolozsváron, az Állami Levéltár kezelésében levő kendilónai Teleki-levéltárban – többnyire XVII. század végi, XVIII. század eleji, családi jellegű költemények között – található.¹¹ A magyar nyelvű drámai költészet régi szövegkincséhez tartozik.

Lelőhely

A kendilónai Teleki-levéltár anyaga 1974-ben került be a Román Állami Levéltár kolozsvári részlegére. Itt a rendezés során külön csomókba sorolták az irodalmi jellegűnek ítélt szövegeket (190–191. doboz).

Az erdélyi Válaszút¹² közelében meghúzódó település nevét korábbi birtokosáról (a Kendy családról) kapta A Telekiek közül első gazdája Teleki Mihály (1677–1731). Levéltára, főrangú lakóinak írásai és az általuk megőrzésre érdemesnek tartott idegen szöveges anyagok sokáig a család tulajdonában (helyben) maradhattak (akárcsak a Károlyi nemzetség levéltára), ugyanazon szövegegyüttes részeként, amely, bár nem nevezhető hiánytalanak, mai állapotában is gazdag. Ebben a gyűjteményben Klaniczay Tibor is kutatott 1953-ban.¹³ Beszámolója tételesen nem nevezi meg a föllelt drámai műveket, de utal a kendilónai Teleki-levéltár használatára: egy XVII. századi és több mint tíz XVIII. századi, ismeretlen magyar nyelvű dráma kéziratának felkutatását tudja ez alkalommal bejelenteni.¹⁴ A levéltár anyaga nem érdektelen (gróf Teleki László könyvtárában fedezte fel a *Válaszúti komédiát* Horváth István¹⁵),

bár kutatását megnehezíti a XX. század folyamán elszenvedett többszöri átcsoportosítás.

A kézirat leírása

Szövegünk, amelyet a továbbiakban az egyszerűség kedvéért Töredéknek nevezünk, lendületes, kiírt kézírást mutat, a szöveg sárgás tintával íródott, a levél mindkét lapja felső részén (azonos kéztől) hurokszerű, ugyanazon tintával írott jegy található. A papírszeleten vízjel nincsen.

Az eredetileg minden bizonnyal mindkét felén teleírt levél alsó felét valamikor leszakíthatták, így a szöveg mindkét lapon megszakad, és más helyeken is szakadozott a papír. Az iratcsomót 2006 tavaszán számozták végig (ceruzával), így annak, hogy a szövegek a 29. levél recto vagy verso lapján vannak, ez esetben nincsen jelentősége. A kézírás XVII. század eleji lehet; később részletezendő okokból másolatnak tekintjük. Közvetlen közelében adókönyv (Vectigal) és a XVII. század második feléből származó iskolás jellegű fogalmazványok találhatóak.

A továbbiakban a művet *Angelica és Tirsis*nek, illetőleg Töredéknek, a teljes szöveg egyik lapját pedig Bevezetőnek, a másikat Dialógusnak nevezzük.

Datálás

Az átírás feladatánál nehezebb magának a kéziratnak a datálása. A szövegjavítások arra utalnak, hogy másolatról van szó.

Az *Angelica és Tirsis* vagy megelőzi a *Szép magyar komédiát* és Rimay Tolnai Balog-magyarítását, vagy esetleg azok hatására jött létre mintegy visszafelé, az apokrif jelentéstani és stiláris módszertanával.

A Bevezető

A dráma címe (talán külön levélen volt) hiányzik. A szöveg expressis verbis Prológussal kezdődik, amely latin és magyar nyelvű műfajértelmezés: „Prologus. Ex officio suo, ad attentionem inducit A[uditor]es. Az Elöl jaro Beszed, figyelmetessegre indittyta az halgatokat.” A jellegzetes mondattípus arra utal, hogy a művet előadásra szánták.

Kínálkozik a párhuzam Balassi *Szép magyar komédiájával*, amelynek jelenei előtt hasonló szerkezetű latin, majd magyar summácskák olvashatók, például: „In qua animi angor eorum, qui perdit amant, Exprimitur, quibus nec dies, nec nox quieti esse potest. Credulus szoll magában az Hainalnak” (I. 1.) Másrészt a Töredék *Prológusa* inkább szövegfajta, mint szereplőnév, bár a mondat állítmánya ez utóbbi értelmezést sem zárja ki. Az előbbi párhuzamnál maradva, a *Szép magyar komédia* szereplőfelsorolása rendjén Prológus egyértelműen a drámaszerző megszemélyesítője: „PROLOGUS Fyrfi az Commedia szerzeo szoloia.”

A Töredék Bevezetőjében mind az előadás-bejelentő *Prológus*, mind pedig Mercurius (a névből adódó és ki is jelentett mozgékonyásával) azonosítható

a szerző-animátor személyével. Már itt állást kell foglalnunk abban a tekintetben, mit látunk a Töredékben: olvasásra szánt műfajt-e vagy tényleges előadás librettóját. A drámai műfajban adott az előadás lehetősége, az itt vizsgált szöveg azonban több ízben is kifejezetten utal az előadás tényére: auditors-ról, hallgatóságról beszél a prolóógus sorpárjában, rámutató jellegű nyelvi elemekkel hangsúlyozza az előadó-közönség viszonyt („magam Mercurius”). Az előadáshelyzetet igazolja Jupiter megszólalásakor a személyjeles névmás használata: „az küldöt engemet hozzátok”. A XVI–XVII. században nem kell éles választóvonalat húznunk a mű írója és színpadra alkalmazója között; a szereplők sorába illeszkedő szerző az intenciók tényleges megvalósításában szereplőként mint „szóló” játszhat közre leginkább.

A Töredék Bevezetőjében a narrátor – Mercurius szerepében – az istenek gyűléséről hoz hírt. Egyenként nevezi meg a – feltehetőleg egymás után megjelenő, „előálló” – allegorikus szereplőket: a sort a Marsra mutatóval kezd, önbemutatóval folytatja („magam Mercurius”); ezek után következik Jupiter, Venus, kisvártatva (a papírszakadás miatt csak kikövetkeztethető nevű) Cupido. Akár mitológiai, akár asztrológiai jelentését tekintjük e neveknek, elhangzásuk a színpadon kétszeresen is indokolt: a figyelmes hallgató idejében megismeri általuk a kezdődő mű allegorikus szereplőit, és kulcsot is kap a színpadi fikcióhoz; istenek döntése és bolygók hatása szerint alakul mind az egyes ember sorsa, mind pedig a (szerelmes) történet.

Ebben a drámában Mars hadszerzőként, Mercurius hírhozóként és narrátorként, Jupiter a kozmoszt és a sorsot szabályozó erőként, Venus az ifjak viselkedését befolyásoló istennőként jelent meg. Egy igen töredékes szövegű strófa (21–24.) a pénz és általában a rontás istenének jelenlétét jelzi (feltehetőleg Saturnusról van szó), aztán, mintegy a dramatikus mese fő intrikusaként, az újat felvonó Cupido szerepel. Neve a Bevezetőben vélhetőleg rímhelyzetben jelent meg.

A féllapnyi (hiányzó) helyen még egyszer megszólalhatott a narrátor és megjelenhetett a tulajdonképpeni dráma első actusának címe.

A Dialógus

Maga a mű (esetleg rövid argumentummal) a Bevezető után, ugyanazon lap alján kezdődhetett. A drámai mese a következő lapon a verses párbeszéd révén ismerhető meg; valami megzavarta a szerelmesek közti összhangot, mert Angelica bánata okáról faggatja Tirsist, békíti, biztatja. Határozott fellépésű személynek ábrázolja őt a szerző, modora magabiztos; kettejük viszonyában, úgy tűnik, ő a kezdeményező. A kapcsolat irányítójaként a viselkedés teljes szabadsága jellemzi: szelídségét ajánlja fel (úgy tűnik, ismételten) kedvesének, és férfitra jellemző formulával biztatja megszólalásra: „piros rosa színű ajakod beszéllyen.” Válaszul Tirsis több strófán keresztül a vágyról, a tavaszról és ezzel kapcsolatosan a szerelemről szól képekben, formulákban. Egyre

lelkesebben és lendületesebben szól: a mentegetőzésből vallomás, majd hívás lesz, a természet tavaszi megújulásába mint valami kozmikus harmóniába kíván bekapcsolódní kedvesével.

Értelmezési kísérlet

A két lapon levő szövegek összefüggésére a kézírás azonosságából, de még inkább tartalmi okokból következtethetünk, bár a két szövegrész viszonya egymáshoz nem problémamentes. A szövegek töredékessége, másolat volta, a kéziratosszöveghagyományozódás egyedi történetei azt a lehetőséget sem zárják ki, hogy két, egymástól független szöveg került ugyanazon levél két egymást követő lapjára.

A két szöveg, a Bevezető és a Dialógus szerves összefüggésének lehetőségét mint filológiai rekonstrukciós elvet választva folytatjuk a vizsgálódást.

A bevezető rész mint képszínház előzi meg a pásztorjátékot, az eseményszínházat.¹⁶

A (kozmosz) bevezető a prologus és argumentum sajátos összeolvadásának esetét mutatva a XVI. századi szövegek sorába utalja töredékünk első 32 sorát.¹⁷

A kézirat rectóján található rész szabályos isteni pör.

A szöveg első része rokonságot mutat a Tolnai Balog Jánostól származó latin epigramma kezdetével (Balassi-epicedium, 1595, Bártfa, RMNY 759) és főleg annak Rimay János által magyarított változatával (1596, Vizsoly, RMNY 787).

A vers és a latin nyelvű *Epicedium*-kötet jelentőségére újabban Imre Mihály mutatott rá. A Rimay-versnek a Balassi-kép alakulástörténetében betöltött szerepével mostanában Ács Pál, korábban Ipolyi Arnold, Dézsi Lajos, Eckhardt Sándor is foglalkozott. A Balassi testvérpárra, sőt apjukra, kiterjedtebb családjukra is utaló kötetben ez az a költemény, amely Balassi Bálint poétai érdemeit leginkább hangsúlyozza. A Rimay-magyarításnak külön címe nincs, Tolnai Balog János latin verse után következik.

A tizenkettes, négyes rímű strófa képlete, sőt a versmondatszerkezete a Töredék Bevezetőjében és a Rimay-versben megegyező:

Töredék:

Szorgalmatossággal égben az istenek
Mostan összegyűltek mint nagy fejedelmek

Rimay:

Istenasszonyokkal égben az istenek –
Új harcot s viadalt magok közt kevernek –¹⁸

A felsorolt istennevek sorrendje: a Töredékben Mars, Rimaynál Mercurius az első! Hasonló az isteneknek és a tehetséggel megáldott embernek újplatonista jellegű kapcsolata.

A nyelvi tudatosság mindkét versben Mercurius ajándéka. Az *Epicediumban* Minerva kerül ki gyóztosan az istenek vetélkedéséből, de a kolozsvári Töredék a felsorolás után végül is Venus és Cupido jelenlétére, segítő erejére épít. A *Szép magyar komédiában* Credulus különböző célokra különböző istenekhez fohászodik, Venushoz: „Oh te felséges szép Vénus asszon, adj, kérlek oly erőt s olly hatalmot most énnékem, nagy keserves szolgáltnak...” (III. 1), Jupiterhez: „Io Jupiter mit vétöttem oly nagyot ellened, hogy hozzam nem engesztelled az szep Iulianak kö természetü szivét?” (Fanchali Jób-kódex III/1, C 41–C 5a).

A nagy sikerű Balassi–Rimay-kötetek e Rimay által Tolnai Balog Jánosból fordított magyar nyitóverset közlik.¹⁹

1913 óta tudjuk Balassi drámai műve teljes címét, Batthyányi Ádám 1651-ben keltezett könyvtárjegyzékéből került elő:²⁰ *Gyarmathi Balassa Bálintnak Thirsisnek Angelicával Sylvanusnak Galatheával való szerelmekről szép magyar comoedia*. Szentmártoni Szabó Géza Balassi kötetkompozíciójáról értekezve a Komédia és a korábban megírt versek tudatosan kialakított, a Balassi-életművön belüli kommunikációjára hívta fel a figyelmet.²¹ Szerinte a már megírt versek miatt sem alakíthatta másképpen a Komédia szereplőneveit Balassi (kései, 1589-ben keletkezett műnek tartja a drámát, és életrajzi motivációval látja el).

Szerző?

Nem ismerjük a Töredék szerzőjét. Mostani őrzési helyén kéziratos versek között található. Az énekek kéziratos terjedésének, használatának, életének története meghaladja e közlemény kereteit, de emlékeztetünk arra, hogy sok tudós szerző neve kopott le művéről az emberi művelődés története folyamán.

A XVI. században élt Balassi Bálintnak tulajdonítjuk a *Szép magyar komédia* címen emlegetett drámát. Az eddig ismert dramatikusan szövegeink közül abban fordul elő az Angelica és Tirsis szereplőpáros: főszereplők, ekkorra már álnéven kóborolnak a világszerű színpadon. Ez a tény a kolozsvári töredék esetében is Balassi szerzősége felé mutat. (Továbbra is kérdés persze, mikor készült az *Angelica és Tirsis*.) Másik érv Balassi szerzősége mellett, hogy a Komédia prológusa tartalmazza a híressé vált szerelemdefiníciót: a Töredék Dialógus részében mind Angelica, mind Tirsis szerelemkonceptiója mintegy e definíció applikációja:

Angelica:

Az te akaratod mond meg! ah! milégyen
mit akarsz **szolgalod** itten most mit tegyen,
én **szelédsegeből** hogy ujjulast vegyén,
iros rosa színü ajakod beszéllyen (33–36)

Tirsis

csak hogy **veled együt** szívemet ujjétnám,
kedvemet kedvedert szívessen mutatnám (39–40)
 Örülj azért *éd*²² kedves edes Angelicam,
 röpülj te *szived* ben én edes madarkam (65–66)

Rimay Balassi verseinek kiadását előszavazva egyes számban utal elődje szerelmi verseire: „Ha ki az szerelem argomentomában való énekének munkáját nem javalja penig, sőt kárhozzatná inkábbban, kárhozzatassa az egyéb minden Nemzetségek nyelvén irt hasonló munkákat is.”²³

A *Szép magyar komédia* bevezető szövegei énekeket említenek, pedig a mű eddig ismert változatai csak két verset tartalmaznak. Azt a lehetőséget is elképzelhetjük, hogy nem időben előzte meg az *Angelica és Tirsis* a *Szép magyar komédiát*, hanem annak eredetileg vagy egyik változatában részét képezte.

Waldapfel József szerint Balassi Erdélyben írja – Selvaggio, vagyis Sylvanus monológjának felhasználásával – a Julia-ciklus záróénekét, és ugyanó azt is megkockáztatja, hogy Balassi itt olvasta Casteletti *Amarillját*.²⁴ Klaniczay Tibor lakodalmi látványosságok tervezőjét látja Balassiban (ehhez a szerepötlethez még mindig kevéssé ismerjük a költő erdélyi tartózkodásai tényleges tartalmát).

Pásztorjáték

Műfaját tekintve a Töredék ecloga-szerkesztmény vagy *favola pastorale*. Az előbbi besorolásra a Balassi-műveket talán, a korabeli olasz humanistákat bizonyára ismerő Zrínyi Miklós idill és vergiliusi ecloga jellegű művei felől hajlanánk. Mégis a Töredék Bevezetője és a szerelmesek neve (*Angelica*, *Tirsis*) a *favola pastorale* műfaji jegyeit erősíti a számunkra. Egy prolókus eleje és egy elveszett udvari dráma első jelenetének néhány sora: mindezek a magyar nyelvű, kötött formájú szövegek véleményünk szerint egy pásztorjátékhoz tartoznak. Újkomédiának is nevezhető a kor szóhasználatával, tárgy szerelmes ifjak kalandjai útja a beteljesülésig. Az udvariság nyelvi illeme és az olasz érzelmi-érzelmes szerelmi pásztordráma vázlata sejlik fel az *Angelica és Tirsis*ben.

A *Szép magyar komédiának* az *Erdéli nagyságos és nemes asszonyoknak mint jó-akaró asszonyinak holtig való szolgálataját ajánló szerzője*, Julia rabja, N. N., „a komédiát új forma gyanánt” szándékozott művelni (vagyis a prózai kifejezésmodot? magát a dramatikus műfajt? a stílusregiszterek párhuzamos alkalmazását?). A nőt a pásztordráma általában természeti környezetben ábrázolja, férfi és fiatal nő szereplő jelenik meg benne, ráismerés és erőszakos csábítás mozzanata történetmondás és párbeszéd révén, és általában férfi nézőpont érvényesül (például a narrátor jeleníti ezt meg).

Udvari szerelem bemutatása az *Angelica és Tirsis* és (legalábbis a töredék alapján) nem érzékelhető a műfaj korabeli elvárásai szerint kötelező társadalmi különbség a szerelmesek között.

Vadai István szerint a Fanchali Jób-kódex és a Balassa-kódex „feltehetően különböző szerzői variánsokat tartalmaz”.²⁵ Megkockáztathatjuk a hipotézist, hogy a megrendelés vagy a Balassi-szövegek alkalmazása természetessé tette a művek alkalmankénti szerzői átírását.

A XV. században jelenik meg a pásztorjáték a nyugat-európai fejedelmi esküvőkön. A főúri pompa divatkövetése magyarországi és erdélyi felbuklását is valószínűsíti akkor is, ha erre tételesen kevés adatot ismerünk. A kéziratok énekeskönyvek sokasága és a népköltészet ilyen értelmű vizsgálata jelentős felismeréseket ígér.

Zene is tartozhatott a Töredék által képviselt műhöz (nem szokatlan, hogy a partitúrát nem a szöveggel egy helyen őrizték meg). Véleményünk szerint előadásra szánt műről van szó.

A *Szép magyar komédiáiban* Dienes szól „az Comedia-hallgatóknak”. A darabban egyebütt hallgatókhoz szólásra vonatkozó utasítás nincsen.²⁶ A reneszánsz szerelmi komédia a korabeli főúri esküvőkről nem volt száműzve. Az erdélyi nemesség körében még a XVIII. században is előfordul a lakodalmi színjátékszerű, látványos zenés előadás, erre nemcsak Gyöngyösi Jánosnak Kemény Farkas és Kornis Mária esküvőjére írott verse a példa (1765. április),²⁷ hanem a Sarusi Mihály-féle melodiárium néhány Tirsis-töredéke is (ez utóbbiakat Gupcsó Ágnes Kótsi Patkó János színész és színidirektor zenés játékához, *A havasi juhászleányhoz* rendelte, a gyűjteményt 1789-ben Széken írták össze). „A minap egy pár pillangó’ fogtam. Jaj szegény Thyrzis od’ a pillangó’ Thírzisnek egy pár csókért od’ adtam. Hallod-e miként tsúfol az Echo?”²⁸ *A havasi juhászleányt* csak 1799-ben nyomtatják ki, ezek a kottás kézirat-töredékek korábbiak. Gupcsó Ágnes meggyőző érvelése szerint egy, a XVIII. században már népszerű dallam párosult a daljáték szövegével.²⁹

A tordai leoninusköltőként emlegetett Gyöngyösi Jánosnak a lakodalmi köszöntőhöz illesztett lábjegyzetszövegéből a vers és a próza viszonyára is következtethetünk a lakodalmi reprezentációban: a költő emlékeztetője szerint előbb énekeltek, aztán folyóbeszéddel „együtt beszélgettenek”, tehát a párbeszéd próza formájú – az előbeszédhez közelebb álló – volt, „végre eléjött Erato és a következő verseket hathatós szóval elmondotta”. Tehát a vers sem hiányozhatott a lakodalom kulturális ékességei sorából, amelyeket ugyanakkor „kinyomtatva az úri a lakodalmásoknak” ki is osztogattak a közönségnek.

A fentieket egybevetve a lakodalom mai szóval összművészeti jellegűnek tekinthető esemény volt a XVIII. században (és ezt a hagyományt nyugodtan visszavezethetjük az önálló Erdély idejébe). Első mozzanata az éneklés, aztán következik a prózai párbeszéd, és allegorikus figura versmondása zárja az „előadást”. Ezt a verset osztogatták nyomtatványként a közönségnek, a prózaformájú dialógus szövegét nem.

A *Szép magyar komédia* első felvonása II. jelenetében Credulus barátjának, Ligidának³⁰ meséli szerelme történetét, gyermekkori, első látásra kialakult

szerelemként állítja be tizenkét év előtti kapcsolatát Angelicával, tehát egy megelőző szerelmi történetre utal, és ami legalább ennyire fontos: a felváltva dalolást összekapcsolja a testi kapcsolattal, a csók filozófiájával: „vigezetre versent akarék vele inekelni”. A vesztesnek csókot kellett adnia, de győztes és vesztes egyaránt élvezhette a dalverseny eredményét. *Credulus-Tyrsis* egy évig tartó háborítatlan szerelemről emlékezik, majd a szépség támasztotta irigységről, az irigy Monthan fondorkodásairól, bájitaláról, Angelica (vélt) haláláról, saját elbujdosásáról, névváltoztatásáról. *Credulus*nak ez az emlékező, feltárulkozó jellegű szövege érdekes motivációt nyújt a „szerelem énekét mondottak” kifejezésre, amely a XVI–XVIII. századi periratokban előfordul, és amelynek ma is a virágének-költészet közelében keresik értelmét.

Hogy a magyar szerzők számára a XVI. századi pásztorköltészet nem volt teljesen ismeretlen, nem csak a *Szép magyar komédia* bizonyítja. Kovács Sándor Iván a XVI. századi pásztorköltészetre, Istvánffy Miklós latin nyelvű *lusus pastoralis* verscsoportjára hívja fel a figyelmet (főleg Zrínyi forrásait nyomozva), Csehy Zoltán ugyanannak – a *catullusi ihlet* és a XVI. századi humanista művek, köztük például Marcantonio Flamini-, Pietro Bembo-olvasmányok által alakított – 1564–65-ban szerzett „sodalitas-költeményeire”. Angyal Endre a drámák és az ünnepek összetartozását vizsgálva Johann Christian Hallmann egy főrangú lakodalom ünnepeiben az ötfelvonásos pásztorkomédiát zenés-táncos előjátékkal, zenei „applikációval” (utójátékkal) látja el.³¹ Az általunk vizsgált Töredékben a Párbeszéd Angelica kétstrófányi női szerepversével, a kedveshez intézett kérdéssel kezdődik, ilyen értelemben is újdonság, ha túlzás volna is a szöveg rövidsége miatt túl messzemenő következtetéseket levonnunk ebből.³²

Nevek, egy szerelem két korszaka

A *Szép magyar komédiában* „szolo beszélő szemileknek nevek” közt azonosítható a szerelmes életutak fordulata a névkettősségekben: „CREDULUS kinek igazan TYRSIS volna neve, Firfiu, JULIA, CREDULUSNAK szeretője, kinek igazan ANGELICA neve, Azzon.” A Summában a szereplők névcseréjére aztán terjedelmesebb magyarázatot kapunk:

Ez komédia csak arról vagyon, mint szeretett Candia szigetében egy Thyrsis nevő ifjú legén egy Angelica nevű szép leánt, mely viszont igen tökéletesen szerette az ifjat. Megtetszik penig, mert midőn más legén is, Montan nevű, fölgerjedett volna az Angelica szerelmére, és semmiképpen magához nem csalhatná Thyrsistől Angelicát, ilyen álnokságot mívelt, hogy oly italt áda Angelicának meginnya, ki miatt halálra válék. Kit midőn Thyrsis megértett volna, látván, hogy Angelica immár vonyogna, azt hívé, hogy soha meg nem gyógyulna, hanem ugyan meghalna szegén. Ingyen sem várhatá azért, hogy az lélek ki-múlik belőle, hanem, mint reméntelen, elkeseredett ember, mindjárt elsőké, és az erdőkre bujdosék atyja házától. Csakhogy penig inkább meg ne találhatná senki, nevét is el-

változtatta, és **Thyrsis helyett Credulusnak nevezé magát**. Mely dolgot hallván Montan, s látván immár, hogy Thyrsistől elválasztotta volna Angelicát, menten az Angelica atyjához mégyen, s fölfogadtatja az vén jámborral, hogy ha ő meggyógyíthatja, néki adja Angelicát.

Nem késik azért, hanem hamar meggyógyítá Montan Angelicát, de azért ugyan megcsalatozott az álnok lator remétségében, mert meggyógyulván Angelica, hogy megérté Montannak álnokságát és az ő szerelmes Thyrsise elbujdosását, ő is menten elszökék. Csak hogy senki meg ne tudhassa, hová lött, s hogy hamarébb megtalálhassa Thyrsist, **Angelica helyett Juliának nevezé ő is magát**. Már tíz esztendeje múlik vala az **Thyrsis és Angelica bujdosásának**, mely idő közben csak hírt sem kaphatának egyik is az másik felől, egy mákszemet is. Már Thyrsis, kit minden ember Credulusnak hív vala, oly roncsosodott, oly szakadozott vala, s az Angelica is, ki Juliának nevezte vala magát, elnőtt s megállapodott vala, hogy egyszer, történet szerint, csak szerencsére, látá Credulus, de nem esméré az időben Juliát, hogy valami patakban horgászna, kinek nagy szépségén elálmélkodék, csudálván, mely igen hasonló volna az ő régi Angelicájához.

Azért nem esmérheti vala meg Credulus Juliát egyikért, hogy midőn azt hiszi, minémő halandófélen azelőtt tíz esztendővel hadta volt, hogy soha meg nem gyógyult, hanem ugyanakkor megholt az szép Angelica; másszor, im, ezért nem esmérhette meg, hogy tíz esztendő elforgásában, noha nem rútt, hanem szépült, de azért ugyan megváltozott és megtölt vala Angelica.

A Balassi-szótár, amely a versek és a *Szép magyar komédia* anyagára épül, 45 Angelicával és 28–29 Tyrsisszel számol...³³

„Lelkemtől szakadt Thirsisemnek”, „szerelmes Thyrsisemnek” nevezi a hősnő kedvesét a debreceni nyomtatványtöredékben.³⁴ A Fanchali Jób-kéziratból, amely a *Komédia* teljes szövegét hozza, részletesebben idézünk:

minden hitem az volt, hogy nemsokára megtalálom az én lölkemből szakadt Tyrsisemet. [...] Oh, kegyetlen, istentelen irigység, ha immár minden jómtól megfosztottál, fosztottál volna meg életemtől is, hogyha az én szerelmes Tyrsisem mereg mia alított engem megholtnak lenni, s azon való búában adta bujdosásra magát, adtad volna, hitt volna bizony dolgot s holtam volna meg ugyan valóban (II/1).

Verses forma

Credulusnak szól Júlia a III. felvonás első jelenetében így: „Mondd el hát gyorsan versed, im meghallgatom.”³⁵ De Credulus vallomása ez után (lírai) prózában következik!

Varjas Béla, akinek láthatóan imponál az istenes énekek több tucat kiadása, érezhető csalódottsággal írja: „Szerelmes énekeinek azonban a 18. század végére híre se maradt.” Csalódásának oka a másolatok kései volta. Most talán a Balassi-szöveghagyományhoz sorolható korábbi másolattal gyarapodik a magyar nyelvű drámai költészet korpusza.

A *Szép magyar komédia* szerzője az ajánlásban olyasmire utal, hogy az erdélyiek megfosztották versszerzői munkájától (megbízásaitól?): „ezt sem bánom, ha azt is, mint az versszerzést, elveszik tőlem.” Ha összefüggést feltételezünk az *Angelica és Tirsis* és a *Szép magyar komédia* között, ez a megállapítás arra vonatkozik, hogy első erdélyi tartózkodása alatt Barcsay megírta a verses favola pastoralét (Tasso Amintáját követve).

Ha ez elsőben szerzett Szolgálóleányom kedves leszen Kegyelmeteknél, ezért az én szolgálatomért, rövidnap más szolgálót is szerzek kegyelmeteknek, ki nemcsak ékes énekekkel is, és valami dolgok az én szerelmemben megtörténnek, mindazokról írt szerelmes levelekkel gyönyörködeti kegyelmeteket.

Eckhardt Sándornak a kézirat és a nyomtatvány viszonyára volt javaslata: „Ezek után rejtély, mikor és kinek a jóvoltából került nyomtatásra Balassi Bálint szép magyar komédiája. Talán éppen a Battyányakra gondolhatunk itt is. A Batthyány-levéltár számos emléket őriz annak, hogy Batthyány Ferenc kezében volt verseinek teljes kötete.”³⁶ Úgy vélem, nem túlzás azt állítani, hogy a versszerzésben-ünnepekdedvelésben élen járó erdélyi nemesség levéltáraiban nyoma van a világi költészet tiszteletének, és az ünnepek verses felékesítése is általános szokás.

„S nevetem azokat s búsulás nélkül sem szenvedhetem, akik akármilyen írásimot elméjeknek csomós porázára kötvén sok igéknek változtatásával (obruálván sensusit is) vesztegetik, fesletik, ízetlenítik” (Balassi levele Rimaynak). Abból, hogy Rimay nem említi a *Szép magyar komédiát*, arra következtethetünk, hogy nem ismerte, de ezt az *Angelica és Tirsis*ről nem állíthatjuk ilyen határozottsággal.

1 „Éghben” egy vonallal áthúзва.

2 „egyke” „egykét”-ből javítva.

3 „mis ke” egy vonallal áthúзва.

4 A kipontozott rész a papír szakadása miatt olvashatatlan.

5 Az „ugr” ráírás, az alatta levő szóelemek olvashatatlanok.

6 A másoló feltehetőleg átugrott egy hat szótagnyi szövegrészt.

7 A „ra” toldalék ráírás.

8 Az „éd” kihúзва.

9 Az „ezekkel” szó kétszeri előfordulása másolói figyelmetlenség következménye lehet.

10 A kipontozott rész a papír szakadása miatt olvashatatlan.

11 Fond Familial Teleki de Luna 191. 29.

12 Román neve: Răscruți, Kolozs (románul Cluj) megyében található, akárcsak Kendilóna (románul Luna de Jos).

13 Az általa Vegyes kéziratok (3, 4, 5) néven emlegetett iratcsomókat értem ezen. Lásd: KLANICZAY Tibor, *Beszámoló a Román Népköltárság könyvtáraiban végzett kutatásairól (Adalékok kéziratok énekeskönyveink történetéhez)*, Bp., Akadémiai Kiadó, Klny. „A régi magyar énekanyag felkutatása mellett, Kardos Tibor felkérésére, igyekeztem a XVI–XVIII. századi drámakéziratokat is felkutatni a Magyar Drámai Emlékek készülő nagyszabású kiadása számára.”

- 14 Uo., 347–348.
- 15 Már 1806-ban említést tesz róla a Hazai és Külföldi Tudósításokban (48. sz.). Bővebben szól róla a Tudományos Gyűjteményben 1819, FERENCZI Zoltán, 1897, 17.
- 16 ANGYAL Endre, *Theatrum mundi*, Bp., 1938, 17.
- 17 Ennek dialektikáját, humanista kontextusát meggyőzően mutatta be LATZKOVITS Miklós *Argumentum és prológus a régi magyar drámában* című tanulmányában. ItK, 1995 (XCIX), 586–594.
- 18 Egy Balassi-kiadáshoz tervezett Előszótöredékében Rimay prózai szövegben adja elő ugyanezt az isteni pört: „[Az Istenek] s. Isten Asszonyok egiemben vi harczot keuernek magok közt az eghben, [vgimond] s tusakodással [keretik] mindeniketől, Balassa Balint vgi-mond. Tudni akaro kik s melluiiek ez Istenek keues szokkal erchied Mercurius Mars Pallas Apollo Venus.” RIMAY János, *Előszótöredék* = RIMAY János *Összes művei*, összeáll. ECKHARDT Sándor, Bp., Akadémiai Kiadó, 1955, 47.
- 19 A fordítás prózai fogalmazványa sem cáfolja azt a lehetőséget, hogy Rimay aemulatiós gyakorlatának megfelelően a Töredék ismeretében készült. Előszótöredék = RIMAY János összes művei, 47.
- 20 ItK, 1913, 37.
- 21 Az olasz mintában az egykori szerelmek tíz év megszakítás után lesznek újra egymáséi. Az 1578 körüli Anna-versek óta 1588-ig épp tíz esztendő múlt el. Az olasz eredetiben Licori bujdosása közben Amarillire változtatva nevét, Tirsi pedig Credulóra. Balassi latinizálta a neveket, de nála nem Lycoris és Amaryllis, hanem Angelica és Julia lett a főszereplő két névalakja. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Balassi kötetkompozíciójának rejtelmek*, ItK, 1995, 56.
- 22 Az „éd” kihúзва.
- 23 RIMAY János, *Előszó Balassi Bálint verseinek kiadásához* = ECKHARDT Sándor, *Id. kiad.*
- 24 WALDAPFEL József, *Balassi, Credulus és az olasz irodalom*, ItK, 1937 (XLVII).
- 25 VADAI István, *Balassi és Echo*, Palimpeszest 10., 1998. április.
- 26 Dienes mondja: Conclusio.
- 27 Megjelent: GYÖNGYÖSI Jánosnak *Magyar versei*, Bécs, 1790.
- 28 Gupcsó Ágnes a dallamot Kótsi pásztorjátékához illeszti: *A havasi juhászleány. Kótsi Patkó János dallamai melodiáriumokban?* = *A magyar színház születése*, szerk. DEMETER Júlia, Miskolc, Miskolci Egyetemi Kiadó, 2000, 133, 143.
- 29 GUPCSÓ, i. m., 132.
- 30 Vergilius IX. eclogájának szereplője Licida.
- 31 I. Lipót és Claudia Felicitas tiroli hercegnő esküvője 1673. október 15-én volt, a pásztorjáték címe: *Die sinn reiche der Glückselige Adonis und die Vergnügte Rosibell*. Vö. ANGYAL Endre, *Theatrum mundi*, Bp., 1938.
- 32 Vö. FÖLDES Zsuzsanna, *Az archaikus szerelmi líra és a női dal = A magyar költészet műfajai és formattípusai a 17. században*, szerk. ÖTVÖS Péter, Szeged, 2003.
- 33 JAKAB László–BÖLCSKEY András, *Balassi-szótár*, Debrecen, 2000.
- 34 II. felvonás 1. jelenet.
- 35 Júlia Credulusnak III/1.
- 36 ECKHARDT Sándor, *Balassi Bálint tróli szándéka*, It, XLVI (1958), 342.

„Mellyet Isten lölke elmémben befuja”
Az isteni inspiráció Zrínyi *Szigeti veszedelmében**

A Zrínyi-kutatás eddig nem fordított figyelmet Zrínyi egy érdekes poétikai reflexiójára, melyet a *Szigeti veszedelem* XIV. énekének első versszakában található elbeszélői megszólalás tartalmaz:

Ihon jün Zrininek ragyagó csillaga,
Ihon mozdulhatatlan tramontanája,
Bán cselekedetét az én kezem írja,
Mellyet Isten lölke elmémben befuja.¹

Zrínyi a harmadik és a negyedik sorban nem mást állít, mint hogy a *Szigeti veszedelem* isteni inspirációra született. Az ihlet fogalmát ma is használjuk, de az alkotás esetében pusztán metaforikusan, s nehezen képzelhető el, hogy költők, írók isteni ihlettel legitimálják műveiket. A reneszánsz idején azonban az ihletettség a költői szerep fontos – de vitatott – része volt. Abban, hogy e sorok nem váltottak ki visszhangot a Zrínyi-szakirodalomban, alighanem jelentős szerepe van annak, hogy az ihletettség az ellenreformáció korára és a barokk eposzra vonatkozó általánosan elterjedt képzetek kontextusában egyáltalán nem meglepő. Mégis fel kell tennünk a kérdést: vajon van-e valamifajta jelentősége e gondolatnak a *Szigeti veszedelem* poétikája szempontjából? Vagy csupán egy a korban szokásos poétikai konvencióról, vagy a reneszánsz költőkre általánosan jellemző önértelmezésről lenne szó? Hiszen a reneszánsz és a barokk költészetében számos példát találhatunk, amelyek arról tanúskodnak, hogy az isteni ihletettség gondolata a kor költői körében széles körben elterjedt volt. S ha van valamifajta poétikai jelentősége az ihletettségnek, hogyan ragadható meg ez?

E kérdések megválaszolása végett szükséges röviden áttekinteni az isteni ihletettség gondolatának történetét, különös tekintettel arra, hogy a kora újkor epikus költői hogyan viszonyultak e kérdéshez, illetve műveikben milyen szerepet kap az ihletettség. A költői ihletettség történetének áttekintését igen megnehezíti, hogy a kora újkorban az isteni ihlet gondolata a kultúra

* A szerző a tanulmány írása idején az OTKA PF 61554 pályázat támogatásában részesült.

legkülönbözőbb területein érvényesült, s nem könnyű eligazodni az olykor önmagukban is ellentmondásos állásfoglalásoknak az irodalomtörténet által kellőképpen még fel nem térképezett dzsungelében. Néhány támpont és tendencia felvázolása azonban lehetséges.

Az európai kultúrában az isteni inspiráció gondolatát először Platón fejtette ki szisztematikusan. A *Phaidroszban* az elragadtatás (enthusiaszmosz) négy fajtáját különböztette meg: a látnok, a pap, a költő és a szerelmes elragadtatását, melyeket négy különböző istennek tulajdonít: Apollónnak, Dionüszosznak, a Múzsának, illetve Aphroditének és Erósznak (*Phaidrosz* 265a–b). Az *Ión* című dialógusban a költői elragadtatásról szólva Szókratész kifejti, hogy az isteni inspirációt követő költő felülmúlja a szabályokat követőt, sőt az igazi költők mind megszállottak. Az epikus költőkről ezt olvassuk: „mert valamennyi epikus költő, aki jó, nem szakértelem alapján, hanem istentől eltelve, megszállottan mondja a sok szép költeményt, és a dalköltők, akik jók, szintazonképpen.”² Bár az isteni inspiráció növeli a költészet méltóságát, a költő Platón szerint éppen az inspirációban rejlő irracionális miatt veszélyes az államra nézve. A költői elragadtatás platóni gondolata igen nagy hatású volt. Az ókori római szerzők között megtaláljuk ezt az elképzelést Horatiusnál, Ovidiusnál és Cicerónál is. Habár egyikőjüknél sem kap igazán fontos szerepet, mégis fontos szerepet játszottak a gondolat közvetítésében.³

A reneszánsz poétikai gondolkodás kezdetén Petrarca és Boccaccio műveiben egyaránt megjelenik az ihlettség gondolata: mindketten Ciceróra támaszkodtak, aki *Pro Archia Poeta* című beszédében szembeállította a költőket más mesterségek művelőivel, azt állítva, hogy míg más területek tanulmányozása a tanuláson, a szabályok követésén és a mesterségbeli ügyességen alapul, a költői alkotásban a költő szellemi erőit isteni inspiráció is segíti, a költőt „isteni szellem leheli be” (inflari).⁴ Petrarca ezt a gondolatot *Invective contra medicum* című írásában idézi (Cicero inflari-ját afflari-ra módosítva), de utal rá költővé koronázása alkalmából tartott beszédében is: a gondolat kiválóan alkalmas volt a költészet rangjának, a költői szerep fontosságának növelésére. Petrarcához hasonlóan nyilatkozott a kérdésről Boccaccio is *De genealogia deorum* című műve XIV. könyvében.⁵

A reneszánsz platonizmus azután a platóni elragadtatás-elmélet új virágzását is hozta. Ficino *A szerelemről* írt platonikus dialógusában az isteni ihlettséget a közönséges szerelem ellentétéként írja le. Platón nyomán az isteni elragadtatás négy fajtáját különbözteti meg, de Platóntól eltérően azokat hierarchikusan, mint az ember önmagán túl, az istenséghez, az Egyhez való felemelkedésének lépcsőfokait fogja fel.⁶ A Ficino utáni korban a költői inspiráció teoretikusai már elsősorban Platónra hivatkoztak, Cicero, Horatius és Ovidius inkább csak tekintélyüket adják az érvek mellé. Szép példája a gondolat népszerűségének a vatikáni Stanza della segnaturában látható Raffaello festette Poesia-freskó, amelyen a költészetet megszemélyesítő szárnyas nőalakot kísé-

ró puttók kezében táblákon ez olvasható: „Numine afflatur” (Zrínyi akár lát-hatta is ezt a képet).⁷ Az inspiráció tana a XVI. században a poétika szerves részévé vált, s heves költészetelméleti viták tárgya volt. A vitában elfoglalt pozíciók igen színes képet mutatnak. A platóni inspiráció-elméletet többé-kevésbé magukévá tevő és annak igazsága mellett érvelő szerzők (Scaliger, Bruni, Sperone Speroni, Patrizi, Minturnio) mellett – akik azonban az ihletettségben Platóntól eltérően a költészet védelméért elvtől álláspontra helyezkedtek – az inspiráció elméletével szemben szkeptikus, vagy azt határozottan elvető álláspontra helyezkedtek. Castelvetro szerint csak a tudatlanok hiszik el, hogy a költők isteni ihletre alkotnak, Paolo Beni pedig egyenesen azt állítja, hogy az ihletettség mítoszát a költők maguk találták ki. Általában elmondható, hogy a század második felében megerősödött az inspiráció elméletével szemben gyanakvó magatartás a poétikákban.⁸ Ez az arisztotelianizmus növekvő súlyaként is értékelhető, hiszen a poétikáirók nagyobb része alapvetően abból indult ki, hogy Platón és Arisztotelész az ihletettség és elragadtatás kérdésében különbözőképpen gondolkodott.⁹ Az arisztotelianizmus képviselői joggal hivatkozhattak arra, hogy Arisztotelész a kötet-szetet utánzásként fogta fel, az ihletettségről pedig úgy nyilatkozott, hogy „a költészet inkább született tehetség, mint a megszállottság dolga”.¹⁰

Az ihletettség vagy költői elragadtatás gondolata nem csak a reneszánsz poétikáiban és költészetelméleti vitáiban játszott fontos szerepet. A költők körében is igen jellemző attitűd volt az inspirációra való hivatkozás. (Az inspirált költészet egyik leghíresebb példája Ronsard Michel de l’Hopitalhoz írt ódája.¹¹) Nem könnyű kérdés, vajon a reneszánsz költők ténylegesen hittek-e saját isteni ihletettségükben. Alighanem – hasonlóan a költészettanok szerzőinek változatos nézeteihez – a költők véleménye is megoszlott e téren. Számos jel mutat arra, hogy az inspiráció gondolatával – legalábbis egyes költők – csupán fontosságukat, kulturális tőkéjüket kívánták növelni.¹² De nem kétkelhetünk abban, hogy voltak, akik valóban hittek isteni ihletükben.

Paul Bénichou a francia fejlődést vizsgálva megállapítja, hogy a klasszicista költészet az ihletett költők reneszánsz kultuszával szemben a költészet mesterségként való felfogását helyezte előtérbe.¹³ Azonban hiba lenne a klasszicizmus poétikáját általánosítanunk a XVII. századi Európa egészére. Az inspirált költészet gondolata több barokk poétikában is megtalálható, például Birken, Schottelius vagy Daniel Morhof költészettanában; ez utóbbi külön értekezést is szentelt a költői elragadtatásnak (*De Enthusiasmo seu Furore poetico*, 1661).¹⁴

A költői inspiráció történetéről szólva természetesen nem szabad elfelejtenu-nk, hogy az inspiráció eszméje nem korlátozódott a költészet területére. Mindenekelőtt teológiai szerepe, az írás ihletettségének és a próféciáknak a kérdése említendő. Az Ó- és Újszövetség szerzőinek ihletettsége a XVII. szá-zadban is általánosan elfogadott volt.¹⁵ A prófétai ihletettség pedig Szent Tamás óta részét képezte a teológiai elméletnek is. Nem lenne könnyű dolog számba venni mindazokat a prófétákat, vallási újítókat, misztikusokat, tu-

dósokat, akik a kora újkorban isteni inspirációra hivatkoztak (Zrinyivel kapcsolatban gondoljunk csak a Drabik-jóslatokra¹⁶). E tekintetben tanulságos a negatív megközelítés, azaz az entuziazmus, az elragadtatottság, a rajongás kritikájának vizsgálata. A XVII. században ugyanis megfigyelhető, hogy az entuziazmus megnevezést egyre inkább pejoratív értelemben használták, mint a józan ésszel ellenkező álláspontok gyűjtőfogalmát. Jóllehet a fogalom a XVII. században meglehetősen képlékeny volt, de az isteni inspirációra való téves hivatkozás általában szerves részét képezte. A XVII. században megerősödő entuziazmus-kritika legnevezetesebb dokumentumai Henry More és Meric Casaubon írásai (*Enthusiasmus triumphatus*, 1656, illetve *A Treatise Concerning Enthusiasme*, 1656). Fontos látnunk, hogy ezek a szerzők sem vonták kétségbe az isteni inspiráció lehetőségét, csupán bizonyos, véleményük szerint elítélendő és káros esetekről igyekeztek bebizonyítani, hogy azok valójában nem isteni inspirációval magyarázhatók, hanem például melankóliával. Így Henry More az entuziazmustól elválasztja az igazi isteni inspirációt. A bírált rajongók köre igen széles (egyek kritikusok szemében még Descartes is entuziasztának minősül); az érvelés orvosi: az ihletettség téveszméje a test hibás működésének következménye.¹⁷

Az ihletettség történetére vonatkozó rövid áttekintést összefoglalva azt mondhatjuk, hogy az inspirált költőről alkotott elképzelés a reneszánsz kezdetektől szerves része volt a poétikai elméletnek és a költői gyakorlatnak, s jóllehet ezt az elképzelést sokan kétségbe vonták, a költői ihletettség – miként általában az isteni ihletettség – gondolata a XVII. század közepén is élő volt.

Lássuk most már, milyen szerepet kap az isteni inspiráció az epikus költészetben. Erre nézve eligazítást kaphatunk Robert M. Durling *A költő alakja a reneszánsz epikában* című könyvéből.¹⁸ E könyvnek nagy erénye, hogy világosan rámutat: az elbeszélő ihletett vagy nem ihletett volta, általában véve önmagáról alkotott képe nem elszigetelt, a mű többi aspektusától külön szemlélhető jelenség, hanem a mű egészében nyeri el jelentését és szorosan összefügg az egyes művek elbeszéléstechnikai-poétikai jellemzőivel. Durling szerint az antik epika meghatározó konvenciója az inspirált költő volt: az eposz költője természetfeletti inspirációban részesül, közvetíti a történetet, amit kívülről kapott az inspiráció révén – szemben a modern regény elbeszélőjével, aki jellemzően természetes ember, aki saját tapasztalatából hozza létre a történetet. Az elbeszélő alakjának változása Durling szerint az ember vallásos-természetfeletti koncepciójától való eltávolodás kulturális folyamatát jelzi: „Ahogy a regény a tizennyolcadik századtól kezdve a huszadik századig a nem transzcendentális szubjektum episztemológiájának központi témája felé haladt, e folyamat során feltárva alapvető konvencióinak belső logikáját, úgy a hagyományos epika, amikor a reneszánszban újraélesztették, egyre inkább megmutatta alapvető konvenciójának, az inspirált költőnek a központi szerepét. Egyre kevésbé volt lehetséges az inspirált költő szerepének felvétele, ki-

véve ha a téma vallásos volt. Az utolsó nagy hagyományos eposz, Milton *Elveszett Paradicsoma* csak azért volt lehetséges, mert Milton magasztos módon hitt benne, hogy a szellemekhez intézett imái valóban meghallgatásra találnak. Kevesebb önbizalommal rendelkező költők, akik nem voltak biztosak benne, hogy bármiféle természetfölötti létező hajlandó-e rajtuk keresztül beszélni – Tasso jó példa az ilyen költőre – gyakran azért fordultak vallásos eposzi témához, mert úgy gondolták, az egyházi hagyományban lehetséges a természetfölötti inspiráció közvetítése.”¹⁹

Hogyan viszonyult Ariosto és Tasso az isteni inspiráció kérdéséhez? Ariosto *Eszeveszett Orlandójának* elbeszélője nem hivatkozik természetfeletti inspirációra. Magát esendő, közönséges embernek tekinti, munkáját saját fantáziája termékének. Egyetlen helyen fordul istenséghez, Apollóhoz, ám itt is inkább az isteni ihlet hiányáról van szó:²⁰ „Fennkölt szavakat énnékem ki adhat, / amibe kezdtem, méltón énekelnem, / ki kölcsönözhet szárnyakat a dalnak: / repülni, ahol a nagy eszme, fennen?” – teszi fel a kérdést az elbeszélő (III, 1), majd saját költészetét így jellemzi: „Kezdem faragni rossz vésőmmel ekként / nagyjából és durván, ahogy tudom majd, / talán egykor tökélyre vihetem még, / s elmélyültebben is dolgozhatom rajt” (III, 4).²¹ Ez a kötelező szerénységen túl talán az isteni segítség elmaradásaként is értelmezhető. Az *Eszeveszett Orlando* elbeszélője önmagát nem Isten szócsövének, hanem Isten hasonmásának tekinti, s úgy viszonyul történetéhez, mint Isten a teremtéshez.²² Az *Eszeveszett Orlando* elbeszélője nem valamilyen transzcendentális jellegű igazság közvetítőjének tekinti magát; ezzel összhangban romanzója az eposz kollektív céljaival szemben individualista hősök evilági, transzcendenciát nélkülöző kalandjaira épül.²³

Ariostónál jóval határozottabban fordul égi segítséghez Tasso *A megszállt Jeruzsálem* invokációjában: „Ó Múza, [...] te lehelj égi tüzet e kebelbe, / énekemet égi tűzzel te járd át” (I, 2).²⁴ Az ezt követő sorokban azonban – „s nézd el, hogy míg a valót ékesítem, / nem csak tőled kölcsönzöm a díszem” – a Múza bocsánatát kéri, mert nemcsak az ő segítségére támaszkodik, hanem saját erejére is. Ez a kettősség arra utal, hogy Tasso az inspiráció gondolatát nem tudta teljes mértékben magáévá tenni.²⁵ Az ihletettségnek Tasso költészetelméleti gondolkodásában játszott szerepét Durling így összegzi: „Bár talán vágyott az isteni inspiráció érzésére, de a költészetet nem ilyen inspiráció termékének látta: elmélete a racionalista, önálló techné elmélete.”²⁶ Tasso poétikája a poema eroico követelményei és az isteni ihletettség iránti kétely feszültségében értelmezhető: a hősköltemény, a magasztos tárgy megénekélése a közönséges embereken felülemelkedő, ihletett költőt kívánna, de legálábbis e költői szerep felvételét.

Ullrich Langer arra hívja fel a figyelmet, hogy a reneszánsz epikus költészetben a befogadó alakja is megjelenik, és az elbeszélő/költő alakjának – Durling által is vizsgált – különböző irodalmi manifesztációi szorosan összefüggnek a

műben implikált olvasói szereppel, a szerző és befogadó közötti kommunikáció jellegével. Langer szerzőnek és műnek, illetve műnek és olvasónak a reneszánsz epikus költészetben megfigyelhető viszonyát a hipotetikus szükségszerűség skolasztikus fogalmával világítja meg. Az egyébként érdekes teológiai-filozófiai összefüggés részleteitől most eltekintve itt érdemes felidézni azokat a megállapításokat, amelyek segítségével továbbfinomíthatjuk az Ariostóról és Tassóról eddig mondottakat. Ariostónál a befogadók a hajó-metáforával leírt út végén várakozók képében jelennek meg, akik örvendenek a befejezésnek (XLVI, 1–19). Langer szerint korántsem egyértelmű, hogy azért, mert a költeményt unalmasnak találták, vagy azért, mert elkészül a költemény. Ebben a bizonytalanságban a befogadó oldalán megjelenik a döntési szabadság momentuma. Ugyanakkor az elbeszélő hálás a befogadók lelkesedése miatt – „s nem tudom öröme láttán, / mikor s hogyan fogom leróni hálám” (XLVI, 11) – tehát előre látja a befogadói reakciót. Ez a hipotetikus szükségszerűség, amely tehát magában foglalja a szabadság, az olvasó kontingens reakciójának mozzanatát, miközben az elbeszélő előrelátása által tudja, mi lesz a reakció. Az öröm ambivalens voltának, az esetleges unalomnak a feltételezése talán inkább a XX. századi olvasó tapasztalatából fakad, de az öröm látványának bizonytalansága valóban kétségeket hagy a költőt váró barátok reakcióját illetően: „s úgy látszik, hogy mindenki örömeiben kiált” (XLVI, 2).²⁷ Eltekintve most attól a kérdéstől, hogy a hipotetikus szükségszerűség fogalma mennyiben tekinthető releváns magyarázatnak a reneszánsz epikus költészetben megfigyelhető poétikai koncepciók szempontjából, Langer Pulcira, Ariostóra és Rabelais regényeire vonatkozó megfigyelései meggyőzően bizonyítják, hogy az elbeszélő oldalán megfigyelhető kontingenciának a befogadó oldalán is kontingencia felel meg. Langer szerint *A megszábadított Jeruzsálem* ezzel szemben a hipotetikus szükségszerűség helyett a kauzalitást, az abszolút szükségszerűséget igyekszik életbe léptetni, amennyiben a befogadó reakciójaként a kereszténységért való fegyverfogást, a példa imitálását célozza meg. Ennek megfelelően Tassónál Ariostóval szemben nemcsak az elbeszélő vonul háttérbe, de a befogadó alakja sem jelenik meg az eposzban. A műbe azonban mégis belopózik némi bizonytalanság a fogadtatását illetően, amikor Tasso így ír azokról a tettekről, amelyeket a költeménye szellemében Alfonso d’Estének végbe kellene vinnie: „Jós tollam megírja rólad egyszer *tán*”; s a program elbizonytalanodását erősíti az is, hogy az elbeszélő magát egy ariostói allúzióval „eltévedt vándornak” nevezi. Tasso eposzában kísérletet tesz arra, hogy megszüntesse vagy elfedje a korábbi epikus művekben az elbeszélő és a (művekben reprezentált) olvasó oldalán megjelenő kontingenciát, de ez a kísérlet nem jár teljes sikerrel.²⁸ Langer az elbeszélő és a befogadó művekben reprezentált alakjának elemzésén túl azt is állítja, hogy az e téren megfigyelt változások a valós szerző és olvasó hozzáférhetetlen, autonóm tudatként való megjelenésével is járnak; végső soron, a két pólus közötti kommunikációt megvalósító fikció geneziséét véli felfedezni az általa vizs-

gált művekben. E tekintetben erős hiányérzetet kelt, hogy Langer sem a szóbeliség és írásosság mediális kérdéséről, sem a középkori epikáról nem ejt szót a fikció kommunikációs szerepét elemezve. E tényezők figyelembevétele alighanem szükségszerűvé tenné koncepciója árnyalását. Itt csupán utalhatunk arra, hogy a – költőtől elkülönülő – elbeszélő alakja már a középkori lovagregényben megjelenik, szoros összefüggésben az írásos kultúra térhódításával.²⁹

E rövid áttekintés után forduljunk most már Zrínyihez. Egyelőre nem tudjuk, milyen forrásra támaszkodott Zrínyi az ihletettség gondolatának megfogalmazásakor.³⁰ A reneszánsz poétikák közül ismerhette Sperone Speroni ihletettségre vonatkozó gondolatait.³¹ Megállapíthatjuk, hogy a költő isteni inspirációjára vonatkozó sorokat Zrínyi nem Ariostótól vagy Tassótól vette. Nem is Vergiliustól, akinél előfordul ugyan az ihletettség gondolata (*Aeneis*, VI, 50), de egészen más kontextusban, nem mint a költő-eposzíró ihletettsége.³²

Ha alaposabban szemügyre vesszük, azt láthatjuk, hogy a szóban forgó Zrínyi-versszak nem csak az inspirációra vonatkozó kijelentést tartalmaz. Tartalmazza azt a gondolatot is, hogy az eposz („Bán cselekedete”) valamiképpen már leírása („én kezem írja”) előtt a költő elméjében volt. Ehhez hasonló (nem feltétlenül platonikus) elképzelések gyakoriak a reneszánsz művészet- és költészetelméletben.³³ Ez az elgondolás fontos szerepet játszik Tasso poétikai gondolkodásában is, ahol az idea a költemény lelkét, eszméjét tartalmazó allegóriaként jelenik meg.³⁴ Zrínyitől távol áll az ilyenfajta allegorikus gondolkodás. Mindenesetre a XIV. ének idézett két sora szerint Zrínyinél az inspiráció nem az alkotás folyamata során érvényesülő isteni segítséget jelenti, hanem azt, hogy az isteni közreműködés révén rendelkezett a költemény valamifajta eszméjével. Érdeemes e kérdéssel kapcsolatban felidézni az eposzi invokáció azon sorát, ahol Zrínyi azt kéri a Múzsától: „ugy irhassak, mint volt” (I, 5); valamint *Az olvasónak* címzett előszó azon kijelentéseit, amelyek Zrínyi tudatos történetalkítására vonatkoznak („Zríni Miklós kezének tulajdonítottam szultán Szulimán halálát: horvát és olasz cronikábul tanultam” stb.). A poétikai előszó tanúsága szerint a mesterségbeli tudás és a tudatos történetalkítás igen fontos szerepet játszott Zrínyi gondolkodásában.³⁵ Ha *Az olvasónak* kijelentéseit valamilyen módon összebékíthetjük is a XIV. ének kijelentésével (feltételezve, hogy az Isten által a költővel közölt tartalom csak a szigeti hős példamutató tetteinek eszméje), az ihletett költő szerepe és az eposzát evilági megfontolások és ismeretek segítségével alakító költő alakja közti különbséget teljesen megszüntetni aligha lehet. Sajnos azonban Zrínyi nem ad bővebb felvilágosítást arról, hogyan is gondolta el az isteni inspirációt, az eposz megírása és az „Isten lölke” által belélehelte tartalom viszonyát.

A XIV. ének szerint Zrínyi – Miltonhoz hasonlóan,³⁶ Tassótól eltérően – azokhoz a magabiztos költőkhöz tartozott, akiknek nem voltak kétségeik az isteni inspirációval kapcsolatban. Durling idézett tétele azonban mindenképpen pontosításra szorul az inspiráció és a vallásos tárgy közötti összefüggés tekin-

tetében. Zrínyi példája azt mutatja, hogy az inspirált költő szerepét alapvetően nem vallásos tárgy esetében is lehetséges volt felvenni a XVII. század közepén. Másrészt, ha a Durling által megállapított tendencia igaz is, aligha az ihletettség gondolatának eltűnéséhez vezető egyenes vonalú fejlődésről van szó, s az ihletettség kérdésében nem kis szerepet játszanak a romanzo és a poema eroico poétikája közötti különbségek is. A *Szigeti veszedelem* költőjének ihletettsége szervesen összefonódik a komoly tárgyú keresztény eposz programjával.

Az eposz céljára vonatkozóan a reneszánsz elméletírók eléggé egyöntetűen nyilatkoznak: az eposz hatásmechanizmusát a példaadó, erényes eposzi hős kiváltotta csodálatra, a példa követésére és az ezzel járó erkölcsi megnemeseedésre építik.³⁷ Ez adja mind *A megszabadított Jeruzsálem*, mind a *Szigeti veszedelem* eposzi programjának alapját. Zrínyi költeménye tehát célját tekintve Tassoéhoz hasonlóan követésre buzdít. Am Zrínyi Tassótól eltérően ezt a programot nem a fikció és a valóság közötti különbség elrejtésével kívánja megvalósítani. A *Szigeti veszedelem* metafikciós rétege – mindenekelőtt: „Engemet pedig, midőn írom ezeket, / Márs haragos dobje s trombita felzörget” (IX, 3) – éppen a fiktív jelleget hangsúlyozza. Érdekes, hogy az ihletettségre vonatkozó gondolat is egy Ariostó imitáló elbeszélői megszólalásban helyezkedik el. A XIV. ének nyitó versszakaiiban Zrínyi az *Eszeveszett Orlando* XLVI. énekének azokat a versszakait imitálja, ahol Ariosto a hajóút-metaforikát kiaknázva a partot érésről szól. Általában véve is megállapítható, hogy az elbeszélői megszólalások az ariostói mintát követik, amennyiben az elbeszélő többször, hangsúlyosan megjelenik a költeményben.

Mint ismeretes, Arisztotelész *Poétikája* szerint az eposz költőjének „saját személyében nagyon keveset szabad beszélnie”.³⁸ Erre kiváló példát adnak a homéroszi eposzok, de a magát elrejtő elbeszélő arisztotelészi eszményének Vergilius *Aeneise* is tökéletesen megfelel. A vergiliusi mintát követve Tasso eposzában is háttérbe húzódik az elbeszélő. Bár többször csodálatát fejezi ki valamely szereplő iránt vagy lelkesedésének ad hangot, de e rövid, az érzelmi meggyőzést szolgáló kommentárokat leszámítva alapvetően kevésszer szól saját személyében. Nem felel meg viszont az arisztotelészi eszménynek Ariosto *Eszeveszett Orlandója*: az elbeszélő itt igen sokszor saját személyében szól, megszakítva ezzel a történetmondást. A kétféle elbeszélői magatartásnak, a tassóiinak és az ariostóiinak a történethez való eltérő viszony, az elmondott történetnek tulajdonított eltérő valóságérték felel meg.³⁹ Míg Tasso személytelen történetmondása a kereszties hadjárat történetét emeli autoritatív igazsággá, Ariosto romanzójának elbeszélői koncepciója ehelyett a történet kontingenciáját juttatja kifejezésre. Ulrich Schulz-Buschaus szerint ez az összefüggés általában is érvényes a kora újkori epikára nézve: a komoly tárgy személytelen elbeszéléssel társul.⁴⁰

Zrínyi eposza nem a vergiliusi és tassói objektív modellt követi, ezzel megcáfolva Schulz-Buschaus tételét.⁴¹ Az elbeszélő megszólalásai azonban csak

formailag idézik Ariosto eposzát, tartalmilag nem: Zrínyi elbeszélőjétől idegen mindenfajta ironia a történettel szemben. Az Ariostóval szembeni különbséget mutatja az isteni inspiráció gondolata is. A *Szigeti veszedelem* elbeszélője nem közönséges ember, mint az *Eszeveszett Orlando* narrátora, s reflexiói nem járnak a hitelesség, a történetnek tulajdonított valóságtartalom csökkenésével, a kontingencia növekedésével. Az elbeszélő viszonya az illúzióhoz nem ironikus, hanem affirmatív, azaz a metafikciós réteg célja nem illúziórombolás, hanem illúzióteremtés.⁴² Az elbeszélő megjelenése – megtörve az illúziót – nyomatékosan jelzi, hogy az általa írt történet fikció. Ugyanakkor a cselekményre gyakran reflektáló eposzi elbeszélő fő szerepének az a retorikai gyökerű funkció tekinthető, hogy személyes jelenlétével is hitelesítse a műben megformálódó erkölcsi-politikai eszményt, hihetővé tegye az eposzban ábrázolt világot.

Zrínyi tehát nem követi Tassót az elbeszélő és befogadó megjelenítése terén. Az elbeszélő nagyon is hangsúlyosan megjelenik a *Szigeti veszedelem*ben, és Ariostót imitálva a befogadó is: „Már én mágnesküvem portushoz hoz engem, / Szerencsésen jüttem által ez tengeren, / Immár barátimat az parton esmerem, / Mellyek nagy örömmel jüttek élélobben” (XIV, 3). Az örvendező barátok – mint arra Kovács Sándor Iván felhívta figyelmet – a dedikáció címzettjei, a magyar nemesség.⁴³ Zrínyi lényegesen rövidebbre fogja a barátok felsorolását, mint Ariosto, és nála hiányzik mindenfajta, az öröm természetét illető bizonytalanság. Az író és a befogadó műben reprezentált alakja tehát itt is szimmetrikus, mint Ariostónál vagy Tassónál (ahol mindkettő hiányzik). Zrínyi Ariostótól eltérően nem művét önkényesen létrehozó, Istenhez hasonló teremtként ábrázolja magát, hanem ihletett költőként. Az ihletett szerző alakja lehetőséget ad arra, hogy az elbeszélő alakja úgy jelenjen meg, hogy ez nem vezet a történet kontingens voltaához. Másrészt az ihletett költő alakja lehetővé teszi a mű fiktív jellegének megerősítését anélkül, hogy ezzel a mintaszerűség programja veszélybe kerülne. A történet fikció ugyan, de ez a fikció Istentől ered, nem pusztán Zrínyi kitalációjáról van szó. A kauzalitás programjának érvényesítése okán lehet feltételezni, hogy Zrínyi a *Szigeti veszedelmet* propagandának szánta, azaz „a dinamikusan alakuló közvéleményt akarta befolyásolni”.⁴⁴ Ebben a megközelítésben azonban elvész a mű sajátos költői, fiktív jellege, ezért a propagandisztikus szándék helyett talán szerencsésebb a fikció re pragmatizálásáról beszélni (hiszen a fikció kialakulása a pragmatikus funkcióktól való eloldódást jelentette⁴⁵). Az ihletett elbeszélő szerepe éppen a fiktív jelleg és a befolyásolás szándéka közötti összhang megteremtésében van.

A fikcionális jelleg megerősítésével kapcsolatban érdemes utalni a *Syrena*-kötet és a benne foglalt eposz műfaji értelemben vett újdonság-jellegére a magyar irodalomban. Az illúzió illúzióként való „leleplezése”, az a tény, hogy az író bepillantást enged saját műhelyébe és látni engedi, hogyan készül a mű, annak fikció-jellegét nyomatékosítja: ennek a befogadás tekintetében is megvan a maga funkciója. Az elbeszélő történethez való viszonya explicit módon

példát is mutat az olvasónak, hogyan kell viszonyulnia a történethez, hogyan kell azt befogadnia. Ez a minta a szövegben „a narráció közhelyes fordulataiban”,⁴⁶ az átélésekben, beleélésekben nyilvánul meg: ezek a befogadói szerepre vonatkozó utalások is. Ne feledjük, a *Szigeti veszedelem* az első magyar nyelvű eposz. Befogadása, éppen a kor magyar irodalmában újszerű poétikai megformáltsága miatt, más olvasói attitűdöt igényelt, mint például a nagyrészt tényeket közlő históriás énekeké.

Eredeti kérdésünkre visszatérve megállapíthatjuk, hogy a költő isteni ihlettségének eszméje a kora újkorban korántsem volt általánosan elfogadott, s az inspirált költő szerepe a kora újkori epikus költészetnek sem általánosan vett jellemzője. Látható, hogy az isteni ihlettségnek a *Szigeti veszedelem*ben fontos poétikai szerepe van, s hogy Zrínyi az elbeszéléstechnikai szerkezet megalkotásakor nagyon önállóan járt el. Vajon hitt-e (az empirikus) Zrínyi saját ihlettségében? Vajon milyen helyet foglalt el ez a gondolat önmagáról alkotott képében és politikai ambícióiban? Erre vonatkozóan sajnos nincsenek ismereteink, s a *Szigeti veszedelem* elbeszélőjének kijelentése nem jogosít erre vonatkozó messzemenő következtetések levonására. Ugyanakkor azonban komoly okunk sincs kételkedni abban, hogy Zrínyinél az isteni inspiráció nem csupán költői szerep, s hogy Zrínyi valóban hitt saját ihlettségében.

1 ZRÍNYI Miklós, *Szigeti veszedelem* = Z. M. *Összes művei*, kiad. KOVÁCS Sándor Iván, KULCSÁR Péter, HAUSNER Gábor, Bp., Kortárs, 2003, 194. Kovács Sándor Iván magyarázata szerint a negyedik sor így parafrázálható: „Melyet a Szentlélek ihletett”. Uo., 894. Egy korábbi kiadás jegyzete szerint: „melyet Isten ihletett”. ZRÍNYI Miklós, *Szigeti veszedelem; Az török áfium ellen való orvosság*, kiad. KOVÁCS Sándor Iván, KULCSÁR Péter, Bp., Európa, 2000, 233. Isten lelke az Ótestamentum kifejezése, a Szentlélek az Újtestamentumé.

2 PLATÓN, *Ión. Menexenosz*, ford. KÖVENDI Dénes, RITOÓK Zsigmond, Bp., Atlantisz, 1998, 18 (533e). Az entuziaszmosz értelmezésének kérdéséről lásd Ritoók Zsigmond utószavát: uo., 33–39.; valamint: Morris Henry PAREE, *Inspiration in the Aesthetics of Plato*, *The Journal of Aesthetics and Criticism*, 1971, 87–95.

3 B. KOSITZKE, *Enthusiasmus = Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, II., kiad. Gert UEDING, Tübingen, 1994, 1185–1192.

4 „ceterarum rerum studia et doctrina et praeceptis et arte constare, poetam natura

ipsa valere et mentis viribus excitari et quasi divino quodam spiritu inflari.” Idézi Christoph J. STEPPICH, *Numine afflatur. Die Inspiration des Dichters im Denken der Renaissance*, Wiesbaden, Harrassowitz, 2002, 111.

5 Giovanni BOCCACCIO, *Genealogie deorum gentilium libri*, kiad. Vincenzo ROMANO, Bari, 1951, 700.

6 Marsilio FICINO, *A szerelemről*, ford. IMREGH Mónika, Bp., Arcticum, 2001, 118.

7 A felirat Vergiliusra vezethető vissza, vö. *Aeneis* VI, 50. Zrínyi itáliai élményeiről lásd KOVÁCS Sándor Iván, *Az író Zrínyi Miklós*, Bp., Akadémiai, 2006, 13–19. A festmény nem szerepel a Kovács Sándor Iván által felsorolt, Zrínyi által feltételezeten látott nevezetességek között.

8 A különböző álláspontok részletes ismertetését adja: Baxter HATHAWAY, *The Age of Criticism*, Ithaca, NY, Cornell University Press, 1962, 399–460. Az isteni inspirációval szembeni növekvő kételyről lásd még: Bernard WEINBERG, *A history of literary criticism in the Italian Renaissance*, Chicago, 1961, I., 97., 272., 322–323.,

495., 710. A költői ihletettségről: Liane NEBES, *Der „furor poeticus“ im italienischen Renaissance-ceptionismus. Studien zu Kommentar und Literaturtheorie bei Ficino, Landino und Patrizi*, Marburg, 2001; Friedrich OHLY, *Metaphern für die Inspiration*, Euphorion, 1993, 119–171.

9 HATHAWAY, *i. m.*, 401.

10 ARISZTOTELESZ, *Poétika*, ford. SARKADY János, Bp., 1997, 45.

11 Lásd Paul BÉNICHOU, *Le Sacré de l'écrivain, 1750-1830. Essai sur l'avènement d'un pouvoir spirituel laïque dans la France moderne*, Paris, Corti, 1973, 12–18. Még több példa: F. PATERSON, *Three centuries of French Poetic Theory*, University of Michigan Press, 1935. Az inspiráció az angol irodalomban: Courtland D. BAKER, *Certain Religious Elements in the English Doctrine of the Inspired Poet During the Renaissance*, *English Literary History*, 1939, 300–323. Német példákat hoz Steppich idézett könyve.

12 Lásd John HUNTINGTON, *Furious Insolence: the Social Meaning of Poetic Inspiration in the 1590s*, *Modern Philology*, 1997, 305–326.

13 Lásd BÉNICHOU, *i. m.*, 12–18. Bénichou René Bray-t követve (*La formation de la doctrine classique en France*, Paris, Nizet, 1966) ezt a változást az ellenreformációval és az abszolutista állam kialakulásával hozza összefüggésbe.

14 Lásd Peter SPOO, *Enthusiasmus = Europäische Schlüsselwörter*, II., München, Huebner, 1964, 50–67.

15 Luther ugyan elvetette az írás ihletettségét, de később a lutheránusok is általában visszatértek az ihletettség gondolatához. Lásd G. HORNIG, *Inspiration = Historisches Wörterbuch der Philosophie*, IV., kiad. Joachim RITTER, Karlfried GRÜNDER, Basel/Stuttgart, Schwabe, 1976, 401–403.

16 Arra nézve, vajon mit gondolt Zrínyi e jóslatokról, sajnos semmit sem tudunk: „Hogy mennyire hittek Drabik látomásaiban, azt ma már nehéz megállapítani, de mindenestre jó propagandaeszköznek tartották azokat” – írja erről Nagy Levente. NAGY Levente, *Zrínyi és Erdély. A költő Zrínyi Miklós irodalmi és politikai kapcsolatai Erdéllyel*, Bp., Argumentum, 2003, 51. A jóslatokról: *uo.*, 47–53. „Poniatova, Drabitus és mások jóvendölései, melyeket a derék Comenius adott közre *Lux in tenebris*ében (1657), s amelyek hozzájárultak a mozgolódásokhoz a császár örökös tartományaiban, hamisnak bi-

zonyultak, s akik hitelt adtak nekik, pórul jártak” – írja Leibniz e jóslatokról az *Újabb értekezések* rajongást bíráló fejezetében. G. W. LEIBNIZ, *Újabb értekezések az emberi értelemről*, ford. BOROS Gábor, KÉKEDI Bálint, MOLDVAY Tamás, SALLAY Viola, Bp., 2205, 502.

17 Lásd Michael HEYD, *„Be sober and reasonable”: the critique of enthusiasm in the seventeenth and early eighteenth centuries*, Leiden, Brill, 1995; valamint Henry More-ról Robert CROCKER, *Mysticism and enthusiasm in Henry More = Henry More (1614–1687): Tercentenary Studies*, 137. Sarah HUTTON, *Dordrecht*, Kluwer, 1990, 37–55. Az enthuziazmus kritikája és természetes okokkal való magyarázata a katolikus országokban is megfigyelhető. Lásd erről Andrew KEITT, *Religious Enthusiasm, the Spanish Inquisition and the Disenchantment of the World*, *Journal of the History of Ideas*, 2004, 231–250.

18 Robert M. DURLING, *The Figure of the Poet in Renaissance Epic*, Cambridge (Mass.), Harvard University Press, 1965. Durling Boiardo, Ariosto, Tasso, Spenser műveit elemzi. A francia epikus költészetéről áttekintést ad, az inspiráció kérdését futólag említve: Bruno MÉNIEL, *Renaissance de l'épopée: la poésie épique en France de 1572 à 1623*, Paris, Droz, 2004, 490–493.

19 DURLING, *i. m.*, 9.

20 Vö. DURLING, *i. m.*, 131. Durling szerint az invokáció konvencionális póz, melyet az olvasónak is így kell értenie.

21 Ludovico ARIOSTO, *Az eszeveszett Orlando*, ford. SIMON Gyula, I., Bp., 1994, 63.

22 DURLING, *i. m.*, 131.

23 Vö. DAVID QUINT, *Origin and originality in Renaissance Literature: Versions of the Source*, New Haven/London, Yale Univ. Press, 1983, 91.

24 Torquato TASSO, *A megszabadított Jeruzsálem*, ford. HÁRS Ernő, Bp., 5. Az eredetiben: „O Musa, ... tu spira al mio petto cestoderi, tu rischiara il mio canto, e tu perdona / s'inteso fregi al ver, s'adorno in parte / d'altri diletta, che de' tuoi, le carte.”

25 Vö. DURLING, *i. m.*, 197–199. Durling elemzése szerint a *Gerusalemme Conquistata* még jobban mutatja, hogy Tasso nem tudta teljesen magáévá tenni a természetfölötti inspiráció gondolatát.

26 DURLING, *i. m.*, 199. Tasso a *Discorso del poema eroico*ban szükségesnek tartja az invo-

kációt, mert semmi sem lehetséges Isten segítségével nélküli. Vö: HATHAWAY, *i. m.*, 423., 452.

27 Továbbá ugyanott: „ha máris öntelt, beképzelt nem vagyok” (az eredetiben „o ch' io mi vaneggio”, tehát „képzelődöm” áll).

28 Ullrich LANGER, *Hypothetical Necessity and Fiction in the Early Renaissance*, Modern Language Notes, 1987, 55–75. Részletesebben: LANGER, *Divine and Poetic Freedom in the Renaissance: Nominalist Theology and Literature in the Renaissance*, Princeton, 1991.

29 Mint Rainer Warning írja: „Az újkori regényre jellemző elbeszélőszerep lehetővé válásának feltétele – az ókorban lejátszódott, valószínűleg hasonló, a szóbeliségtől az írásbeliséghez vezető fejlődésről itt nem ejthetünk szót –, hogy a szerepet játszó, azaz a magát elbeszélőként a szövegbe vetítő író szerző magára ismer.” Az elbeszélő kezdetben úgy jelenik meg, mint aki az őt hallgatóknak szóban adja elő történetét. Ez a fiktív szóbeliség azonban megkülönböztetendő a valódi szóbeliségtől. Rainer WARNING, *Formen narrativer Identitätskonstruktion im höfischen Roman = Grundriss der romanischen Literaturen des Mittelalters*, IV/1 (*Le roman jusqu'à la fin du XIIIe siècle*), szerk. Jean FRAPPIER, Reinhold R. GRIMM, Heidelberg, Carl Winter/Universitätsverlag, 1978, 25–59.; itt: 48. A magyar költészetben a szóbeli előadás mintáját követő elbeszélővel találkozhatunk még Tinódi Sebestyén *Krónikájában* is.

30 Kiss Farkas Gábor csak Ariostót említi, mint mintát. KISS FARKAS Gábor, *Imitáció és imagináció. Zrínyi-tanulmányok*, Kézirat.

31 Speroni dialógusai a feltehetően Zrínyi birtokában volt könyvek között szerepel: *A Bibliotheca Zriniana története és állománya*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., 1991, 144. KIRÁLY Erzsébet a *Tasso és Zrínyi*ben Zrínyi poétikai ismereteiről szólva nem említi az ihletettség kérdését. Speroni ihletettséggel kapcsolatos nézeteinek összefoglalását lásd HATHAWAY, *i. m.*, 402–404.

32 Az inspiráció emblematikus ábrázolásáról lásd: Robert J. CLEMENS, *Iconography on the Nature and Inspiration of Poetry in Renaissance Emblem Literature*, PMLA, 1955, 781–804. Itt nem szerepel olyan embléma, amely esetleg Zrínyi forrása lehetne.

33 A gondolat történetéről, különböző forrásvidékeiről lásd: Erwin PANOFSKY, *Idea*.

Adalékok a régebbi művészetelmélet fogalomtörténetéhez, ford. SZÁNTÓ Tamás, Bp., Corvina, 1998. A költéssel kapcsolatban: Boccaccio *De genealogia deorum* című műve XIV. könyvében azt állítja, hogy a költemény valamilyen ideát fejez ki vagy formál meg; hasonlóképpen Sidney a költészetet védelmező írásában (erről lásd Wesley TRIMPI, *Sir Philip Sidney's „An Apology for Poetry” = The Cambridge History of Literary Criticism*, III., 187–198.; itt: 189.).

34 Lásd Mindele Anne TREIP, *Allegorical Poetics and the Epic. The Renaissance Tradition to Paradise Lost*, The University Press of Kentucky, 1994, 43–48.

35 Vö. KIRÁLY Erzsébet, *Tasso és Zrínyi. A „Szigeti veszedelem” olasz epikus modelljei*, Bp., 1989.

36 Miltonról lásd még John M. STEADMAN, *Milton, Minturno and Scaliger on Inspiration and the Poet's Character*, Italica, 1963, 28–34.

37 KIRÁLY, *i. m.*, 84–87.

38 ARISZTOTELÉSZ, *i. m.*, 47.

39 Az elbeszélői megszólalások elemzését lásd Durling idézett könyvében.

40 Ulrich SCHULZ–BUSCHHAUS, *Flauberts Poetik des deus absconditus und die Erzähltraditionen auktorialer Autorität und auktorialer Kontingenz*, Romanistische Zeitschrift, 2001, 129–148.

41 Az eposz elbeszélőjének megszólalásait Kovács Sándor Iván vizsgálta: KOVÁCS, *i. m.*, 218–251., illetve KOVÁCS Sándor Iván, „Ha mit az én magyar verseim tehetnek”. *A személyesség és az elbeszélő megszólalásai Zrínyi eposzában*, It, 1998, 181–209. Schulz–Buschhaus tétele nem igaz Camões *Luisiadákja* esetében sem.

42 Werner WOLF, *Ästhetische Illusion und Illusionsdurchbrechung in der Erzählkunst*, Tübingen, Niemeyer, 1993, 483–486.

43 KOVÁCS Sándor Iván, *Az író Zrínyi Miklós*, Bp., 2006, 245.

44 Lásd NAGY, *i. m.*, 126.

45 Vö. Ingo BERENSMeyer, *No Fixed Address: Pascal, Cervantes and the Changing Function of Literary Communication in Early Modern Europe*, New Literary History, 2003, 623–637.; itt: 632.

46 KOVÁCS, *i. m.*, 190.

Járt-e külföldi akadémiákon Szalárdi János, avagy Kemény József esete a régi magyar irodalommal

Jó néhány évvel ezelőtt, amikor a *Régi magyar irodalmi szöveggyűjteményen* dolgoztunk, nekem jutott a Szalárdi-fejezet megírása. Akkor még úgy véltem, hogy az 1646. január 6-án Fogarásban kelt, I. Rákóczi György által Szalárdi János részére kiadott oklevelet, valószínűleg maga Szalárdi hamisíthatta. Az adománylevélben, a fejedelem Magyarigenben birtokot adományoz titkárának, Szalárdinak, aki „exteris oras, academiasque laudabili insignique cum effectu adivit” („a külhoni akadémiákat dicséretes és jeles szorgalommal látogatta”). Az oklevélnek ez a része a leggyanúsabb, ugyanis Szalárdi nevét egyetlen külföldi egyetem matrikulájában sem találjuk, krónikájának szövege sem vall külföldi iskolázottságára, valamint az életrajzi adatok is elentmondanak külföldi peregrinációjának. Később aztán jobban elmélyülve a Szalárdira vonatkozó szakirodalomban rájöttem, hogy a szóban forgó adománylevelet említő összes tanulmány Kemény József Szalárdiról megjelent írására megy vissza.¹ És akkor gyanút fogtam. Főleg mivel épp akkortájt bukkantam rá a Kolozsvári Akadémiai Könyvtár Kemény József-gyűjteményében egy 1808-ra datált magyar nyelvű kéziratra, ily címmel: *Az oláh Nyelvmívelő Társaság intézetei*.² Az iratról természetesen hamar kiderült, hogy hamisítvány. Ezek után már nem volt nehéz a Szalárdira vonatkozó adománylevél hamisítvány voltát bizonyítani, annál is inkább, mivel annak egyes állításait Herepei János már 1939-ben cáfolta.³ Ennek ellenére Szalárdi külföldi egyetemjárásának bizonyítási kényszere még Szakály Ferencet, Szalárdi krónikájának kiadóját is, fogva tartotta. Szakály ugyan elismerte, hogy „ennek az adománylevélnek szavahihetősége ellen sok minden felhozható”, de ugyanakkor azt feltételezte, hogy „egyáltalán nem zárhatjuk ki annak lehetőségét, hogy Szalárdi néhány évi szolgálat után – esetleg épp a fejedelem – támogatásával eljutott külországokba”.⁴ Kemény közlése szerint az 1646. évi adománylevelet a nagyenyedi tanár, Sülyei Dánieltől szerezte, akinek „érdekes honi historiai kézirat-, s főleg eredeti régi országos végzésgyűjteményét [...] nekem [azaz Keménynek] és kolozsvári jogtanár Tunyogi József tudós barátomnak gyakran alkalmunk volt használni. Ezen utóbbi becses gyűjtemény is Sülyei halála után a nagyenyedi könyvtárba került.”⁵ Sülyei Dánielről eddig semmit sem sikerült kiderítenem, valószínűleg ő is csak egy Kemény ál-

tal koholt személy.⁶ Annál is inkább, mert Kemény szerint Sülyei tulajdonában nemcsak a szóban forgó adománylevél, hanem „Szalárdi János krónikájának egy szinte egykorú másolati példánya” is megvolt, melynek címlapjára a másoló a következőt írta: „Született [Szalárdi János] Zathmár Warmegyében, midőn iratott 1601 esztendő.”⁷ Mondanom sem kell, hogy ez a közel egykorú Szalárdi-másolat azóta sem került elő. Herepei azonban elfogadja azt, hogy ez a másolat létezett, csak szerinte 1849-ben a nagyenyedi könyvtár felgyújtásakor minden bizonnyal elégett, a Sülyei-féle 1646. évi oklevéllel együtt. A bejegyzést azonban nem tartja elfogadhatónak, hisz ő épp arról a szintén Kemény által közölt fogarasi sírfeliratról bizonyítja be, hogy hamisítvány, mely arról értekezik, hogy Szalárdi 1601-ben született. A sírfeliratot Nagyberevói Boér György fogarasi alkapitány küldte Keménynek 1834-ben. Kemény adatközlője ebben az esetben egy valóban létező személy volt, a baj csak az, hogy habár a sírkőfelirat szerint Szalárdi hamvai a fogarasi temetőben nyugszanak, Herepei a kolozsvári szabócéh számadáskönyvében rábukkant arra, hogy Szalárdit 1666. augusztus 5-én temették el Kolozsvárott. Ezek után vámpírológusokhoz méltó feladat lenne bebizonyítani azt, hogyan kerültek Szalárdi hamvai Kolozsvárról Fogarasba. De Keménynek azért volt szüksége erre a sírfelíratra és a Sülyei-féle bejegyzésre, hogy igazolni tudja Szalárdi 1601. évi születését. Mert ugyanis amikor Szalárdi krónikájában azt olvasta, hogy a fejedelem 1634-ben „igen ifjú korában” vette maga mellé titkárnak, elbizonytalanodott: „Ha Szalárdi János valóban 1601-ben született, alig érthetem, hogyan mondhatta önmagát 1634-ben *igen ifjú korúnak*? S így, Szalárdi saját szavai leghitelesbek lévén, 1601-beli születési éve előttem talán nem minden ok nélkül gyanús.”⁸ De Kemény gyanúját hamar el is altatta hamisítván egy sírfelíratot és egy könyvbejegyzést. Miért ragaszkodott Kemény Szalárdi 1601. évi születéséhez olyan makacsul, hogy még hamisítani is képes volt, nem tudom. Az biztos, hogy a szálakat sikerült annyira összeszekuszálni, hogy a mai napig sem tudjuk Szalárdi születésének pontos évét. Az említett adománylevél hitelességében pedig – fenntartásaik hangoztatása ellenére – senki sem kételkedett. Koncz József a sírfelíratot és az adománylevelet is eredetinek tartotta, meglepve ezzel még Herepeit is,⁹ aki azonban épp tisztázó tanulmányában csavarintott egyet az amúgy is kusza történeten: „Koncz is közli azt az 1646. január 6-án Fogarason keltezett adománylevelet, amellyel öregbik Rákóczi fejedelem Szalárdinak Magyarigenben részbirtokot adományozott. [...] Kétkedéssel kell fogadnunk ennek az adománylevélnek is a kifogástalanságát, feltételezve, hogy ugyanaz az okirat kerülhetett a Teleki levéltárban Koncz kezébe is.”¹⁰ Koncz valóban idéz az adománylevélből (de nem közli azt teljes terjedelmében) és egy szóval sem mondja azt, hogy a Teleki-levéltárban rábukkant volna az okmányra.¹¹ Honnan vehette ezt Herepei, nem tudom, de lehet, hogy pusztán figyelmetlenségről van szó. Herepei érveit még csak annyit szeretnék hozzáfűzni, hogy az említett adomány-

levél a Gyulafehérvári Káptalan Levéltárában sem található, habár az említett időszakban a kiadott okleveleket szinte kivétel nélkül Szalárdi János mint vicesecretarius írta alá. Jellemző, hogy a Kemény által Szalárdira vonatkozó másik adománylevél, melyet tanulmányában rögtön a hamisított oklevél után idéz (1646. augusztus 18.), megtalálható a káptalani levéltárban.¹² Ezek után azt hiszem, bizton állíthatjuk, hogy az 1646. január 6-i Fogarasban I. Rákóczi György által kiállított oklevelet Kemény hamisította, és felesleges Szalárdit külföldi akadémiákon keresnünk. Annál is inkább, mivel időközben egyre több olyan adat kerül napvilágra, melyek Kemény hamisításaira hívják fel a figyelmet.

Gyulay Lajos, Kemény egykori barátja, már 1863-ban ezt írja naplójában: „Mennyit kell levéltár-búvároknak fáradni, míg tisztába hoznak valami történelmi adatot. [...] Néhai Kemény József nagy hírű tudósunk volt egy ilyen búvár, de nem a leglelkiismeretesebb. Már gyermekkoromban [...] mutatott nekem Kemény Szeppi – így nevezték – egy okmányt, melyet maga készített, a kéménybe dugott, felfüstölt és régeinek adott ki. Ez persze furcsaságból történt, nem hiszem, hogy ily okmányokkal aztán fel is lépett volna később a tudós világ előtt.”¹³ Gyulay tévedett, mert Kemény bizony fellépett. És hamisítói dicséretére legyen mondva, tette mindezt oly tökélyvel, hogy csak halála után mintegy negyven évvel kezdtek gyanakodni történészeink néhány Kemény által kiadott oklevél hitelességében. Az egyik ilyen leghíresebb oklevél hamisítása az ún. oláhfalvi kiváltságlevél (1301. szeptember 25.). Az okmányt Kemény a szintén oklevélgyűjtő Karl Ludwig Rosenfeld guberniumi tanácsosnak adta át, úgy mintha annak eredetije a bécsi császári titkos levéltárban lenne. 1840-ben Johann Karl Schuller forrásgyűjteményében nyomtatásban is megjelent. Jóllehet Fancsali Dániel már 1838-ban megfogalmazta kételyeit az oklevél eredetiségét illetően a későbbiekben, mégis olyan történészek fogadták el hitelesnek, mint Szabó Károly, Orbán Balázs, Jakab Elek, Lukinich Imre, vagy a román történészek közül Nicolae Densușianu, Ion Bogdan, Nicolae Iorga. 1905-ben Karácsonyi János kézzelfogható hamisítványnak nevezte az oklevelet, és állítását tíz évvel később a nagyszebeni levéltáros, Georg Müller is megerősítette. Ezek után magyar tudományos körökben már senki sem kételkedett az oklevél hamis voltában, jóllehet népszerűsítő kiadványokban, még 1990-ben is eredeti dokumentumként szerepel. Mivel az okiratot bizonyítékul lehetett felhozni arra, hogy már a XIV. század elején román kenéz-ség létezett Udvarhely környékén, azért csak az 1952-ben megjelent román forráskiadvány-sorozat vette fel a hamis oklevelek listájára. Ennek ellenére olyan román történészek, mint Ștefan Pascu, és levéltárosok, mint Livia Someșfălean, vagy Liviu Boer a későbbiekben is eredetinek fogadják el.¹⁴

Ezen oklevél recepciótörténetét azért ismertettem ennyire részletesen, mert ennek kapcsán merült fel az a kérdés, hogy mivel magyarázhatók Kemény hamisításai. Pozitivisták történetíróink (például Tagányi Károly) főként lélek-

tani okokat kerestek. De Veress Endre sem látott semmi kivetnivalót Kemény ebbéli ténykedéseiben. Legutóbb pedig Mályusz Elemér Kemény tudományos tevékenységének részeként értelmezte a gróf hamisításait.¹⁵ Lehet, hogy kezdetben Kemény pusztán hiúságból hamisított, de az tény, hogy néha csak az elővigyázatlan és kritikátlanul mindent közlő kortársain akarta elverni a port. Azon például nagyon megharagudott, hogy Rosenfeld az általa rendelkezésre bocsátott okleveleket úgy adta közre Schuller dokumentumkötetében, mintha azok Rosenfeld saját felfedezései lettek volna: „Ugyan szerfeletti szemtelenség Rosenfeld, vagy Schuller uramtól, hogy az Urkundenbuchban kiadott oklevelek után e tétetet: »Ex Collectaneis Rosenfeldianis« – holott Rosenfeld is csak tőlem kapta, és ha én azokat vele nem közöltem volna, bezzeg neve minden igaz ok nélkül nem fénylene.”¹⁶

Kemény azonban nem oklevelek, hanem irodalmi művek hamisításával kezdte. Rögtön első publikáció között, 1830-ban, jelentette meg „egy régi székegy poéta”, Gelenczei Szőke Ambrus, verseit; majd rá egy évre küldte Kovacsóczy Mihály *Nefelejcs* című almanachja számára a Lósárdi Zsuzsannáról szóló írását.¹⁷ Mindkét mű komoly karriert futott be. Jóllehet a kassai *Szemlélőben* (mivel időközben a *Nefelejcs* már megszűnt) Kemény csak egy levelet, egy négysoros verset, valamint egy rövid, de annál vadregényesebb életrajtot közölt az írónőről, az utódok fantáziáját mindez mégis megragadta. Alighogy Kemény halála után Zilahy Károly – aki a tanítvány és a barát odaadásával tisztelte a gróft – ismét közzétette, még a Kemény közlésénél is romantikusabb Lósárdi-életrajzát, Szász Károly elbeszélő költeményt írt a kuruc hadnagykisasszonyról. II. Rákóczi Ferenc „lantoshölgyének” – aki a Kemény–Zilahy–Szász verzió szerint saját lelkesítő dalait énekelve vezette csatába a kuruc seregeket – töretlen népszerűségét őrzi a XIX. század végén és a XX. század elején keletkezett számos tanulmány és szépirodalmi mű. Az 1945 utáni kuruckultusznak még inkább kapóra jött a Lósárdi-jelenség: utcát, intézményt, közösséget neveztek el róla. Csak Esze Tamás kezdett el kételkedni az ötvenes években, hogy aztán 1973-ban Tompa József végleg lerántsa a leplet a fiktív költőnőről.¹⁸

Kemény másik Szőke-féle hamisítását Orbán Balázs és a XIX. század másik nagy hamisítója, Thaly Kálmán is elfogadta. Elsőként Tolnai Vilmos leplezte le Keményt: „gróf Kemény József személyének a magyar történetírásban igen gyöngye hitele van. Az én felfogásom szerint ezek a versikék gr. Kemény József koholmányai [...]. Gelenczei Szőke Ambrus neve törlendő a magyar irodalom évkönyvéből.”¹⁹ Ez azonban nem ment olyan könnyen. Gálos Rezső még Tolnai előtt megpróbálta a két nagy hamisítót összehozni, azt állítván, hogy – egyébként a Thaly által hamisított és a temesvári levéltárba becsempészett *Ocskay László-balladát* – maga Szőke Ambrus írta.²⁰ Gálosnak még 1978-ban is akadt követője a kolozsvári kritikus, Szőcs István személyében. Weöres Sándor *Három veréb hat szemmel* című művét recenzálva – Weöres

Thalyt sejtette a hamisítás mögött – kelt Szőke Ambrus védelmére. Szőcs szerint Szőke Ambrus igazi „angazsált, elkötelezett költő, aki annyira manierista, hogy már-már a rokokót is megelőzi száz évvel”.²¹ Más bizonyítéka, mint a Kemény által 1830-ban a *Tudományos Gyűjteményben* közölt rövid kis értekezés nincs, de ez nem gátolja Szőcs Istvánt abban, hogy Lósárdi Zsuzsanna esetéhez hasonlóan ne színeze ki még jobban Kemény szűkszavú Szőke-életrajzát. Így aztán megtudhatjuk, hogy Szőke Ambrus valószínűleg Kemény János „angazsált” költője lehetett, és „ő is a nagyszöllősi csatában esett el; szegről-végről kollégája, Kemény János oldalán. Ugyhoggy eggyel szaporíthatjuk a Segesvár környéki ismeretlen költősírok számát.” A fejedelem Kemény János mint a szerény származású gelencei Szőke Ambrus író kollégája. Elég bizarr. Az *Útunk* olvasói azonban valamit gyaníthattak, mert a következő lapszámban azt írja Szőcs, hogy több olvasó is hiányolta írásából a kijelentéseit alátámasztó jegyzeteket. Ahelyett azonban, hogy ezek után Szőcs meggyőző érveket hozna fel Szőke Ambrus létezéséről, bizonyítékként hozszan ismerteti Kemény József és Thaly Kálmán életrajzát.²² Nem kellett sokat várni azonban a szakszerű kritikára sem. Kovács Sándor Iván ugyanis, Szőcs recenziójára válaszolva, meggyőző érvekkel bizonyította azt, ami már 1911, Tolnai Vilmos írása óta, nyilvánvaló volt a szakma számára: Szőke Ambrus kitalált költő. Ugyanakkor azt is kiemelte, hogy Weöres „csak abban tévedett, hogy Kemény József helyett Thaly Kálmánra ruházta a hamisítást”.²³ De Szőcs István nem nyughatott. Válaszában azon örvendezett, hogy Kovács Sándor Iván elismerte: igaza volt, mert „a *Három véréb hat szemmel* című antológiában feltételelesen Thaly Kálmánnak tulajdonított Szőke Ambrus verset Thaly *nem írhatta*, mert születése előtt kilenc évvel Kemény József közölte”.²⁴ Ezek után azonban ismét csak nem hoz érveket Szőke Ambrus létezésére, hanem Prosper Mérimée-re és Macpherson *Ossziánjára* hivatkozva a hamisítók laudációjába kezd: „Hányan vannak külföldön, belföldön egyaránt, kik maguknak tulajdonítják, mit mások írtak és ravaszul leleplezik a hiúságból elkövetett szellemi csempészést.” Ezzel szemben bezzeg a hamisító nem lop: ő önzetlenül ajánlja fel termékeit a köz javára: „De ha egyszer akad valaki, mint Thaly, aki gyönyörű költeményeket ír a szabadságért kétségbeeső lelkesedéssel küzdő nemzeti múltnak dicsőítésére, és ha aztán nagy önmegtagadással lemond a hírnevről, eltagadja művét, azt mondja, e gyönyörű költeményeket nem én írtam, [...] akkor, nos akkor?” Nem történik semmi. Legalábbis Szőcs István cikkében. Mert a barokkos parádéval feltett cikornyás költői kérdésre Szőcs István sem adja meg a választ. Helyette arról kezd értekezni, hogy őbenne is felmerült Kemény József szerzőségének a gondolata. Érve: Kemény „fluktuáns jelleg” volt, bizonyíték erre, hogy farsangkor női ruhákban szeretett járkalni. De ezt a kételyét rögtön el is veti Szőcs, mert jóllehet Kemény más XVI–XVIII. századi verseket is közölt, de „semmi, de semmi bizonyítékot nem hozhatunk fel arra, hogy e verseket valóban Kemény költötte volna”.

Lósárdi Zsuzsanna, a Román Nyelvmívelő Intézet alapító okirata, Szalárdi János, az oláhfalvi kiváltságlevél, valamint a több tucat Kemény által hamisított oklevél esete nem ezt bizonyítja. És ebbe Kovács Sándor Iván sem nyughatott bele. Jele ennek az a hosszabb tanulmány, melyben még azt is sikerül kimutatnia, hogy Kemény a Szőke Ambrus-féle rímek egy részét (például föld–zöld, agyar–magyar) Liszti László *Magyar Mársából* vette, a versforma pedig „egy eldarabolt, megcsonkolt Balassi-strófa maradványai”.²⁵ Ezek után nem tudok arról, hogy Szőcs István tovább kardoskodott volna Szőke Ambrus létezésével.

Végezetül néhány szót Kemény József érdekében. Ugyanis nem mindig hamisított. A Szenci Molnár Albertről írt tanulmánya például egyetlen hamis adatot sem tartalmaz, és elévülhetetlen érdemei vannak abban is, hogy Szenci Molnár Albert iratai, az ún. Molnariana Collectio vagy Album, melyet később Dézsi Lajos adott ki, megmenekült az elkallódástól, és a MTA Kézirat-tárába került, ahol ma is megtalálható. Ez esetben Dézsi volt az, aki egy legendát elindított, azt állítván, hogy Kemény „állítólag Molnár leányágazati utódaitól szerezte meg” Szenci Molnár iratait. Kemény azonban Anton Kurz *Magazinjában* maga számol be arról, hogy a Molnariana Collectiót Nagyenyeden Szathmári Pap Zsigmond özvegyétől szerezte meg.²⁶

1 KEMÉNY József, *Szalárdi János a törté-
nész*, Új Magyar Múzeum, 1855, I., 233–250.

2 Biblioteca Academiei Române Cluj (Kolo-
zsvári Akadémiai Könyvtár), kéziratár, col.
Kemény József, ms. KJ 151, fol. 167–174.

3 HERPEI János, *Adatok a krónikaró Sza-
lárdi Jánosról, Rákóczi bizalmas titkáráról = Adat-
tár XVII századi szellemi mozgalmaink történeté-
hez I.*, kiad. KESERŰ Bálint, Bp.–Szeged, 1965,
544–551. Herepei tanulmánya eredetileg az
Erdélyi Múzeumban jelent meg 1939-ben.

4 SZALÁRDI János *Siralmas magyar króni-
kája*, kiad. SZAKÁLY Ferenc, Bp., Magyar Hel-
likon, 1980, 19., 20.

5 KEMÉNY, *i. m.*, 234.

6 Györfly György nagyenyedi könyvtáros
szíves tájékoztatása (amit ezúttal is köszönök)
szerint ilyen nevű tanár soha sem tanított a
nagyenyedi kollégiumban. A nagyenyedi kol-
légiumra vonatkozó szakirodalomban is is-
meretlen Süllyei Dániel neve: SZATHMÁRY
P. Károly, *A nagyenyedi Bethlen-főtanoda törté-
nete*, Nagyenyed, 1868; JAKÓ Zsigmond, *Írás,
könyv, értelmiség*, Bukarest, Kriterion, 1976;

Nagyenyedi diákok, szerk. kiad., jegyz., előszó
JAKÓ Zsigmond, JUHÁSZ István, Bukarest,
Kriterion, 1979.

7 KEMÉNY, *i. m.*, 234–235.

8 KEMÉNY, *i. m.*, 235.

9 HERPEI, *i. m.*, 545.

10 HERPEI, *i. m.*, 549.

11 KONCZ József, *Szalárdi János kiadatlan
levelei és rá vonatkozó apró adatok*, ItK, 1899, 83–
84.

12 Magyar Országos Levéltár a Gyulafe-
hérvári Káptalan Levéltára F 1 Libri regii 25.
kötet 32–33. fol. Az oklevélben a fejedelem
Bekessy Zsuzsanna Bihar vármegyei Szaka
nevű birtokát adományozza Szalárdinak.

13 Idézi VERESS Endre, *Gróf Kemény Jó-
zsef (1795–1855)*, Cluj-Kolozsvár, 1933, 7 (Er-
délyi Tudományos Füzetek 55). Gyulay Lajos
140 kötetből álló naplóit a Kolozsvári Egyete-
mi Könyvtár Kéziratára (Ms 1450), valamint
a Kolozsvári Állami Levéltár (Gyulai-Kuun
család levéltára nr. 348–385) őrzi. Nyomta-
tásban csak részletek jelentek meg a napló-
ból: GYULAY Lajos *Naplói a forradalom és sza-*

badshárc korából (1848. március 15. – 1849. június 22.), bevezető tan. és jegyz., CSETRI Elek, MISKOLCZY Ambrus, sajtó alá rend. V. ANDRÁS János, CSETRI Elek, MISKOLCZY Ambrus, ELTE Román Filológiai Tanszék, KSH Levéltára, Bp., 2003.

14 Az oklevélről részletesen: HERMANN Gusztáv Mihály, „*Villa nostra olachalis.*” (Egy hamis oklevél utóéletéről) = *A többség kisebbsége. Tanulmányok a székelyföldi románság történetéről*, szerk. BÁRDI Nándor, Csíkszereda, Pro-Print, 1999, 7–24. (Múltunk Könyvek).

15 „Hamisítójuk ideálisabb célokat szolgál annyiban, hogy egyetlen kapavágásnyi földet se akar mástól elperelni. Hiszen ő a tudomány önzetlen munkása, s mániájának, hamis okleveleket gyártani, egyetlen forrása a hiúság. [...] Nem ismerik önök a gyűjtő szenvedélyét, hogy önnönmagát is megcsalni képes.” (TAGÁNYI, Századok, 1893, 51., 56.) „E mániájával senkit anyagilag megkárosítani nem kívánt, sőt ellenszolgáltatásra való számítás nélkül hízelgett vele hol egyik-másik főúri barátjának, hol meg az erdélyi népnek. Az a hiúság is vezette, hogy egy-egy felvetődött történelmi kérdésben az övé legyen az utolsó szó, mivel író társai közt oly nagy tekintélye volt, hogy senki nem mert volna gyanakodni az általa közölt perdöntő oklevelek eredetiségében, mikor azoknak nemcsak hollétét, de külső formáját, pecsétjét, sőt gyakran pecsétzsinórját is leírta.” (VERESS, 1933, 8.) „Nem a főúr tekintélye fojtotta a szót a kortársakba. Kemény tudós akadémikus volt, polémiában érvekkel próbált győzni, s hogy ez – egyes kivételektől eltekintve – sikerült is neki, azt kora fejletlen kritikai érzékének köszönhette. Amivel »gazdagította« a múltat, az tetszett olvasóinak.” (MÁLYUSZ Elemér, *Gróf Kemény József oklevél hamisítványai*, Levéltári Közlemények, 1988, 214.)

16 Kemény levele Nagyajtai Kovács Istvánnak, Gerend, 1840. március 15. = VERESS Endre, *Gróf Kemény József levelezése*, MTAK, Kézirattár, Ms. 430, fol. 169. (A továbbiakban *KemLev.*)

17 Szőke Ambrus versei: Tudományos Gyűjtemény, 1830, VI, 126–127. Lósárdi Zsuzsannáról lásd Kemény levelét Kovacsóczy Mihálynak: Nagyszeben, 1831. május 27. = *KemLev.*, fol. 20

18 Kemény közlése Lósárdiról: Szemlélfő, 1836, VI. sz., 465–468. Zilahy írása: Marosvásárhelyi Füzetek, 1858, II, 143–147. Szász Károly 1865-ben a Nádasdy-jutalomra pályázott elbeszélő költeményével. Az akadémiai bizottság szakértelmét és a mű minőségét is jelzik Arany szavai: „A Lósárdi Zsuzsannát részben méltányoló „Azok a jutalmok, amelyek mellett határozottan a jutalom ki nem adása mellett nyilatkozván a Nádasdy eposzi díj ezúttal ki nem adatott” (ARANY János *Összes művei* XIV, szerk. KERESZTURY Dezső, kiad. GERGELY Pál, Bp., 1964, 110.) Lásd még: TOMPA József, „*Lantoshölgy a kurucvilágból.*” *Lósárdi Zsuzsanna – illúziók nélkül*, It, 1973, 573–590.

19 TOLNAI Vilmos, *Szőke Ambrus*, EPhK, 1911, 300–302.

20 Századok, 1909, 253.

21 SZŐCS István, *Weöres és Szeőke*, Utunk, 1978. október. 6., 2.

22 SZŐCS István, *Utólagos magyarázatok*, Utunk, 1978. október 13., 6.

23 KOVÁCS Sándor Iván replikája: *Szőke Ambrus a kitalált költő*, Élet és Irodalom, 1978. nov. 4., 9. Kovács Sándor Iván írása az Utunk 1978. november 3-i számában is megjelent.

24 SZŐCS István, *Az igazságnak örvendezni kéne*, Utunk, 1978. november 10., 6.

25 KOVÁCS Sándor Iván, *Thaly Kálmán a kriptában*, Kortárs, 1979, 257.

26 Magazin für Geschichte Literatur und alle Denk- und Werkwürdigkeiten Siebenbürgens, 1846, II, 415; KEMÉNY József, *Szenci Molnár Albert emlékezete*, Új Magyar Múzeum, 1859, I., 307–329.; *Szenci Molnár Albert naplója, levelezése és irományai*, kiad. DÉZSI Lajos, Bp., 1898, 8.

A „szüves” és a kutyafülű tatár Tatárok Zrínyi körül

Kovács Sándor Iván legújabb Zrínyi-könyvében fontos szerepet kap a *Szigeti veszedelem* török–tatár szerelmespárjának, Delimánnak és Cumillának a története.¹ A több ízben feldolgozott téma,² a több irányból – akár a XX. századi líra felől is – megközelített „öszvecsingolódás” főhőse, a hódító, harcos Delimán itt csak elismerő jelzőket kap. Zrínyi eposzában ő az, aki „mint szüves oroszlán” jár, aki megöli az őt kigúnyoló Rustánt, „nem tud az ő szüve félni, sőt nevelik / Aztot veszedelmek, s jobban serénkedik”. Delimán már a X. énekben is mint „szüves tatár” jelenik meg. Az Arany János szavaival „szerelemsebzett ifjú tatár”-ként jellemzett Delimán bár ellenség, a legmagasabb szinten dicsérendő, nem véletlen, hogy éppen ő lesz a XIV. énekben méltó ellenfele Zrínyinek. A költő Zrínyi éppen Delimán kapcsán jellemzi a tatárokat, „Tüz sem oly hirtelen, sem puskapattanás, / Sem ama rettentő mennyei villanás, / Mint tatárnak szüve, s haragja hatalmas”. A *Szigeti veszedelem* tatár harcosával szemben – mert „Isten angyala elvevé erejét” – a hadvezér Zrínyi győzedelmeskedik, a költő és hadvezér Zrínyi körüli legendákban a tatár fogoly kap jelentős szerepet.

Az 1663–64-ben megjelenő nagyszámú külföldi nyomtatvány, röplap, újság, haditudósítás, ének, vers, metszet között található az a tatár ábrázolás, amelynek különféle variánsaiba már több kutató beleütközött. A Zrínyi-ikonográfiát összeállító Cennerné Wilhelmb Gizella katalógusában két leírást ad és egy ábrázolást közöl.³ A katalógus D 200 és D 201 számú tétele a „Tatár torzszülött Zrínyi Miklós fogságában” címet viseli, Cennerné szerint, noha eltérő méretű, de egymással megegyező ábrázolás. A D 200 tétel rézmetszőhöz is köthető, az aláírás szerint a nürnbergi „Joh. Hoffmann 1664” évi munkája (1. kép).⁴ A leírásból kitűnik, hogy a két metszet felirata is különböző, az eltérő szövegtördelés miatt az egyik „Graf Nicolaus von Serin”, a másikon „Grav Nicolaus von Sern” szerepel. Cennerné képleírása: „hosszú nyakú, kutyafülű torzszülött, kezében íjjal és nyílvezzővel” valóban mindkét metszetre érvényes, azonban mind a háttér, mind a tatár arca jelentősen eltér. Mindezt láthatjuk, ha megtekintjük a Tüskés Gábor–Knapp Éva által közreadott metszetet (2. kép), bár a kötet bibliográfiai azonosításként Cennerné mindkét, különböző képet leíró tételére hivatkozik.⁵ Fontos adaléka a Tüskés–Knapp

szerzőpárosnak, hogy „A lap minden bizonnyal előképül szolgált Pedro Abadal fametszetének, amelyen olasz nyelvű szöveg tudósít arról, hogy a tatárt Zrínyi Miklós fogta el 1664 februárjában csata közben. A képhez helyezett két feliraton kívül Abadal különféle architekturális és tájképi elemekkel egészítette ki a lapot.”⁶ Sajnos az Abadal-féle metszetről nincs képi megjelenítésünk, a szerzők azonban utalnak arra, hogy a lapnak angol, valamint flamand és francia nyelvű szöveggel ellátott változata is ismert a XVII. századból.⁷ Az angol nyelvű tatár-ábrázolásról közel húsz éve Gömöri György adott hírt *Adalékok az 1663–64. évi Zrínyi-kultusz történetéhez* című írásában.⁸ Jóllehet, a szerény egyetemi kiadványban nem volt mód a metszet közzlésére,⁹ Gömöri

1. kép

2. kép

3. kép

Wie inn Syricana / do seind
 die Krancktragen / habend
 menschen augē vnd nasen /
 Hanen Kam vnd schnabel / seind
 von wilder thier heüthen bekley-
 det / panwen die erd / haben stäthen
 freie mit dē Greysen. Do geschicht
 manche schlacht / bleibē vil vff dem
 boden / die weyber habē kein kam /
 ein breitz schnabel. Trincken kein
 wein. Die vmbkommen heit man
 für heyligen / ihre weyber lassen sich
 keinen andern man mer sehen.
 Ans

4. kép

részletes leírásából jól látható, hogy a negyvensoros angol verssel kísért metszet nem köthető Johann Hoffmann munkájához: „magán a képen egy lófejű és lósörényű, de emberi ábrázatú óriás tatár látható, akit kivont karddal fenyeget egy sisakos, tollas, rómainak stilizált, feltehetőleg keresztény harcos, miközben a háttérben a keresztények vadul nyilazzák az ugyancsak rómainvá stilizált törököt.” A flamand és francia felirattal ellátott metszétváltozatot a wolfenbütteli Herzog August Bibliothek gyűjteményében találtuk meg és adtuk közre a könyvtár hungarica-anyagát feldolgozó katalógusban¹⁰ (3. kép). Az ismert képek összehasonlításakor kitűnik, hogy amíg a Cennerné és a Tüskés–Knapp-féle közlés feltehetően Johann Hoffmann metszetének két variánsa, addig a wolfenbütteli példány teljesen eltérő ábrázolást mutat, a tatár balra néz, feje, lósörénye, tartása is más (balkezes), továbbá a korábbiakkal ellentétben ugyan szintén tunikát visel, de mezítláb van. A Zrínyi iránti érdeklődést felkeltő képi propaganda él azzal a hatással, amelyet a szörnyek, torzszülöttek bemutatásával kívántak elérni a korszak eseményeinek hírnökei. A csodalények ábrázolásának nagy szakirodalma van, itt és most csupán Eugen Hollaender *Wunder, Wundergeburt und Wundergestalt* című munkájára utalunk, amely az egyik Zrínyi-ábrázolást is közli.¹¹ Az ember-állat ábrázolás egyik XVI. századi alapműve, Lycosthenes munkája, amelyben a hosszú nyakú tatár előképét is megtaláljuk¹² (4. kép). Konrad Lycosthenes (1518–1561) német késő humanista,¹³ miután kiadja a IV. századi Julius Obsequens *Prodigiorum*-át (1552), 1557-ben megjelenteti saját művét, amelyet Johann Herold illusztrál. Ember-állat figurái az elrettentést, a szörnyülködés érzését kívánják az emberekben felkelteni.¹⁴

A metszetek segítségével kifejezett félelemkeltés, szörnyülködés és csodálkozás gyakran megtalálta szöveges megfogalmazását. Így volt ez a Zrínyi által elfogott torzszülött tatár esetében is. Ugyancsak a wolfsbütteli Herzog August Bibliothekban találtuk meg azt a röplapot, amely két traktátust tartalmaz. Az egyik a helytelenül tatároknak nevezett cigányokról tudósít, a másik viszont „az igazi és természetes” tatárokról, akik a beszámoló szerint a szkítáktól veszik eredetüket és 1663-ban Morvaországban és a szomszédos területeken uralkodnak. Ilyen tatárt küldött a török császár azzal a céllal, hogy Zrínyit elfogja, a nép előtt széttépje és felfalja.¹⁵ Azonban a kocka másként fordult, és most súlyos láncok között, fogát csikorgatva, lóhúst zabálva tatárunk a régi Serin vár és Zrínyi foglya.

Zwey nützliche Tractätlein // Das Erste: // Wunderliche und wahr- // hafftige Beschreibung der Cingaren oder Ziegeuner, so man an etlichen Orten, aber unrecht Ta- // tern oder Tartern nennet, deren Ursprung, Herkommen, Le- // ben und Wandel, Vermehr- und Fortpflanzung // tzung biß hieher. // Das Andere: // Von den rechten natürlichen Tartern, welche ihren Ursprung von den alten // Völckern den Scyten haben / deroselben alten und // neuen Sitten, Religion und Glauben, Regiment, Reichthumb, und Vermögen an Viehe und Gütern, und wie übel sie An- // no 1663. in Mähren und benachtbarten // Orten Tyrannisiret. // Zum Theil aus glaubwürdigen Schrifften, auch etliches aus eigener Erfahrung zusammen getragen, und in // Druck gegeben // Von C. B. L. M. V. R. // Gedruckt im Jahr, M.DC.LXIV. 4° A4-C4.¹⁶

Gründlicher Bericht von dem Tartar, so in der alten Vestung SerinWaar gefangen liegt, wie auch desselben Herkommen und Ursprung.

Vor 3. hundert Jahren hat der grosse Cham einen Sohn gehabt, welcher lange in fremden Landen umgezogen, ohngefehr in Agrippa angelanget, wiewol er übel empfangen, so hat er sich doch bemühet, einen solchen wunderlichen Menschen mit heraus zubringen, biß er endlich mit grosser Mühe und Blutvergiessen einen bekommen, führen sehr grosse Bogen, mit welchen sie sich wehren, erstechen ihrer viel mit ihren Schnäbeln, welche sie auch gar auffressen: Diese Leut sind gantz wild und greulich anzusehen, gantz rauch und Ohren wie die Hunde, ihre Hälse bey 5. Spannen lang, haben eine dicke zetichte Haut, ihre Beine sind etwas krumm, lauffen wie ein grosser Vogel. Einen solchen bösen Menschen hat des grossen Chamsohn mit nach Hauß bracht, und eine Zeitlang verwahret, biß er gewohret, da hat er ihn mit zum Streit genommen wieder die Christen, und sich greulich gehalten; Nach erhaltenen Streit er auf die todten Menschen gefallen, wie ein Geyster oder Rabe von ihnen gefressen, daß einen iedwedern gegraut, der es gesehen, etc.

Nun war unter der Armee ein heßlich und greulich Weibsbild Ihre Nase war zwey Spannen breit wie eine ziemliche Faust, ihre Augen waren sehr roth und feurig anzusehen, sie war gantz rauch auch Koppfs grösser, ihre Finger Spannen lang, hat sich gern umbs Manns-Volck gehalten, damit zuverstehen geben, daß sie auch gerne einen haben wolte, so haben sich doch diese Tartern Barbarischen Völcker vor ihr gefürchtet, und nichts mit ihr zu thun haben wollen, biß endlich der Agrippiner sich zu ihrer gesellet, und mit ihr zu thun gehabt. Nach dem so haben sie ihres gleichen gezeuget, und sich also gemehret, daß sie derer viel mit im Streit genommen, wenn sie ihre Widersucher erschrecken oder eine Furchts einjagen wollen, haben sie die Gefangenen zerrissen, und wie die wilden Thier

für ihren Augen aufgefressen. Ihre Stärcke ist sehr groß, auch seind sie ihren GroßVater ganz ehlich, ausser daß sie keinen Schnäbel haben: Mit den Bogen wissen sie guten Bescheid, haben auch stärcke Bogen 3. oder 4. mahl grösser zuführen, den andere Leut, wie auch die Pfeile; Nun hat sich in diesem 1664. Jahre ein solcher böser Mensch zum Türckischen Keyser gefunden, mit dem vermessen, Graf Niclas von Zerlin lebendig zu fahen, vor allen Völckern zu reissen und aufzufressen, aber das Blat hat sich gewendet, daß er gefangen, und noch in der alten Festung Serin am Ketten und Banden geschlossen, verwahret wird; knirschet stets mit den Zähnen, schüttelt den Kopff, hat einen Hals einer Ellen lang, zöttige Ohren, wie ein Hund, lange Finger mit Haaren bewachsen biß auf die Nägel, brilt und krilst immer nach Essen, daß man ihn genug geben wolte kaum 18. Pfund hinreichte, wird mit Pferde Fleisch gespeiset, redet mit den Leuten seine Sprache, kan seinen Hals biegen, wie ein Schwan, kan ihn gelenck zusammen winden, auch ganz lang ausstrecken, wie solches glaubhafftige Personen berichten, die solches gesehen und mit ihnen geredet Gott behüte uns vor solchen Völckern, derer Sprache wir nicht verstehen.

A szörnyalakok, emberi és állati külsőt ötvöző ábrázolások, vademberek leírásának nagy történeti hagyományával számtalan szaktanulmány foglalkozott. A legkedveltebb összeállítások – gyakran azonos leírásokkal és rajzokkal – évszázadokon át hagyományozódtak, a földrajzi felfedezésekkel, az utazási és országismereti irodalom kibontakozásával pedig felélékültek. A kutyafülű tatárhoz hasonlatos leírást olvashatunk már Sebastian Münster *Cosmographiájában* is, ő pedig már Pliniusra hivatkozik: „in Indianischen bergen menschen seind die haben hunds köpff und mäuler wie die hund, und darumb können sie nit reden, sunder heülen und bellen wie die hund”.¹⁷ Ugyancsak Münsternél olvashatta a korabeli olvasó, hogy a tatárok kannibálok, akik mindenféle nyers húst megesznek, és az ellenség elfogyasztásától sem riadnak vissza:

Sie essen ganz wüst und viehisch, [...] essen aller thiern fleisch, hund unnd katzen fleisch, roß fleisch, und die grossen meuß die wir ratten nennen. Und do mit sie ir grimig gemüt andern leüten erzeigen, unnd auch irem rach gnüg thüen, wan sie iren fryend erobern, braten sie in bey dem feüwer, fressen und zerzerzen in mit iren zenen...¹⁸

Konrad Gesner 1563-ban megjelent *Állatkönyvében* szintén az állati magartás jellemzőjének tartja, hogy a szarmaták és a vandálok lóhúst esznek.¹⁹ A kutyafülű tatár (Ohren wie die Hunde) történetét elbeszélő szerző monogramját nem sikerült feloldani. A XVII. századi német nyomtatványok központi katalógusa csupán annyit valószínűsít, hogy a C. B. L. M. V. R. betűk mögött egy szerzetes rejtőzik.²⁰ Mindenesetre ugyanehhez a rövidítéshez köthető két másik röplap is, amelyek az 1664-ben Csáktornya és Rackelsburg fölött megjelenő üstökösökről tudósítanak.²¹ A csodás égi jelek, a szörnyek, torzszülöttek, ember-állat figurák ugyanazt a szerepet töltik be a XVII. század propagandairódmában.²² Felhívják a figyelmet a kiválasztottságra, a sors-

döntő eseményekre, a kormeghatározó személyiségekre, mint például Zrínyi Miklós,²³ aki már dédapja végső dicsőségénél tudta, mit jelez az üstökös felbukkanása:²⁴

Ily kegyetlenül jön oroszlány barlangbul,
És ily szörnyen fénlík cometa magasbul:
Ez nagy országokra kár nélkül nem fordul,
Szörnyü jüvendőket hordoz hatalombul.
(*Szigeti veszedelem*, XV., 56.)

A dolgozat történeti része itt be is fejezhető. Mivel azonban Kovács Sándor Iván köszöntéséről van szó, tehetünk egy kitérőt kedves költőjére, Weöres Sándorra is. A kutyafülű tatár után nyomozva a kortársi ismereteket tükröző internetes kereső ugyanis nagy mennyiségben a mindnyájunk által kedvelt gyerekvers refrénjét mutatta meg, tehát a kutyafülű tatár helyett „Kutyatár, kutyatár, kutyafülű Aladár”.²⁵

1 KOVÁCS Sándor Iván, *Az író Zrínyi Miklós*, Bp., 2006, 193–204.

2 KOVÁCS Sándor Iván, *Venus triumphusa. Jánosy István verse Zrínyi-motívumból és a „Szigeti veszedelem” Cumilla–Delimán epizódja* = *Uő, Zrínyi-tanulmányok*, Bp., 1979, 132–153.

3 *A Zrínyi család ikonográfiája*. A bevezető tanulmányt írta és a katalógust összeállította CENNERNÉ WILHELMB Gizella, Bp., 1997, 183.

4 Johann Hoffmann XVII. századi német rézmetsző több metszetet és készített Zrínyi Miklósról, Zrínyi Péterről és Kanizsa ostromáról, lásd CENNERNÉ, *i. m.*, D 33a, D 73, D 155, D 200, E 25, E 28a.

5 KNAPP Éva, TÜSKÉS Gábor, *Populáris grafika a 17–18. században*, Bp., 2004, 218–219.

6 Pedro (Pere) Abadal (1630–?) spanyol rézmetsző és nyomdász legismertebb metszeteit később is többször kiadták.

7 KNAPP Éva, TÜSKÉS Gábor, *i. m.*, 243.

8 GÖMÖRI György, *Adalékok az 1663–64. évi Zrínyi-kultusz történetéhez* = *Zrínyi-dolgozatok V.*, Bp., 1988, 65–93.

9 A nyomda őröge feltehetően nem engedte a torzszülött tatár angol ábrázolásának közreadását. Gömöri György tanulmánya újabb megjelenése (*A bújdosó Balassitól a meg-*

gyászolt Zrínyi Miklósig. Tanulmányok, Bp., 1999, 210–228.) alkalmából köszönetet mond az illusztrációs képanyagot rendelkezésre bocsátó könyvtáraknak, az illusztrációk azonban a kötetből kimaradtak.

10 *Ungarische Drucke und Hungarica 1480–1720, Katalog der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel*, Teil 3, bearbeitet von S. Katalin NÉMETH, München, New York etc., 1993. H 2027.

11 Stuttgart, 1921. Fig. 15. Lásd még: <http://www.wunderzeiten.de>

12 Maria SUUTALA, *Tier und Mensch im Denken der deutschen Renaissance*, Helsinki, 1990, 269.

13 Zrínyi könyvtárában is megtalálható a következő munkája: Konrad LYCOSTHENES–Theodor ZWINGER, *Theatrum vitae humanae*, Basel, Oporinus, 1565. Lásd *A Bibliotheca Zrínyiiana története és állománya*, kiad. HAUSNER Gábor, KLANICZAY Tibor, KOVÁCS Sándor Iván, MONOK István, ORLOVSZKY Géza, Bp., 1991, 258.

14 *Prodigiorum ac ostentorum chronicon: quae praeter naturae ordinem, motum, et operationem, et in superioribus et his inferioribus mundi regionibus, ab exordio mundi usque ad haec nostra tempora, acciderunt...*, conscriptum per Conra-

dum *Lycosthenem*, Basileae, per Henricum Petri 1557. Ugyanabban az évben németül is megjelent: *Wunderwerck oder Gottes unergründliches Vorbilden, das er inn seinen geschöpffen allen, so Geystlichen, so leyblichen ... von anbegin der weldt, biß zu unserer diser zeit, erscheynen ... lassen*, Alles mit schönen Abbildungen gezierdt ..., durch Johann Herold ... Vertetütscht, Basel, Petri, 1557.

15 A Zrínyi elfogatására tett romantikus kísérletekről – igaz, kutyafülű tatár nélkül – több későbbi forrás is beszámol. Először a jezsuita Frizon atya említi Zrínyi emlékére 1665-ben írt latin nyelvű gyászbeszédében (*Inchyto heroí Nicolao Comiti Serino, Panmonicarum copiarum imperatori, Turcarum terrori panegyricus auctore Patre Leonhardo Frizon, Augsburg, 1696*, magyar fordítása: MOLNÁR Imre, *Latin nyelvű gyászbeszéd a katonaköltő Zrínyi Miklós-ról 1665-ből* = *A Zrínyi Miklós Katonai Akadémia Akadémiai Közleményei*, 106, melléklet. Bp., é. n.), de belekerült Sir Paul RYCAUT összefoglaló művébe is (*The History of the Turkish Empire...*, London, 1687, 147a.)

16 Jelzete: Hb 52 Kapsel 1(1).

17 Sebastian MÜNSTER, *Cosmographia. Beschreibung aller Lender*. Basel, 1544, 114. Zrínyi könyvtárában az 1559-es baseli kiadás volt meg. Lásd *A Bibliotheca Zriniana története*, Bp., 1991, 251.

18 MÜNSTER, *i. m.*, dxxi.

19 Konrad GESNER, *Icones animalium ... Deutsch: Tierbuch*, Zürich, 1563, cxxxvii. Zrínyi könyvtárában Gesner *Historiae animalium lib. I*. Zürich, 1551-es kiadása található. Lásd *A Bibliotheca Zriniana története*, 359.

20 www.vd17.de

21 C. B. L. M. V. R., *Kurtze Beschreibung und einfältige Erklärung Des Cometen Oder Schwantzen Sterns, So sich im December dieses*

1664sten Jahres hat sehen lassen, h. n., 1655. [12] lev. 4r., *Kurtze jedoch ausführliche Beschreibung Deß Nordischen Cometen oder Schwantzsterns*, h. n., 1665. [16] lev. 4r., Az 1663–64. évi csodás égi jelekről lásd Hartmut LEHMANN, *Die Kometenflugschriften des 17. Jahrhunderts als historische Quelle = Literatur und Volk im 17. Jahrhundert. Probleme populärer Kultur in Deutschland*, hg. von Wolfgang BRÜCKNER, Peter BLICKLE, Dieter BREUER, Wiesbaden, 1985. 683. (Wolfenbütteler Arbeiten zur Barockforschung 13.). Szép disszertáció téma lenne az 1664–65. évben megjelent mintegy 130 német nyelvű nyomtatvány olyan példamutató feldolgozása, mint ahogy ez legújabban az 1595-ös rejtélyes csillag esetében megtörtént, lásd FARKAS Gábor Farkas, *Az 1595-ös rejtélyes csillag*, Magyar Könyvszemle, 2006, 162–200.

22 Michaela HAMMERL, *Die Darstellung von Wundertieren auf frühneuzeitlichen Einblattdrucken*, *Fabula. Zeitschrift für Erzählforschung*, 2002, 227–250.

23 A XVII. századi német röplapok Zrínyi-képéről lásd G. ETÉNYI Nóra, „Szigetvár 1664. évi ostroma”. *Egy téves hír analízise – és a Zrínyi-hagyomány*, *Történelmi Szemle*, 1991, 209–228.; Uő, *Hadszíntér és nyilvánosság. A magyarországi török háború hírei a 17. századi német újságokban*, Bp., 2003.

24 Salomon Schweiggernek az 1578–1581. közötti követjárást megörökítő naplójában egy hajós útitárs utal arra, hogy 1566-ban Szigetvár elvesztését megjövendölő üstököst láttak az égen. Lásd NÉMETH S. Katalin, *Salomon Schweigger útleírásának magyar vonatkozásai = Tarnai Andor-émlékkönyv*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, Bp., 1996, 193.

25 A korrekt tájékoztatás kedvéért meg kell említeni VARGA Domokos *Kutyafülűek* című kedvelt novelláskötetét is.

A történetíró Kéry János

Bathó Istvánnak a XX. század elején megjelent kismonográfiája eddig a legteljesebb, kissé apologetikus összefoglalója a pálos Kéry János működésének.¹ Kisbán Emil rendtörténetének első kötetében még Kéryt magasztalta.² Az 1940-ben írt második kötetét a „vallásos és hazafias érzelmű kedves olvasók kezébe” szánta. Kéry könyvét úgy ismertette, hogy a „hazafias olvasóknak” elmegy a kedve megtekintésétől: „Szerkezetileg a mű igen zavaros. Az események szálaikat nem rendezi el világosan, egymásba bogozza, sőt egyes eseményeket többször megismétel. Igazi humanista író, de a humanista hiúságot nélkülözi, sőt mélyen vallásos és szerény. A vallásosságon kívül erős hazaszeretet, Habsburg-pártiság s egyben a Zrínyiért való hevülés jellemzi. Elítéli a Wesselényi-féle özszeesküvést. Hő vágya, hogy a nemzet, a király és Ausztria tartsanak össze a »török kutyák«, s a ravasz Apaffy Mihály fejedelem ellen. Tárgyilagossága sokban hiányt szenved. Nem veszi észre a királyi hatalom alkotmányellenes működését. Zrínyit magasztalja s mégis Montecuccolinak ad igazat.”³

Kéry János neve szinte teljesen ismeretlen a XX. században Zrínyivel foglalkozó szakirodalomban, pedig történeti művében, a *Martis Turcici ferociában* („A török Mars vadsága”) a magyar végeken 1663–64-ben zajló eseményeket írta le.⁴ A romantikus történetírás, a Habsburg-ellenes szemlélet más Zrínyi-képet várt, valószínűleg ezért nem olvasható Kéry neve a szakirodalomban. Ezt a hiányt érzékelt Kovács Sándor Iván, aki egyetemi éveim alatt megbízott Kéry János csáktornyai temetési beszédének értelmezésével és lefordításával.⁵ A halotti oráció kiadását Zrínyi özvegye, Löbl Mária és Zrínyi Péter szorgalmazhatta.⁶ Az 1664-ben elhangzott gyászbeszéd Zrínyi Miklós és Péter politikáját fejezte ki.

Az idősebb Kéry Jánost Szelepcsényi György térítette katolikus vallásra. Kéry Esterházy Miklós nádor politikáját követte. II. Ferdinánd bizalmas embere lett, ezért ő bárósággal, majd pedig III. Ferdinánd grófsággal tüntette ki. Többször járt Erdélyben a király és a nádor megbízásából.⁷ Közvetítő szerepe is lehetett Esterházy Miklós udvara és a Zrínyi család között. A Kéry János és Zrínyi Miklós közötti jó viszonyra jellemző, hogy Vitnyédy István, a bán evangélikus tanácsadója egy 1657-ben keletkezett levelében arra igyekezett rábeszélni Kéry grófot, hogy akadályozza meg az udvarnál, hogy Zrínyit a II. Rákóczi György

fejedelem elleni támadás fővezérévé nevezzék ki.⁸ Ez persze inkább Zrínyi hűségét firtató, veszélyes játszma lehetett, amelynek kivédésére Vitnyédynek a kormányzati körökhöz és Zrínyihez is közel álló személyre volt szüksége.

Az ifjabb Kéry János már harmincegy évesen pálos generális lett (1669), akinek az országgyűlés felsőházi tagjaként igen nagy társadalmi befolyása volt. A megválasztásához valószínűleg hozzájárult Kéry hatásos beszéde mellett Szelepcsényi érsek támogatása is.⁹ Benger rendtörténetének kéziratos változatából azt is tudjuk, hogy Szelepcsényi ajánlotta püspöki méltóságra, és haláláig megőrizte különleges bizalmát Kéry iránt.¹⁰

A XVIII. századi évkönyvek közül Benger Miklós rendtörténete révén ismerhetjük meg legjobban a pálos Kéry Jánost (1638–1685).¹¹ Nem egyszerű kérdés, hogy a Benger Miklós kéziratában olvasható dicsőítő sorok miért nem találhatóak meg az 1743-ban kiadott annalesében: „Ez a férfiú [ti. Kéry János] ámbár sok kegyben részesült az ország előkelőségei részéről, de leginkább a horvát bán, Zrínyi Miklós, a nagy hős kedvelte, akit ennek a századnak a másik Szkander bégjének és a törökök rémének nevez mindenki, aki többet tett, mint amit tőle elvárni lehetett, midőn nem sokkal később, nevének teljes dicsőségében, boldogan halt meg.”¹²

Benger annalesének Zrínyi Miklós haláláról szóló részét Kéry könyve, a *Martis Turcici ferocia* (1672) alapján írta meg.¹³ Az Európa-szerte megnyilvánuló gyász leírása után Benger a bán temetésén szónoklókat is megnevezi. Nem mond lényeges újat elbeszélésében, de közöl egy epitáfiumot, amelyet a Forstall-kéziratban szintén fellelhetünk.¹⁴ A pálos Andreas Schotto által írt epitáfium igazában egy védőbeszéd Zrínyi sírja felett: a legnagyobb római hősökhez és Mózeshez hasonlítja. A pálos költő Zrínyiújvárat dicsőíti, Kanizsa pedig nagyon félt Zrínyitől, de a sorsban úgy volt megírva, hogy a várat nem lehetett elfoglalni. Schotto a költeményében ugyanúgy elhallgat, mint Kéry János a gyászbeszédben: „Többet itt nem enged szólni a fájdalom.” Schotto tudomásunk szerint egyedülálló módon a törökverő hős halálának okát nemcsak egy sebzett állat támadásának, hanem a szégyenletes vasvári béke megkötésének tulajdonítja („confecta pace obiit”).¹⁵

Lehetséges, hogy másképpen vélekedett Benger, mint Kéry János a vasvári békéről és a lefejezett főurak – köztük Zrínyi Péter – mozgalmáról, ezért politikai okból nem vette be rendtörténeti művébe Kéry János és Zrínyi Miklós különleges kapcsolatáról szóló, a kéziratból ismert részletet. Talán ez is egy adat arra, hogy Magyarországon a katolikus egyház tagjait, a papságot és a rendeket is megosztotta a vasvári béke és a főurak lefejezésének megítélése.

Az udvarhoz közel álló történészek, Prioratro és Franz Wagner is tisztában volt azzal, hogy a vasvári béke váltotta ki Magyarországon az elégedetlenségi mozgalmat, amelynek végső eredménye az lett, hogy lefejezték Zrínyi Pétert, Frangepánt és Nádasdy Ferencet. Az özvegyként katolizált fejedelemasszony, Báthori Zsófia óriási összegért kiváltotta fiát, I. Rákóczi Ferencet.

Az menekült meg így a haláltól, aki harcba szólította katonáit. Bethlen János sokáig kéziratban maradt munkája szerint az udvar sokat tudott Zrínyi Péternek a törökkel való tárgyalásáról, sőt biztatta is, hogy vesztét okozza. Zrínyi Péter halála előtt is ártatlannak vallotta magát.¹⁶ Zrínyi Péter vesztét talán leginkább az okozta, hogy nem jól ítélte meg a Bécs és a Porta közötti politikai viszonyt, illetve lebecsülte a francia–török szövetség erejét.

1671 a kuruc mozgalom kezdete lett. Csuday Jenő, a Zrínyi család történetének eléggé elfeledett krónikása jogosan hangsúlyozta, hogy a pert külföldön és az országgyűlés kizárásával rendezték, így teljesen ellentmondott a magyar törvényeknek. A Wesselényi-mozgalom leverése az abszolutizmus bevezetésének lehetőségét nyitotta meg. A szabad királyválasztást és a magyar rendi önállóságot is lefejezték 1671-ben. Ez az ország hagyományos jogállása elleni per indította el a menekülést Erdélybe és a kuruc mozgalmat. Jellemző az általános félelemre, hogy Zichy István a királyi helytartói címet viselő Szelepcsényi érseket arra intette, hogy ne mutatkozzon Pozsonyban. Csuday a történelmünkben példa nélküli büntetések okát így látja: „A tulajdonképi okot, ezen eljárás elsőrendű alaptételét maga Leopold jegyezte föl számunkra Pötting grófhhoz írt levelében, amelyben ezeket olvashatjuk: »A magyar ügyek kedvező fordulatot vettek; s én meg akarom ragadni az alkalmat Magyarország közügyeinek másként alakítására.«”¹⁷

Ha összevetjük Kéry történeti művének teljes címével a gyászbeszéd egy mondatát, akkor érdekes megfigyelést tehetünk. „Beszéljen békés napjaink szörnyűséges ellensége, ez a gázságokkal teli rabló s vad haramia, a török, mely garázda módon Magyarország belsejébe támadott [...], de Komáromnál vadságával és őrjöngésével együtt *Zrínyi vitézségétől* erőtlenné vált.”¹⁸ Kéry könyvének barokkos címét pedig így lehetne lefordítani: „A török Mars vadsága, mely Krisztus születése után az 1663. és 1664. évben Magyarország belsejébe támadott, de *első Lipót császár győzhetetlen seregei által* erőtlenné vált.”¹⁹

Az idézett mondat és a cím között nyilvánvaló a hasonlóság, csupán egy lényeges különbség van: Lipót császár seregei győzték le a törököt, nem pedig Zrínyi vitézsége. Azt a Lipót császárt dicsőíti Kéry, akiről a temetési beszédben hallgatott. Mivel magyarázhatjuk ezt? A történelmi helyzet megváltozásával, a Wesselényi-mozgalom bukásával, mert ez lehetetlenné tette, hogy egy kiadásra szánt mű címlapján Zrínyi Miklós neve szerepeljen.

A Veszprémi Érsekség Könyvtárában figyelemre méltó jelét találtunk annak, hogy az olvasó egyben értelmező is. A Koller Ignác püspök ex librisével ellátott *Martis Turcici ferocia* példányában valaki tollal áthúzta a Zrínyi Péter árulását elítélő, zárójelben levő mondatot: „(*si expungas contaminatum perfidia Petrum*)”. A „groteszk” ebben az olvasatban az, hogy a latin mondatot így lehetne szó szerint lefordítani: ha „kitörlőd” az árulással beszennyeződött Zrínyi Pétert. Az egyik olvasó pedig tollal áthúzta, vagyis „kitörölte”.²⁰ (Vajon ki merte ezt megtenni Koller Ignác püspök könyvtárában?)

A *Martis Turcici ferocia* két könyve mintha a Zrínyi-gyászbeszédet folytatná, mert Hungaria allegorikus alakjának dicsőítésével kezdődik, aki többek között „a föld királynője, a népek öröme, a vallás fellegvéra, a hit oszlopa”. Sion lánya azonban ma már a háborúktól és minden más csapástól védtelenül áll, eltűnt dicsősége. Hunyadi János, Mátyás, Szent István, László tettei csodálatosak, de sajnos az oszmán sereg a legfontosabb várakat elrabolta. A törökök csalfa szirének, akikkel azonban a Habsburg császár és hadvezérei felveszik a harcot. (Gondoljunk a *Syrena*-kötet emblémájára, ott is a csalfa szirének a csábító törököket jelképezhetik. Zrínyi Miklós, az országot jelképező hajónak vaspáncélba öltözött kapitánya azonban nem tekint a szirénekre, a feléje nyújtott kagylót nem fogadja el. A kagyló formájú csészében szerintem áfiumot, török ópiumot nyújtanak feléje, amely a szövetségkötés jelképe lehet.)²¹

Zrínyi Miklósnak kitüntetett szerepe van az oszmánok elleni hősi harcban, de nem nevezhető Kéry könyve főszereplőjének. A történetíró egyrészt dicsőíti Újzrínyivár építését és a bán győzelmeit, másrészt az Ausztriai Ház iránti hűségét hangoztatja. Kéry ezt különösen is a Zrínyi Péter elítélése utáni részekben teszi.²² Montecuccoli és az udvar erős emberei ugyanis Zrínyi Miklóst is vádolták, ez ellen szólhat a hűség elismerése.

Rendkívül részletesen olvashatunk az Esterházy Miklós és Lippay érsek által megerősített Érsekújvár 1663-as ostromáról. Kéry többször idézi Vergiliust ebben az alapvetően retorikus könyvében, amely szinte egy kibővített szóno ki beszéd. Montecuccoli erősen hibáztatta Forgách grófot, sőt Lippay érseket a vár nem megfelelő építése miatt. Kéry a magyar főurakhoz, elsősorban Wesselényi nádorhoz hasonlóan igyekszik menteni Forgách Ádámot és a vár építését. (Erre azért is szükség volt, hogy újra magyar nemes kapja meg a főkapitányságot. A vasvári béke utáni tiltakozásoknak ezt az egyet sikerült elérni, és Esterházy Pál lett a főkapitány.) De Montecuccoli kivárási taktikáját sem hibáztatja, sőt határozottan megvédi egyesek rosszindulatú támadásával szemben, mert nagyon kevés katonája volt.²³ A volt pálos generális nagyon jól ismeri a lengyel politikai helyzetet, ezért említi meg, hogy a császár segítséget kért Lengyelországtól, de az nem tudott adni, mert az oroszok „el akarják nyelni” Lengyelországot. A kétségbeesett hadi helyzetben – rövid időre – fővezérré tett Zrínyi győzelmeit azonban mitologikus metaforákkal magasztalja: „Hungaria Atlasza”, „a Nap, amelytől a török Hold elsápad”, „Perseus, aki levágja Medeia fejét”.

Kéry sokat ír Nádasdy Ferenc érthetetlen hűtlenségéről.²⁴ A császár a tehetséges grófot bizalmába fogadta, országbíróvá nevezte ki. Szelepcsényi érsek korábban feltűnően jó viszonyt ápolt a kultúrát és az ellenreformációt támogató, a gazdagsága miatt krózusnak nevezett mágnással. A vasvári béke után Nádasdy közeledett Zrínyi Péterhez, de 1669-ben eléggé visszavonult a radikálissá vált ellenállási mozgalomtól. Nádasdy elítélésének egyik alapja az álnev alatt terjesztett *Oratio*ja volt, amely a korábbi vetélytársat, Zrínyi Miklóst már „az nagy jó hírűnek” nevezi.²⁵ Kanizsa sikertelen ostromáért is egyértel-

műen és gúnyosan a németeket okolja. Az *Oratio* ostorozza az ország négy rendjét, de a legkeményebb szavakkal a primás érsekről szól. Nádasdy eléggé hiú ember volt, és nem viselte el, hogy korábbi fő támogatójának, Szelepcsényinek nagyobb a szerepe az udvarnál, mint neki. Nádasdy 1667-től Szelepcsényi érsek mellett királyi helytartó lett, és valószínűleg nádor akart lenni. Az *Oratio* többek között az érseket fősვნისგველ, rendetlen viselkedéssel, ravaszkodással vádolta. Szelepcsényinek 1671-ben a leghatározottabban el kellett határolódnia Nádasdytól, ha nem akart kegyvesztetté válni. Ezt szolgálhatta a *Martis Turcici ferocia* is.

Kéry János könyvében Esterházy Pált egyszer hosszan dicsőíti, de meglepetésre a téli hadjáratban betöltött szerepéről nem ír.²⁶ Esterházynak az évszázadokig kéziratban maradt *Mars Hungaricus*ából tudjuk, hogy együtt harcolt Kéry Ferencsel.²⁷ Testvérétől így biztosan tudnia kellett Esterházy bátor tetteiről. Mi lehet a hallgatás oka? A tudatos elhallgatást azzal magyarázhatjuk, hogy Esterházy Pál és Szelepcsényi érsek között nem volt igazán jó viszony. Jellemző, hogy Esterházy Pál a főpapok közül a haza három oszlopának Pázmány Pétert, Lippay és Széchényi Györgyöt nevezte; ez a kihagyás is mutatja, hogy nem kedvelte igazán Szelepcsényi érseket. A *Martis Turcici ferociában* találkozunk Sennyei István veszprémi püspök nevével, de a Zrínyi Miklós mellett katonáskodó Széchényi Györgyével nem, aki pedig először veszprémi, majd győri püspök és 1667-től kalocsai érsek lett. Sennyei jóban volt Szelepcsényivel, Széchényi György pedig mind Sennyeivel, mind Szelepcsényivel többször ellentétbe került. Esterházynak komoly szerepe lehetett abban, hogy – Szelepcsényi halála után – a vele baráti viszonyban álló, már meglehetősen idős Széchényi György lett az esztergomi érsek.

Kéry János valószínűleg egyrészt a franciákkal és később a Portával „áruoló módon” szövetkező, halálra ítélt Zrínyi Péter árnyékától akarta megszabadítani Zrínyi Miklóst. Másrészt Zrínyi Miklós alakjával kapcsolatot akart találni Szelepcsényi érsek, illetve a kuruc tábor politikája között. Kéry új Zrínyi értelmezésének békéltető szerepe lehetett: üzenet Erdély politikusainak, akik nagyra becsülték Zrínyi emlékét. A horvát rendek felháborodását is mérsékelni akarta, sőt talán a rendtársai révén a francia párti lengyel nemesek érvelése ellen is szól. Párizsban a jezsuita Frizon atya 1674-ben adta ki Sobieski Jánost dicsőítő beszédét, egy évvel később pedig újra megjelent a Párizsban 1664-ben elmondott Zrínyi-gyászbeszéd. Valószínűleg XIV. Lajos udvara a francia-lengyel és Erdély szövetsége érdekében használta fel Zrínyi emlékét.²⁸

A pálos rend ekkor még összekötötte Ausztriát, Horvátországot és Lengyelországot a Királyi Magyarországgal, ezért a rend generálisa politikai, diplomáciai szempontból rendkívül jól informált volt. Kéry üzenetének lényegét így lehetne összefoglalni: örültség a Habsburg-ház ellen támadni, katonailag sokkal erősebb nálunk, és a viszályunkból csak a török jár jól. 1672-ben, Kéry könyvének megjelenési évében azonban az elkeseredett bujdosók a rendi és a

vallásszabadság védelméért hadba szálltak. Spork tábornok két hónap múlva győzelmet aratott, és karóba húzatta a felkelés elfogott vezetőit, valamint huszonnégy falusi bírót.

Nyolc évvel Zrínyi Miklós temetése után Kéry könyvében összefoglalta hallott beszédének lényegét, de a *Martis Turcici ferociá*ban már ésszerűnek tartotta a vasvári békét. Jogos kérdés: hogyan lehetett Zrínyit, a vasvári béke heves ellenzőjét és a békekötést egyszerre dicsérni?²⁹

Szabadjon két festményt összehasonlítanom, mert eltérésük jól mutatja a jogrend és a politikai reprezentáció ártrendeződését a főurak és a katolikus főpapság körében. Az ifjú Kéry gyászbeszédének nézeteit a Nádasdy Ferenc által rendelt *Köpenyes Madonna* című festményhez hasonlíthatnám. Árpás templomában találtak rá a későbbi oltárkép mögött. Búzási Enikő új értelmezése szerint Nádasdy Ferenc a győri ferences templom számára rendelte 1663-ban.³⁰ A képen az országbíró van középen, mellette Frangepán Ferenc és Lipót császár, illetve Zrínyi Péter is világosan látható a főurak között. Az egyházi méltóságok közül hátulról palástban és tiarával látszik a pápa, mellette Lippay György esztergomi érsek, Széchényi György püspök, a jezsuita Lippay János, Magger Placid pannonhalmi főapát, Ivanich Pál pálos generális és a ferences rendfőnök. Hiányzik a festményről Wesselényi nádor, Zrínyi Miklós és Esterházy Pál. Búzási Enikő szerint a hiányzó főurak is arra utalnak, hogy az I. Lipót császár által összehívott, a török támadás elleni védekezésről szóló consiliumot örökíti meg a festmény (1663. június 1–3.), amelynek magyar részről legelőkelőbb résztvevője az országbíró Nádasdy Ferenc volt.

A kép központi alakja, Szűz Mária mint *Patrona Hungariae* látható, feje fölött az angyalok a magyar koronát tartják, mellette pedig Magyarország térképét. A török elleni nemzetközi összefogást szimbolizálja ez a kép a Habsburg császárral, a pápával együtt az ország érdekében, amelynek fő patrónája Mária.

Kéry János *Martis Turcici ferocia* című könyvét a Szelepcsényi érsek apoteózisát ábrázoló festményhez hasonlítanom. Itt is egy szakrálisan fenséggel körülvelt asszony van a kép központjában, de ez már nem Magyarország Patrónája. Ez a kép egy sorozat része, amely a Pannonhalmi Főapátság lépcsőjének falát díszíti. Hat esztergomi érsek portróját láthatjuk, az első és utolsó is egy pálos: Fráter György és Esterházy Imre. A harmadik festmény Szelepcsényi érsek portróját ábrázolja, aki előtt egy allegorikus nőalak áll, aki „a német-római birodalmi hercegek koronáját viseli, s kitért jobbáiban jogart tart; öltözéke és méltóságteljes megjelenése révén egy uralkodóné reprezentatív képmására emlékeztet. Effajta allegorikus nőalak azonban a XVIII. századi barokk művészetben viszonylag gyakran fordul elő egy-egy domínium, tartomány vagy város megszemélyesítőjeként. Ezúttal, e festmény esetében csakugyan ennek a toposzszerű képi megoldásnak egy sajátos változata áll előttünk. A kép e domináns motívuma nem egy valaha élt történeti személyiséget ábrázol; ő Ausztriának mint a Habsburg Birodalom súlypontjának a perszonifiká-

ciója.³¹ A háttérben sejthető az érseknek Máriacellben levő való sírjára utalás, mert Szelepcsényi – egyedül a primások közül – Máriacellben temetkezett el. „Szelepcsényi primás apoteózisa, ily módon, a festményen félreérthetetlenül kapcsolódik össze egy aktuálpolitikai s egyszersmind kortól független, általános érvényű ideával, a Habsburg birodalomeszme diadalával.”³²

Zrínyi Miklósnak, Thököly Imrénének és II. Rákóczi Ferencnek legfontosabb politikai célja a Habsburg-ház örökletességének megakadályozása volt, vagy másképpen fogalmazva: a szabad királyválasztás megőrzése. Wesselényi Ferenc, Zrínyi Péter, Nádasdy Ferenc is ezt a politikát képviselte.

A szörnnyű megtorlások és az országnak szinte guberniummá tétele után Kéry János nem látott más esélyt a túlélésre, mint az örökletes Habsburg-uralom elfogadását és a katolikus egyház térhódításának szolgálatát. 1673-tól vésztörvényszékek, prédikátorok elfogása, gályarabsága kötődik Szelepcsényihez és köréhez. Valószínűleg ez a politikai háttere annak, hogy a Zrínyi-recepció felderése ítélté a pálos történetírót, illetve annak értelmezését.

A soproni országgyűlés azonban kimondta a vallásgyakorlat szabadságát a földesúri jogok fenntartásával. A békéltetésben nagy része volt Kéry Jánosnak, Szelepcsényi érsek és Esterházy Pál bizalmasának. Az 1661-ben elhangzott Zrínyi-gyászbeszédet felhasználta a kőszegi plébános, Vargyassi András Esterházy Pál temetésekor. Vargyassi történelmi visszatekintésében a *Martis Turcici ferocia* békére, egyetértésre hívó vilásképe ismerhető fel.³³

1 KÉRY János, *Martis Turcici ferocia*, Pozsony, 1672. Elégé ritka könyv. Az OSZK-ban két példánya van, a BEK és a Veszprémi Érsekség Könyvtárának kötetét tanulmányozhattam.

2 KÉRY János, *Gyászbeszéd Zrínyi Miklós temetésén 1664. dec. 21-én*, ford. BORIÁN Gellért Előd = *Zrínyi dolgozatok*, VI. Bp., 1989, 292–325. – A fordítás javított változata és értelmezése: BORIÁN Előd, *Zrínyi Miklós a pálos és a jezsuita történetírás tükrében*, Pannonhalma, 2004, 21–38., 74–90. Pannonhalmi Füzetek 50.

3 KÉRY János, *Oratiofunerbris, qua tristes exequias [...] Nicolai comitis perpetui a Zrinio persecutus est*, Nagyszombat, 1664, RMK II, 1039.

4 BATHÓ István, *Kéry János élete és művei*, Bp., 1911. Művelődéstörténeti Értekezések, 52.

5 KISBÁN Emil, *A magyar pálosrend története (1225–1711)*, I. Bp., 1938, 241–243. és másutt.

6 KISBÁN Emil, *i. m.*, II, Bp., 1940, 351.

7 BATHÓ István, *i. m.*, Bp., 1911, 2. Vö. KATONA István, *Historia critica* XXXI, Buda, 1794, 240–243., 264.

8 „Kérynek. Akadályozza meg Zrínyi Miklósnak Rákóczy ellen hadvezérré kineveztetését. Sopron, máj. 31. 1657.” = *Vitnyédy leveleskönyve*, II, 112., kiad. FABÓ András, Magyar Történelmi Társ., 1871.

9 BEMBER Miklós, *Annaliumeremi-Coenobiticorum ordinis fratrum eremitarum S. Pauli primi eremitaе, II, (1663–1726)*, Pozsony, 1743, 84–85. Benger is elsorolja Kéry műveit, köztük ezt is: „Belli Ottomanici in Regno Hungariae grassantis Historia, sub titulo: Ferocia Martis Turcici, Augustissimo Imperatori Leopoldo dicata.” BEMBER, *i. m.*, 86. – Kéry másik történeti munkája: *Georgii Szelepcheny vita, opera et virtutes* („Szelepcsényi György élete, munkássága és erényei”, Pozsony, 1676), amely jól kifejezi a pálos rendfőnököknek az érsekhez és az udvarhoz való hűségét. Benger szerint Szelepcsényi érsek

halála előtt egy pálost akart magához hívni, és bőkezű adománnyal látta el a máriavölgyi kolostort. – Kéry János történeti munkásságát jól ismerték a jezsuiták, mert még a szatmári rendházban is megvoltak könyvei. Vö. BURA László, *A jezsuiták Szatmáron = Magyar egyház-történeti vázlatok, Regnum*, szerk. ZOMBORI István, 1997/1–2., 25. METEM folyóirata.

10 BEKK, Ab 210. Az 1726. év leírása, 269. Ez a rész a „Brevis relatio virorum et personarum” a nyomtatásból kimaradt, illetve a rendfőnökök felsorolását és a legfontosabb adatait találjuk helyette.

11 Benger a pálos gróf Esterházy Imre esztergomi érseknek ajánlotta nagyszabású rendtörténetét. Esterházy Imrét (1663–1745) Kéry utódjának tarthatjuk, mert ő is fiatalon lépett a pálos rendbe, majd Rómában tanult, s ugyancsak Lepoglaván lett teológiai tanár. Esterházy szintén pálos generális és váci püspök lett, bizonyára ismerték is egymást, ráadásul Kéry János testvére, Kéry Ferenc rokona volt Esterházy Pál hercegnek, a későbbi nádornak. Vö.: MESZLÉNYI Antal, *A magyar hercegprímások arcképsorozata (1707–1945)*, Bp., 1970, 50–75.

12 Bathó az Egyetemi Könyvtárban őrzött kéziratból idézett, de nem adta meg a jelzetet (BEKK, Ab., 210. 268v). Bathó csak a mondat első részét fordította le könyvében. Érdekes, hogy „a törökök réme” kifejezés szerepel Frizon atya párizsi beszédének címében. Bengernek utólagos betoldása volt a margón „a nevének teljes dicsőségében” szófordulat („cum summa sui nominis gloria”), amelyet talán az összeesküvés gyanúja elleni véleménynek értelmezhetünk.

13 BEMBER, *i. m.*, II, 52–54.

14 PAULER Gyula, *Wesselényi Ferenc nádor és társainak összeesküvése, 1664–1671*, II. 149. – A politikai helyzetre jellemző, hogy Zrínyi Miklós és Péter titkára, az ágostonos Forstall 1671-ben elhagyta a bécsi rendházat, mert a rendtársai kiutálták onnan.

15 KISBÁN Emil, *i. m.*, I, 184.

16 BETHLEN János, *Erdély története 1629–1673*, Bp., Balassi Kiadó, fordította P. VÁSÁRHELYI Judit, 1993, 382–406.

17 CSUDAY Jenő, *Zrínyiek a magyar történelemben, 1566–1704*, Szombathely, 1884, 293.

18 „Loquatur illis ipsi sermone immanissimus hostis, sceleratissimus praedo, lanista

ferissimus Turca in Hungariae grassans viscera [...] Zriniana fortitudine enervatus.”

19 „Martis Turcici ferocia anno a Christi ortu supra millesimum sexcentisimum sexagesimo tertio et quarto in Hungariae irruens, invictisque aug. caesaris Leopoldi primi agminibus enervata.” A kiemelések a fordítótól valók.

20 VÉK, Koller Ignác püspök könyvtárából való a példány, Nr. 158.

21 BORIÁN Elréd, *Zrínyi Miklós a pálos és a jezsuita történetírás tükrében*, Pannonhalma, 2004, 334–337. Pannonhalmi Füzetek 50.

22 „Perge, perge magnis animis parato in Austriam obsequio, ardentis in Hungariam zelo, obvio in fovendum Imperum praesidio” I. könyv B 7.

23 I. könyv H 1–5.

24 I. könyv L 2–4.

25 NÁDASDY Ferenc, *Oratio az ország négy rendjéhez (1668) = Magyar gondolkodók 17. század*, vál. TARNÓC Márton, Bp., 1979, 272–282. Magyar Remekírók.

26 II. könyv O 7.

27 ESTERHÁZY Pál, *Mars Hungaricus*, ford. IVÁNYI Emma, szerk. HAUSNER Gábor, Bp., Zrínyi Kiadó, 1989, 139. Zrínyi Könyvtár III.

28 BORIÁN Elréd, *Leonardus Frizon Zrínyi-gyűjlesztéde*, Iris, 2005/4. sz., 78–81.

29 Az OSZK *Martis Turcici ferocia* másodpéldányának latin nyelvű így hangzik magyarra fordítva: „Sajnálatos, hogy ez a szerző a szavak pusztá metaforáival rendszerint elhomályosítja az igazságot.”

30 BÚZÁSI Enikő, *A köpenyes Madonna Árpásról: Jan Thomas Nádaszy Ferenc számára festett műve 1663-ból*, Művészettörténeti Értesítő, 2005, 3–4. sz., 245–283. – Galavics Géza még Széchényi Györgyöt tartotta a megrendelőnek. Lippay érsek helyett Szelepcsényit vélte felfedezni a képen, és szerinte 1666-ban vagy 1667-ben készült. Vö. GALAVICS Géza, *Köcsüink kardot az pogány ellen. Török háborúk és képzőművészet*, Bp., 1986, 99.

31 SZILÁGYI András, *Magyar főpapok apoteózisa, öt allegorikus kompozícióból álló festmény-sorozat = Mons sacer 996–1996*, Pannonhalma 1000 éve, III, A Főapátság gyűjteményei, Pannonhalma, 1996, 95.

32 Uo., 97.

33 BORIÁN Elréd, *i. m.*, 62–71.

Cserei Mihály sárgabőrű könyvéről*

Cserei Mihály *Históriájában* a közhasználatban lévő toposzokkal szerénykedi ki magát a történetírók közösségéből:

Én históriát írni nem akarok, mert ha akarnék is, ahhoz való kapacitásom nincsen, bízom másokra, nálamnál jobbakra s tudósabbakra, hanem a heverést megútván ennyi hosszas bujdosás alatt, Apafi Mihály idejétől fogva rövideden, de merem jó lélekkel mondani, hogy igazán vagy más igaz hazafiaitól, s azoknak hiteles relációiból értettem, vagy magam bizonyosan tudtam s experiáltam s experiálok, minden napon, azokat írtam le...¹

E mentegetődzés ellenére reflexiói ugyanakkor mégiscsak történetíróra, s azon belül is a szorosabban vett – a világi, „külső” politikai eseményeket megörökítő – historikusra vallanak. Az ő nyelvükön szól arról, mit láthatunk meg, miről olvashatunk a históriákban, e céh szabályai szerint hasonlítja össze vagy értékeli a leírtakat. „Hihetetlen s hallatlan kincs, nem is olvassuk ezer esztendő alatt valakinek olyan praedája lett volna, vagyon is azólta mi-ből fizetni a hadaknak az angliai királynénál”² – olvassuk az angolok 1706-os tengeri diadalát értékelő kommentárban, de hasonló megjegyzés kíséri I. József diadalait is:

...az egy Carolus Quintuson kívül az ausztriai felséges házból nem volt csak egy is, aki oly kevés idők alatt olyan viktóriákat obtineált volna... Bizony az Isten is világos jelekkel megbizonyította hozzája való szerelmét, mert kevés erő által olyan viktóriákat adott neki a francia ellen, melyhez hasonlókat egynéhány saeculum alatt nem olvasunk a históriákban.³

Forrásai között szinte kizárólag külső, világi históriákat említ, s nyilvánvaló kivétel gyanánt szerepel a segesvári lutheránus pap, Haner egyháztörténete, anelyről nyomban szükségesnek tartja leszögezni, hogy „noha többire az eklésiai dolgokról tractál, vadnak mindazonáltal szép politicumok is benne”⁴. Természetesen nem arról van szó, hogy írónk valamiféle felekezetek fölötti beszédhelyzetből mutatná be az eseményeket, hiszen az olvasó nagyon

* Készült a 49328. számú OTKA pályázat támogatásával.

korán, már a XVI. századi előzményekre visszapillantó részletekből könnyedén kiolvashatja felekezeti hovatartozását, ám egészen nyilvánvalóan távol tartja magát a kifejezetten teológiai témák boncolgatásától. Igen beszédesnek tarthatjuk ebből a szempontból udvarhelyi megingásának, csaknem pápistává lételének leírását, amelyből megtudjuk, hogy a csiki barátok könyveket, képeket és olvasókat ajándékoztak neki, és a tizenkét esztendőes gyermeket arra is megtanították, hogy a pénteki és szombati böjt elhagyásával miképpen titkolja el pápistaságát. Részletekben gazdag történetet kerekít aztán lelepleződéséről is, hiszen mégiscsak fel kellett tární professzora és az udvarhelyi református lelkész előtt azokat a dolgokat, amelyek miatt „megütközött a reformáta religióban”. Beszélgetésük háromórás magyar nyelvű hitvitává nőtt, ennek tartalmáról azonban egy szót sem szól, helyette szokásos intelmei egyikét olvashatjuk a református atyákhöz: „Ebből tanuljon minden apa, s úgy prospiciáljon gyermekire, kivált amíg éretlenek, hogy a pápista conversatiótól eltiltsa jó idein, mert könnyen azok a külső splendorok elámíthatják az együgyű elmét, s beléejtik a labirintusban, honnan vagy soha nem, vagy későre feselhet ki.”⁵

Úgy tűnik tehát, hogy az olvasmányai között is emlegetett Kemény Jánoshoz hasonlóan műve a *szép politicumokra* koncentrált, a vallások és felekezetek világában történtek tehát kizárólag politikai összefüggéseikben kerülhetnek elő.

A tematika, a beszédmód és a műfajok összefüggéseinek újragondolására készíthetnek ugyanakkor az újabb kutatási eredmények. Egyfelől arról van szó, hogy fiatal kutatók kolozsvári gyűjteményekből nagyon fontos új darabokkal gazdagították a Cserei szövegtárat. Tóth Zsombor⁶ a történetíró különböző időpontokban vezetett naptárai egész sorozatát tárta fel, míg Kovács Mária egy munkaközösség tagjaként nem csupán könyvtárának rekonstrukcióját végezte el, illetőleg végzi, hanem megszólaltatta terjedelmes könyvbejegyzései némelyikét is.⁷ A szövegfeltárás Tóth Zsombornál teoretikus igénynyel is találkozott, s az új kultúrhistoriai megközelítések jegyében a textuális reprezentációként kezelt különböző szövegeket nem egyszerűen a kanonizált mű, a *História* „nyersanyagának”, vagy kulturális kontextusának tekinti. A kora újkori írásbeliség különböző regisztereinek elválaszthatatlanságát és keveredését regisztrálja, az irodalmi és nem irodalmi szövegek közötti határok kétségbe vonásáról beszél, s az írás mint az ember teljes valóját megmozgató, sok szempontú vizsgálódásra felhívó kulturális tett áll érdeklődésének középpontjában, s nem tartja termékenynek a hagyományos irodalomtörténeti megközelítést, amely nem tud megszabadulni a szövegek műfaj történeti megfontolásokból táplálkozó rangsorolásától.

Egy pillanatig sem kétséges, hogy a papírost és könyvmargót szinte üresen hagyni nem tudó, életét írással is élő, s ugyanakkor laikus voltát („ha atyám rabsága ne következzen, hogy más kollégiumokba kimehetek vala tanulni, én is elébb volnék most egy néhány grádiccsal”)⁸ folytonosan hangoztató szerző

szinte kínálja magát erre a megközelítésre. Úgy vélem azonban, fontos elemzési szempontokról is lemondunk, ha minden munkájánál teljességgel mellőzzük a műfaj történeti megközelítést is felölelő történeti-poétikai vizsgálatokat, hiszen mégsem lehet közömbös számunkra, milyen szövegszerzői elvek figyelhetők meg ebben a folyamatosan gyakorolt írásbeliségben, s természetesen legalább az önmagáról sugallt kép szempontjából beszédesek lehetnek az alkalmanként felbuzgó önreflexiók is.

A még mindig nem egészen feltárt⁹ korpuszból a *Compendium theologicum et politicum*, azaz oly együgyű írás, melyből mind lelked idvességit, mind világi életednek rendes folytatását rövidesen megtanulhatod címmel ellátottat és Cserei által „sárgabőrű könyv”-nek nevezettet választottam,¹⁰ de alkalmanként idézek más teológiai témájú szövegekből is.

Mint a kegyes olvasóhoz intézett, Szádeczky Lajos válogatásában¹¹ már régóta szélesebb körben is olvasható ajánlásban ő maga leírja, a *Compendium theologicum* úgy keletkezett, hogy a kurucok miatt Brassóba beszorult szerző Josephus Flavius *De antiquitate judaica et de bello judaico* című műve illusztrált folió kiadásának „nagy széles tiszta margójú” leveleire lejegyezte reflexiót, majd ezeket mégis jobbnak látta egységes szöveggé is összerendezni. Bár újabban már hosszabb ideje mindkét változat tanulmányozható, az eredetileg leírt, majd összemásolt és kiegészített szövegek összetetését még senki sem végezte el, mint ahogy elemző tanulmány sem készült e vállalkozásról, jóllehet Szádeczky szövegközlése fontos részleteket tett szélesebb körben olvashatóvá. Az is igaz, hogy a kifejezetten a magyar történelmi vonatkozású részleteket tartalmazó válogatása a megkerülhetetlenül fontos teológiai és egyháztörténeti szövegösszefüggések teljes mellőzésének árán nyújtott olvasnivalót.

Alapos elemzés helyett természetesen ezúttal mi is csupán néhány mozzanat kiemelésére vállalkozhatunk.

Elsőként mindenképpen a szöveg kivételesen részletes és egyáltalán nem szokványos érveket felvonultató reflektáltságát kell megemlítenünk. Ennek egyedisége különösen markánsan jelenik meg a szöveggörnyezetben, hiszen a kéziratot kötet eleje tartalmazza azokat a szokványszövegeket is (a kegyes élet folytatására tanító versei, életútja legfontosabb eseményeinek felsorolása, koporsóverse), amelyek bizony lehangolóan közhelyesek.

Nagyon elkoptatott szerzőhöz nyúl akkor is, amikor a kegyes olvasóhoz intézett ajánlást Owen egy epigrammájával vezeti be, ám ezt követően már nagyon is figyelemreméltó sorok következnek. Először azt indokolja, hogy miért és milyen joggal fogalmazta meg művét, amellyel a teológiában és a külső históriában egyaránt tudatlan magyar nemzetnek kíván segíteni. A *Históriától* eltérően itt egyáltalán nem habozik a világi és egyházi történetben egyaránt jártas embernek tekinteni magát, s még érdekesebb, hogy az egyetemes papság hajdanában Luther által oly szuggesztíven megfogalmazott, de a protestáns egyházakban is rendre elfeledett elvének nagyon szemléletes fel-

idézésével itt már azt is indokoltnak látja, hogy laikus volta ellenére a teológiai témákban is megszólaljon:

Mondhatják nékem is, világi ember vagy, nem pap, ki bízza rád a könyvek írását, eleget prédikálnak a papok, csak azt tartanók meg, elég könyv már a világon írva, azoknak sem érkezhünk olvasására. Hallod-e barátom, minden igaz keresztyén ember pap, mert az Úr Krisztus minket papokká, királyokká és prófétákká tett a maga szent halálának érdemével, nem vagyunk – Istennek szent neve áldassék érte – az Antikrisztus tyranuszsága alatt, hogy ne volna szabad a külső embereknek is a Szent Bibliát olvasni, vagy az Isten dicsőségére valamit írni, ezért gyújtatott meg az evangélium fáklója, s magos hegyre tette ki, hogy ne csak a páterek, hanem a laikusok is lássanak s járjanak annak világánál.¹²

Mélyen a vallási polémia világában gyökerező nyilatkozat persze ez, s az egyházi hierarchia radikális kikezdésének sem nevezhető (hadd emlékeztessék csupán arra, hogy az igazán radikális újítóktól eltérően a továbbiakban Cserei kifejezetten hangsúlyozza, hogy a laikusok nem szolgálthatják ki a szentségeket), ám irónknál mindenképpen újszerűen és találmányosan történik meg a laikus szakértő beszédhelyzetének az egész mű jellegét meghatározó kijelölése.

A fenti megjelölés mindkét elemét hangsúlyoznánk, mert – mint az ajánlás végén felsorolt listából is kiderül – tekintélyes mennyiségű, s nem is korszerűtlen olvasmányokra alapozva ragad tollat, s egyáltalán nem hőköl vissza a nagyon magvas teológiai kérdések elemzésétől sem. Így részletesen foglalkozik azzal, vajon üdvözülhet-e az ember a „természet törvénye alatt”. A végső válasz természetesen tagadó lesz, de nem csupán elutasítja az ezt állító „hitvány kemény embereket”, hanem alapos történeti ismeretek felrajzolásával értekezik arról, miképpen nyilvánult meg az isteni kegyelem abban, hogy a különböző népek, az új világban élők is beleértve, mikor és milyen módon ismerkedhettek meg az evangéliummal, majd nagyon érzékletesen kijelöli a kutakodás határait: „Itt már én szájamba teszem a kezem, s az Isten bölcseségének mélységiben csak elmerülök, te ha meg akarod lábalni, s fenekit érni, próbáld meg.”¹³ Az isteni gondviselés egyébként a leggyakrabban visszatérő téma, s a szavakból szinte kifogyhatatlanul képes áradozni arról, hogy ennek „drágalátos tudománya csak a református egyházban van meg helyesen”, mert az alábbi drága aranylánc összefűzésére csak a református emberek képesek: „akiket Isten eleve tudott, azokat elválasztotta, akiket elválasztott, elhívta, akiket elhívott, megigazitotta, akiket megigazitott megszentelte, akiket megszentelt, megdicsőített.”¹⁴ Ezt és az egyedül a hit általi megigazitást képtelenek felfogni a katolikusok, köztük az az ajánlásban is megidézett Pázmány Péter, „aki istentelen ördög fejből származott éktelen hazugságokkal, káromkodásokkal, csúfolásokkal, nem érsekhez, kardinálhoz, hanem lovászhoz, kocsishoz illendő mocskos szókkal”¹⁵ rágalmazza a reformátorokat,

s aki ellen a mű egyik legkülönösebb, Szádeczky által ceruzával megjelölt, de végül mégiscsak kihagyott helyén a következő, kicsit ugyan ingó, de hatalmas mondat-monstrumot lök ki magából:

Állj elé esztergomi érsek és Cardinál Pázmány Péter, aki a Jákóbnak Istenit, a Jákóbot ingyen kegyelemből szerető, minden maga jó cselekedeti nélkül örök életre elválasztott, Ézsaut a maga szabados tetszése szerint gyűlölő nagy Istent, rettenetes Istent, bölcs Istent, szent Istent, igaz Istent, irgalmas istent, ki előtt az szent angyalok is reszketéssel udvarolnak, csak azért hogy Jákóbot szerette, Ézsaut gyűlölte, azért hogy Jákóbbal együtt némelyeket az üdvösségre elválasztott, némelyeket Ézsauval együtt a kárhozatnak sárjában hagyott, hogy Jákóbot s a Jákób hitin valókat ingyen kegyelméből szenteli meg, ingyen kegyelméből idvezíti, s nem cselekedetből, hogy ellenben Ézsaut, s az őtet követőket a maga szabados tetszésiből a kárhozatban hagyta, hogy azoknak idvezítő kegyelmét nem adta, hogy azokért a Jézus Krisztust halálra nem adta, hogy azokat meg nem igazította, hogy azokat az ő bűnökben megkeményedni engedte, hogy azokat minden bűnöknek cselekedésire nem bocsátja, hanem azokat is, amely vétkeket Isten engedelmből, de nem javallásából cselekesznek, maga isteni bölcsessége szerint maga dicsőségire és a választott hiveknek javokra fordítja, hogy embernek idvességét egyedül maga irgalmasságától függesztette fel, és a hitvány dög embert minden maga erejében való dicsekedéstől megfosztotta, ezt mondom a szent szent angyalokat, sőt ördögöket irtóztató; káromkodó nyelveddel, irásoddal a te pokolra vezető Kalauz könyvedben kegyetlen tyrannusnak, hypokritának, igazságtalannak, sőt (oh nagy Isten kegyelmezz meg nekem, mert Pázmány Péter szavait íróm nem a magamét) nyilván való ördögnek mondottál és irtál, jere Szent Pállal disputálj, ne velem, Szent Pál felel meg nem én.¹⁶

Gyorsan jegyezzük meg, hogy szerinte Pázmányról azt beszélik, „hogy halála óráján megátkozta magát és azt az átkozott Kalauz nevű könyvit, és kínjában a jobb kezit elvágta, mellyel olyan káromkodásokat irt a nagy Isten ellen”,¹⁷ hogy nagy ellenfelénél tovább nem időzve megállapíthassuk: a fenti idézetekben tetten érhető a teologizáló Cserei módszerének szinte minden fontos sajátossága. Egyfelől a megszólalás személyessége, amelyet egyébként nagyon sok esetben paradox módon a nagy reformátorok és önmaga szerepének lefokozásával ér el, hiszen amit ő mond,

nem Luther Márton, nem Calvinus János, nem Hus János, nem Viclef János, nem Buceurus, nem Melanchthon, nem Piscator, nem Martyr, nem Coccejus, nem Burmannus, nem a helvetica confessio, nem Ursinus catechesise, nem Vendelinus teológiája, nem a dordrechtumi synodus koholta, ...hanem a Szent Lélek diktálta Szent Pálnak.¹⁸

A személyesség azonban nemcsak a háttérbe lépés folyamatos hangsúlyozásával teremtdik meg, hanem egy-egy epizód erejéig legalábbis a spirituális élmény erős megjelenítésével is. A legérdekesebb ebből a szempontból a *Históriában* is említett, s sok méltatója¹⁹ által jól megformáltnak tartott pársoros epizód a görgényi szörnyű nyavalyáról, a negyven napig tartó bolondhagy-

mázzról. A *Compendiumban* ez az értekezés műfajához illően nyilvánvaló hagiografikus elemekkel dúsul fel, s több részletet naturalisztikusan kibontva az ördög mesterkedéseire visszavezetett, rettenetes megpróbáltatásként jelenik meg, hogy aztán annál nagyobb álmétkodást keltő legyen a helyi református egyházközség közreműködésével megtörtént csodálatos kigyógyulás:

Sőt ami rettenetesebb, a lelkeket kezdé Isten engedelmeiből az ördög gyötreni, noha különben eszemen voltam, feleségemet, gyermekeimet, s várban lévő egész nemességét megismertem, mégis a gonosz ördög olyan fantáziát öntött elmémbe, hogy én régen megholtam és a lelkem a pokolban gyöttrődik, ki nem mondhatom, le sem írhatom, minémű angustióban és desperációban voltam, álmétkodással, könnyhullatással néztek a mellettem valók, a fegyvereimet elrakták előlem, mert egy néhányszor meg akartam magamot ölni. A feleségem előlbe állott, és azt mondtam neki, mit forgolódol héjában körülöttem, mert én régen megholtam, nem az én testem az, melyet te látsz, vitess le, s égetess meg, vagy a Görgény víziben dugass be. A nagy anyagi életű s tudományú pap Nánási András odajött (kinek Isten lelkit az örökké való nyugodalomban, testit koporsójában csendesen nyugossza) látnom, mindennap kérdezett, biztatott, vigasztalt, imádkozott előttem, mind hasztalan volt, mert én csak azt kiáltottam, héjában imádkoztok érettem, hiszen látjátok, hogy elkárhoztam, érzem én magamban a pokolbeli rettenetes kínokat, bizony érzettem is, és én tudom, mit teszen a pokolbeli szenvedés, akik akkor jelen voltak, bizonyosságot tudnak tenni, hogy a rettenetes kínok és belső tusakodások miatt az egész arcuatom tiszta vércsepekkel verítékezett. Senki nem hitte, s nem gondolta soha meggyógyuljak, éltem, sőt idvességem felől is kétségbe estenek, nem volt a megszorult várban sem doktor, se borbély, se fű, sem egyéb orvosság, sőt ha egy aranyat adtál volna is egy falat húsért, nem kaphattál volna, a bort halálban utáltam, a várbeli kútba kutyakölykeket hánytak, s mikor vizet merítettek a bélit s fejit vonták együtt ki a vederben, esővizet főzött meg a szegény feleségem, s azt ittam szüntelen, mert kibeszélhetetlen szomjúság volt rajtam, leginkább az imagináció miatt, hogy én pokolban vagyok, s a pokolbeli szomjúság nagyon rajtam, ad-dig imádkoztata a nagy Illyés lelkivel bíró pap érettem az ott levő eklézsiában, minden emberi reménység, segítség, eszköz, orvosság nélkül, az Isten mind testi, mind lelki nyavalyámból csodálatosan meggyógyíta, valakik látták vagy csak hallották is nyavalyámat, örökkön való álmétkodásokra.²⁰

Ha e történet megformálásában a műfaji elvárásokhoz való alkalmazkodás mozzanatait mutattam ki, akkor azt is meg kell említenem, hogy a régi magyar irodalomban nem egészen szokványos módon a műfajra is tekintettel lévő explicit kompozíciós megfontolásokkal is találkozunk Csereinéél. Az ajánlás egy hosszabb bekezdésében a következőket olvassuk:

Új forma könyvet írtál, sem eleje, sem utólja? Új a forma, nem új a matéria, mert nihil est novum sub mundo, nem is szabad kivált a religio matériájában új dolgot írni, de szabad a megkopott ezüst pohárt elbontani, és más formában újonnan veretni. Kezd el az első levellen, ha általolvasod az utolsóig, rátalálsz, hol leszen az eleje, mind elől hátul ha találasz, amiből tanulhatsz valamit, olvassad, ha nem teszik leteheted, senki sem bírságot meg érette.²¹

Mondhatnánk persze, hogy a szöveg rendhagyó keletkezése (mint említettem, margináliák összefűzéséből jött létre) szinte rákényszerítette valamiféle magyarázatra, ám ez aligha csökkenti a reflexió fontosságát. Írónk elgondolkodik a választott szövegszervezés hatékonyságán, mi több, arról is intézkedik, hogy olvasói miképpen használják művét. Fontos azt is hangsúlyoznunk, hogy az összeszerkesztés egészen nyilvánvalóan a nyomtatásban való megjelenés szándékával történt, hiszen az ajánlás egy későbbi helyén a következőket olvassuk: „A historicusokat pedig nem citálok, sem a szentírás locusait le nem írtam, mivel nem is volt olyan intencióm elsősorban, hogy ez a könyv publikumra menjen...”²² 1709 júliusában tehát szándékában állott a művet nyomtatásban is megjelentetni, s bár ez nem valósult meg, s később sem terjedt el úgy, mint az ugyanennek az évnek a végén befejezett *História*, az írói szándék tekintetében legalábbis ez a két darab elkülönültni látszik a közvetlen hozzátartozókat megszólító továbbiaktól.

A megkomponáltságon és saját hagiográfiát is megteremtő személyességen kívül föltétlenül említést érdemel a szöveg helyenként igen erős retorizáltsága, amelyet elsősorban a megszólítások (apostrophe) és megszemélyesítések (prosopopeia) állandó váltogatása teremt meg. Jézus Krisztustól Erzsébet angol királynőig, vagy Gusztáv Adolftól a református eklézsiáig, illetőleg X. Leó pápától a jezsuitákig terjed a megszólítottak köre, s persze rendre megkapjuk a közvetlenség élményét megteremtő, s olykor nagyon hatásos belső tagolással megformált válaszokat is. Jézus Krisztus például így beszél a szerete Európában megnyomorgatott evangélikusokhoz és reformátusokhoz:

Ti pedig édes szolgálaim evangélikusok, reformátusok, kik minden napon az én nevemért kinoztattok, ölettetek, kik az én bennem egyedül helyhezettett bizodalomért csúfoltattok, káromlottok [...] csak egy kevés idő, nem késsem a ti szabadulástokra.²³

A fenti idézetekből az kiderülhetett, hogy a *Compendium*ban nyelvileg ropant erős részletek is vannak, arról azonban nem szóltunk, hogy a retorikai iskolázottság Csereinél a nyelvi megformáltság mibenlétére vonatkozó megsejtésekkel is párosul. Bár teoretikus fejtegetést nem olvashatunk erről, több jel mutat arra, hogy írónk számára a nyelvi jel nem áttetsző jelölője valaminek, hanem valamiképpen több ennél. Ez abban nyilvánult meg, hogy igen kedvelte az elmés megfogalmazásokkal élő „poétás játékos” embereket, hogy egy-egy személyiség jellemzésénél meghatározó jelentőséget tulajdonít az általa használt kifejezéseknek. Nagyon jellemzőnek tarthatjuk, hogy az egyik legsűrűbben megjegyzetelt könyvébe, Plutarkhosz moráliáinak Xylander által készített kiadásába külön csoportokba rendezve, mintegy a tulajdonuként kezelve bemásolja Apor István, Kálnoki Farkas, gróf Czerni Josef, Bethlen Miklós vagy Serédi István aposztegmáit, így is jelezvén a bölcs mondások használatában is az egyediséget.²⁴ De utalhatunk arra, hogy nem csupán

koporsóversét írta le több kéziratában, hanem a nevéből gyártott anagrammákat is, s hogy nagyon kedvelte a nyelvi játékokat felölelő etimologizálásokat.²⁵ A *Históriában* is nagy előszeretettel regisztrálja az ilyen eszközökkel élő paszkvillus-irodalmat, s úgy tűnik e roppant szívós műfaj egyik invenciózus alkalmazója volt. Ezek a művei említett könyvtárának köteteiben vannak elrejtve, s feltárásuk már tintájának kifakulása következtében is egyre nehezebb. Roppant érdekesek ugyanakkor, mert arról árulkodnak, hogy szerzőjük a paszkvillusokhoz hasonlóan az ellenfél nyelvhasználatának kitörlésére tör, mintha tisztában lenne azzal, hogy a nyelv kifordítása vagy elvétele a teológia ellenfél ellehetetlenítésének leghatékonyabb eszköze.

Ezt teszi például akkor, amikor az unitáriusok egyik legfontosabb művének, Petriyevity Horváth Ferenc *Apologia Fratrum Unitariorum*ának egy példányát²⁶ veszi kézbe, ahol aztán nem egyszerűen vitát folytat a könyv margóján (itt sem hagy egyébként egy gombostűnyi üres helyet sem az egész könyvben), hanem a címet és a kulcsmondatokat át is húzza, s a szerkezetet megtartó újat, természetesen az eredeti jelentését többnyire durván kifordítót ír be helyette: így lesz a mű címe nála *Apologia Fratrum Mahumetanorum az az olly írás mellyet egy Isten dütsösege ellen düühösködő ember irt*, s így áll a címlap hátlapján *A mi Urunk Jézus Christusnak kegyelme legyen mindnyáján ti veletek formula helyett az, hogy A mi Urunk Jézus Christusnak kegyelme nem leszen az örök istenségit tagadókkal*.

De ugyanezt az eljárást követte, amikor Kocsi János Gratianus Rechabeus álneven 1704-ben Debrecenben megjelent, Pázmánnyal viaskodó *Malleus XV. Dilemmatum, quae omnibus dominis acatholicis ...quidam obtulit*²⁷ című munkáját tanulmányozta. Itt persze egyetértett a református szerzővel, de terjedelmes szövegrészletekkel kiegészítette, amelynek legszellemesebb részében ugyan csak a paszkvillus-irodalom eszköztárával élve 18 pontban sorolja elő, hogy a reformátusok valójában katolikusok, csak éppen igazabbak a magukat azoknak tartóknál. Illusztrációként idézzünk néhányat:

1. Az reformátusok hiszik es vallják, hogy az igaz catholica eklézsiának egy pápája, főpapja vagyon, az kitől függ az eklézsia, az ki egyszeri tökéletes áldozatot vitt véghez, mind az megholtaknak, mind az élő híveknek bűneikért. Ez az főpap pedig nem más, hanem az Úr Jézus Krisztus. Hebr. 7. v. 26. 27. 28...

8. Az Dei agnust is az reformátusok szeretik, tisztelik, minden lelki testi nyavalyák ellen egyedül való hathatós orvosságnak tartják, nem nyakokban, hanem szívekben viselik, s hordozzák. Ez az agnus Dei maga az Úr Jézus Krisztus. Joan. 1. v. 29. Apoc. 5. v. 6. 13. Eph. 3. v. 11...

12. Vagyon a reformátusoknak mint igaz lelki papoknak drága bíborból csinált papi köntösök is, melyben mindennap felöltözvén az ő ajakoknak tulcai is megáldoznak, ez pedig az papi köntös az Úr Jézus Krisztus drága érdeme, melyet az maga ki ontatot piros vérrivel szerzett es megfestett hiveinek számokra Apoc. 6. 11 et 17, et 3 v. 18. Zach. 3. v. 4...

Ebben bíznak egyedül az szegeny reformátusok, talám azért hereticusok. Amen. Cserei Mihály conceptusa aetatis suae Annorum 78.

Ez áll a 18. pont végén, annak bizonyítékaként, hogy a szokatlan nagy életkort megért szerző rendíthetetlen makacssággal, s az invencióból sem kifogyva, a katolikusokat nyelvükből is kivetkőztetni akarván küzdött a „drágalátos református egyház diadaláért”.

1 CSEREI Mihály, *Erdély története* [1661–1711], kiad. BÁNKÚTI Imre, Bp., 1983, 50.

2 Uo., 374.

3 Uo., 459.

4 Uo., 49.

5 Uo., 140–141.

6 TÓTH Zsombor, *Műfaj vs. íráshasználat? Történeti antropológiai megjegyzések a XVII. századi emlékirat-irodalomhoz – Cserei Mihály kalendáriumi*, elhangzott 2006 májusában Kolozsvárott az „Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban” című konferencián. Köszönöm, hogy a szerző rendelkezésemre bocsátotta kéziratát.

7 A Sipos Gábor által vezetett munkaközösség számbavette a kolozsvári akadémiai könyvtár régi magyar könyvanyagát: A Kolozsvári Akadémiai Könyvtár Régi Magyar Könyvtár-gyűjteményeinek katalógusa *Catalogul colecțiilor Biblioteca Maghiară a Bibliotecii Academiei Cluj-Napoca*, kiad. KOVÁCS Mária, KUSZÁLIK Eszter, SÁNTHA Emese, SIPOS Gábor, SZÓKE Imola, szerk. SIPOS Gábor, Kolozsvár, 2004. Cserei könyvei az egykori unitárius kollégiumi könyvtárban találhatóak, mivel a XVIII. század második felében Suki László tulajdonába kerültek, aki aztán a kollégiumnak adományozta őket; KOVÁCS Mária *Cserei Mihály politikai olvasmányai* című tartott előadása 2005 májusában Gyulán „A politika műfajai a régi magyar irodalomban” című konferencián.

8 CSEREI, *i. m.*, 138.

9 A szövegközlések bibliográfiai tekintetben legpontosabb felsorolása BÁNKÚTI szövegkiadásában olvasható (42–44.). Nem történt meg ugyanakkor annak pontos számbavétele, hogy a régebbi szövegközlések és leírások hol érhetőek el napjainkban. Rejtélyes például az OSZK Quart. Hung. 2244. sz. kézirata, amely nem látszik azonosnak egyetlen korábban ismertetettel sem.

10 Leírása: *The Manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj/Kolozsvár*, MsU 1180. compiled by Elemér LAKÓ, SZEGED 1997. Ez is Suki hagyatékából került az állományba.

11 SZÁDECZKY Lajos, *Cserei történetből-cselelti művei*, Történeti Tár, 1906, 445–522. Az alábbiakban erre hivatkozom, ha olyan részeket idézek, amelyek megjelentek ebben a válogatásban.

12 Uo., 458.

13 Compendium, 282.

14 Uo., 269.

15 SZÁDECZKY, *Cserei*, 459.

16 Compendium, 289.

17 Uo., 292.

18 Uo., 283.

19 Lásd *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból II, Késő-Barokk és Rokokó*, szerk. KOVÁCS Sándor Iván, Bp., 2003, 610.

20 SZÁDECZKY, *Cserei*, 499–500. A később ideírt marginália szerint 1739-ben ismét átért valami hasonlót.

21 Uo., 459.

22 Uo., 460–461.

23 *Compendium*, 39v.

24 PÁLFFI Márton, *Cserei Mihály történeti adomái és apostegmái*, Erdélyi Múzeum, 1935, 256–265.

25 Egyetlen példaként idézzük Fogaras nevének magyarozatát: „Miért hívják Fogarasnak a fogarasi várat és várost, mert mikor építették nem lévén pénz amivel fizessenek a munkásoknak, fából csináltak garasokat, s azal fizettek, azután jóféle pénzzel mind visszaváltották a fagarasokat, azért nevezték Fagarasnak.” Uo., 268.

26 Jelzete: BMV U 282.

27 Jelzete: BMV U 476.

Kertészeti metaforák a magyar puritán irodalomban

Az utóbbi másfél évtizedben – számos magyar, angol és új-angliai puritán szöveg elemzése kapcsán – sokszor jutottam már e mostani vizsgálati szempont háttérvidékére, amikor is e kegyes szerzők természetközeli, különböző agrártevékenységekkel, továbbá konyhaművészettel kapcsolatos szóképeit igyekeztem közkinccsé tenni.¹ Az utóbbi időkben a figyelmem kifejezetten a virágoskertek, virágos mezők, erdők felé fordult. Engedtetsek meg nekem, hogy mielőtt – két, virágokban gazdag magyar gyászvers bemutatásával – hazai földre lépnek, az angolszász puritánok kertkultuszának is szenteljek legalább néhány szót, annak a kultúrának és lelkeségnek, amely olyan nagy hatásúnak bizonyult, hogy úgyszólván túlélte magát ezt a XVII. században kiteljesedett, de Új-Angliában még a XIX. században is eleven lelki ébredést. A *Kert és Erdő* című amerikai szaklap 1892. május 11-i számában egy virágkatalógusban például ilyen virágelnevezésre bukkanunk: „PURITÁN. Új fehér szekfű... Wood Fivérek, Fishkill, N. Y.”² De szolgálhatunk jóval irodalomközelibb példával is: Judith Farr *Emily Dickinson kertjei* című, 2004-ben megjelent könyvében annak ad hangot, hogy e kései puritán – massachusettsi, tehát a Zarándok Atyák hagyományait ápoló – költőnő legalább annyira volt gyakorló kertész, mint a Múzsák Kertjének lakója. A Farr által választott egyik idézet – a poetessa egyik leveléből – gyönyörű és pontos előzetes összefoglalását adja annak a két hazai puritán alkalmi versnek is, amelyek írásom középpontjában állnak: „A Virágok halhatatlansága a miénket gazdagítja, s bizonyára neheztelnék egy olyan Megváltásért, amelyből ők kimaradnának.”³ Örömmel idéznénk még e nagyszerű kiadvány részleteinél, most azonban csak Dickinson 1881-ből származó, kertjét jellemző kifejezését idézhetjük, ráadásként: „my Puritan garden” – „az én puritán kertem”. Hogy milyen is volt valójában egy, az anyaországból kis zacskókban az Újvilágba mentett, igazi puritán kert, arról Neltje Blanchan *Az amerikai virágoskert* című munkájának negyedik fejezete tudósít bennünket. E leírás nyomán nyilvánvaló, hogy Anglia, Új-Anglia (és nem kevésbé a XVII. századi Magyarországnak!) puritánjai nagyjából ugyanazokat a virágokat kedvelték, az irodalmukban is oly hévvel illatozó rózsza, liliom, jácint valóságos kertjeikben is listavezető növénynek számított. Hitélet és virággondozás náluk (s olykor nálunk is) oly szoros közelségben volt, hogy számtalan növénynek adtak vallásos csen-

gésű nevet; ezúttal csak néhány példa, a Blanchan-könyv függelékéből: „canterbury-i harangok, Szent József kinyilatkoztatása (ez éppen egy régi liliomfajta), máltai kereszt, égi rózsza, völgy lilioma (voltaképpen: gyöngyvirág) etc.”⁴ Neltje Blanchan kerttörténeti műve azt is világossá teszi, hogy a XVII. századi Angliából messzire vetődött puritán asszonyoknak virágoskertjük művelése nem csupán gyakorlati, többek között a házipatikát és fűszeresdobozkáikat feltöltő tevékenység volt, hanem egyszersmind a lelki öngyógyítás, a honvágycsitítás eszköze. Magyarán: az otthonról ismerős virágok segítettek számukra az idegen, vad vidékek „belakását” is. Közeli rokona ez annak a későbbiekben részletezett jelenségnek, amikor a puritán temetési prédikációk és gyászverssek szerzői virág-metáforákkal is igyekeztek tompítani a hátramaradottakat ért veszteséget. Ez a helyzet annak a két gyászversnek az esetében is, amelyeket itt bemutatni szándékozom. Az első voltaképpen egy iker-költemény, Pápai Borsáti Ferenc ezekben a rövidke eposzokban először latinul, majd magyarul siratta el a harmincéves korában elhunyt Rákóczi Zsigmondot, a magyar puritánok egyik legfőbb gyámolítóját. Ahogyan a latin szövegváltozat átültetője, a tudós nagyváradi műfordító-poéta, Tóth István írja a „magyar puritánusok barokk eposzírójá”-ról:

A Rákóczi kori Nagyvárad legleleményesebb és legjobb stílusú poétája szinte teljesen ismeretlen előtünk. A Rákóczi Zsigmond haláláról írt barokk eposz már tárgyválasztásában is beszédes, hiszen a puritánok egyik szellemi vezetőjét magasztalja. De ismeretes egy könyvbejegyzés is, amely szerint Borsáti Ferenc a puritán váradi iskola egyik kollaboránsa, helyettes tanára lehetett. A bevezetés íróinak (Tarpai Szilágyi András és Enyedi Sámuel) közreműködése ugyancsak erre vall. A mű 1652-ben (közvetlenül Rákóczi Zsigmond halála után) keletkezett, jöllehet csak 1656-ban jelent meg. Latinul íródott először, (igen pompázatos stílusban, teátrálisan fellépő allegorikus alakok szerepeltetésével) látomásos jelenségekben. A magyar változat – mert ilyen is van, bár hiányos – szintelenebb és bőbeszédűbb újraírása a tárgynak és nem a latin változat fordítása. Később is keletkezett, és más versmértékben (csoportrimű tizenkettősökben) írta meg magyarul kedvenc témáját... Éppen ez teszi indokolttá az irodalmunkban elég ritka típusú, mindössze 346 soros mű fordítását.⁵

Bár az Ovidiusra utaló című, s valamelyest az ő fává változott Danaéjára emlékeztető *Metamorphosis*, amelyet Tóth István *Rákóczi Zsigmond átváltozása* címmel, példás eleganciával és metrikai hűséggel magyarított, poétikai szempontból sokkal értékesebb, mint a latinul nem tudók számára készített magyar nyelvű szerzői változat, mégis az egykorú magyar szöveget kell autentikusabbnak tekinteniük. E vers, amely a Régi Magyar Költők Tára XVII. századi 9. kötetében és – az OSZK jóvoltából – az interneten is olvasható immár, a *Változása az néhai tekéntetes és nagyságos, boldog emlékezetű Rákóczi Zsigmondnak* címet viseli. A kis eposz egy földi kertben játszódó tragédiával indul. Igaz, egy olyan jelenettel, amelynek semmi köze nincs a Szilágyi Sándor által részletesen leírt betegséghez és halálesethez:

Eleinte csak szemfájásról panaszkodott, utóbb azonban láz támadta meg, mely leverte lábáról, s csakhamar himlővé fejlődött ki, de anélkül, hogy kiüthetett volna. Így a betegség rohamosan erőt vett rajta. Február 4-én déli 12 órakor még az országgyűlés összeülése előtt megadta lelkét az ő teremő Istenének.⁶

Ehhez képest Pápai Borsáti a XVII. században sajnálatosan mindennapos, csöppet sem magasztos és fejedelmi himlőhalál leírásával szemben jóval emelkedettebb, költőibb alternatívát kínál. Igaz, tragikumában is valamelyest komikusát, amikor a Zsigmondot lenyilazó Mennyei Szerelmet jóformán Cupido pajkos szerepkörébe helyezi, keverve így a szentet és a profánt, a puritánt és a pogányt:

Mennyei Szerelem azonban kéziját,
Meg-vonyá, s' sebhété Sigmondnak a' szivét,
Kinek piros vére fogá kert zöld füvét,
Ezzel-is nevelé kertnek ékességét.

Oh! Mely csudálatos iffiunak véréből
Szép rosa fa neve nagy hirtelenségből,
Borsony színnel tellyes rosák ez tőkéből,
Tündöklenek miként Rubint a' gyűrüből.⁷

A Zsigmond kiömlő vérével már az evilági kertben megszentelt, piros rózsát virágzó pázsit képe számos asszociáció előhívására alkalmas. Az első: Cesare Ripa *Iconologiájának* – amely ekkoriban is közkézen forgott Európa-szerte – virágnyelv-magyarázata szerint a rózsza a kedvesség jelképe,⁸ márpedig az ifjan eltávozott Zsigmondnak ezt a kvalitását sokszor, sokan említették a személyével foglalkozó tudósok, köztük Szilágyi is.⁹ A földi kertben a Mennyei Szerelem által halálosan megsebzett Zsigmond e vérével-rózsafakasztást követően – erényei jutalmául – az égi kertnek, Jézus kertjének lakója lesz:

Azon kívül Sigmund Jesusnak kertében,
Magát vigasztallya nagy gyönyörűségben;
Láttya virágokat hogy vadnak szép rendben,
Fris szellő táplállya itt lengedésben.

Csudállya Rosáknak szép öltözeteket,
Külömb-külömb féle virággal mezöket,
Mennyei Violák ékes nevéseket,
De nem tudgya medgyen látván mind ezeket.

Szép Hyácinthusit a' nagy Abrahámnak,
Jesse törzsökéből fel-nöt virágoknak,

Liliumit nézi a kegyes Judithnak,
Csudállya Rosáit a' Szűz Susánnának.¹⁰

Mint látjuk, a virág-lajstrom itt teologizálásba fordul, egy-egy bibliai hős és hősnő saját virág-ikonjának felsorolása következik. Majd – a mai olvasó számára meglepő fordulattal – a halott Zsigmond, Jézus kertjének új lakója maga is virággá kíván változni:

O! Ha szabad lenne énnékem el-válnom,
E' szentséges kertben virággá változnom,
Virágok közt lenne én illatozásom,
Jesusnak kertében örök virágzásom.¹¹

A továbbiakban érdekes, ha úgy tetszik, szuprakonfesszionális jelenségnek lehetünk tanúi: a puritán Zsigmond herceg színéváltozása szinte pontról pontra úgy zajlik, ahogyan azt az Árpád-ház néhány sarjának (például Margitnak, Imrének) a legendáriumából már megszokhattuk. Illetve, ez a protestáns felfogást Ovidiussal, sőt, itt-ott törökös pompával keresztező kis eposz még túl is tesz amazokon, hiszen itt nem csupán virágillat érezhető a bomlás bűze helyett, hanem a felmagasztalt Rákóczi fiú maga változik ékes liliommá, egyben a népballadák receptúrájára is emlékeztetve:

Alig végeze-el Sigmond ez beszédét,
Leg-ott vé eszébe virággá lételét,
Fejér Liliommá való fel-nevését.
Vigad, virágok közt mert láttya élését.
.....
Jesusom! Már lészek te szent Liliomod,
Szentséges kertedben bé-plántált virágod,
Ez után kit táplál örökké hatalmod,
Eélesszen vég nélkül szentséges harmatod.¹²

A latin változathoz képest gyengébb magyar szövegben is érződik, hogy a szerző a nagyváradi skólában előadható és elő is adott iskoladramának szánta eposzát; erről tanúskodnak az egymásnak felelgető, párbeszédes versszakok és a narrátornak szánt szövegrészek. A megszólított Jézus így válaszol Zsigmondnak:

Itt lakjál szerelmem drága füvek hegyén,
Oh! Én szép Galambom Jesusod mezején,
Örvendezz kegyesem e' Sion tetején,
Illatozzál e' szent Libánus erdején.¹³

Pápai Borsáti ezúttal a magyar puritán szerzők egyik közkedvelt fogásával él: ahogyan író társai a magyar puritán szellemű városokat újra meg újra „Sion várai”-nak nevezték,¹⁴ úgy ő is bibliai helyszíneket, főként Izráel földjére jellemző növényeket vetít a lilium, rózsa és violatermő magyar kertekbe. A vers a továbbiakban eklektikussá, már-már zagyvává válik, amikor Zsigmond siratásába a Helikon és a Parnasszus lakói is bekapcsolódnak. Érteni értjük természetesen e „pogány” kitérők okát: a jeles váradi segédtanár nyilván mindenképpen bizonyítani akarta az ókori irodalomban való jártasságát, következésképpen alkalmasságát a poétai classis tanítására. Ugyanez a bizonyítási kényszer (is) van valószínűleg a Zsigmondot sirató tudományok allegorikus felvonultatásának hátterében is. E többszörös – valljuk meg, farszto – kitérők után Pápai Borsáti – szerencsére – visszavezet bennünket a Menyeyi Kert nyugalmába:

Lilioma Sigmond szentséges Jesusnak,
Vigad árnyékában az élet fájának,
Örül seregek közt mennyei Rosáknak,
S' Assyriai sok szagos Nárdusoknak.¹⁵

Szerzőnk itt nem csupán nyugvópontra hoz egy, a kelleténél mozgalmasabb alkalmi eposzt, hanem egyszerűen visszasimul a kortársaitól megszo- kott puritán dikcióba, amelynek oly gyakori toposza a ciprus és a nárdus. Még mindig megválaszolatlan azonban a kérdés: a szórványosabb virág-, növény- stb. metaforák helyett Pápai Borsáti vajon miért tette Rákóczi Zsigmondot egy liliummá-magasztozulási történet főhőssé, a szokásos puritán virágkarnevált? A lehetséges válaszok egyike: Zsigmond egy olyan anya – Lorántffy Zsuzsanna – nagyon szeretett, anyjával mindvégig teljes szimbiózisban élő gyermeke volt, aki méltán nyerte el a „tündéerkertész” nevet.¹⁶ Lorántffy élénk levelezéséből kitűnik, hogy a kertépítéshez, a virágok gondozásához szinte szakrális rajongás fűzte; intenzív hitéletének mintegy kiterjesztése, kiteljesedése volt mind- az, ami a teremtett világ e részére vonatkozik. Azt nem tudjuk ugyan, hogy Lippay Jánost és Györgyöt magát személyesen ismerte-e Lorántffy Zsuzsanna, az azonban bizonyos, hogy egy oda rendelt fejedelmi követ, Jantsovits György révén Pozsonnyal, az ottani jeles kertbarátokkal kapcsolatban állt; az egyik ilyen, Jantsovistól kapott, fekete és sötét csikos tulipánok szerzésére vonatkozó levelet több kutató is idézi.¹⁷

Visszatérve Zsigmond „ellilimosodására”: ennek lehetett a családi vonatkozások mellett egyszerűen a korabeli kertkultúrában gyökeredző oka is. Rapacs Raymund Lippay János *Posoni kertje* adatai nyomán ír arról, hogy a XVII. századi hazai virágtáblákban a lilium a „listavezető” növények közé tartozott, s hogy a szerző négy liliumfajtát ismertet.¹⁸ Végül arról sem sza-

bad megfeledkeznünk, hogy az 1650-es évek Nagyváradjának – és általában Biharnak – a református közösségeiben meglehetősen előtérbe került a fitomorf – növényközpontú – szemlélet. Nyomon követhető ez abban az albumban is, amely a nagyvárad református egyházmegye kegyzsereit, főleg úrasztali edényeit mutatja be. A bevezető tanulmány egyik mondata – közvetve bár – közelebb vihet bennünket a Pápai Borsáti által választott „virágként feltámasztási” megoldáshoz is: „A groteszk, stilizált állat- és növényfigurák folyamatos játékban, természeti szintézisben, harmonikus szimbiózisban vannak összefogva, a természet vitalitásának jeleként.”¹⁹ Pontosan erről van szó a Rákóczi-gyászvers és a többi, a hátramaradottakat a növényvilágból vett metaforákkal vigasztaló puritán írás esetében: a természet vitalitásának, a virágok öröklétének (lásd a korábbi Dickinson-idézetet is) hangsúlyozásával igyekeztek enyhíteni a gyászolók fájdalmát, meggyőzni őket a feltámadás bizonyosságáról. Így történt ez egy kevésbé szín pompás, fitomorf metaforákkal arányaiban kevésbé élő gyászvers esetében is, amelyet egy másik, ugyancsak puritán tanárember, a debreceni Vári K. Mihály írt, 1679-ben, kedves tanítványa, a kilenc esztendő t megélt Köleséri Mihály halálakor.²⁰ A pestisben elhunyt kisiút itt is liliomnak nevezi ugyan a versszerző, a teátrális liliommá-változás félig-ovidiusi, félig-keresztyén apoteózisa azonban elmarad:

Ellenség tör még-is rád, mint Unicornis,
Szép liliom lévén, szúr a hegyes tövis.²¹

A folytatásban ismét a Rákóczi-versből már ismert „liliom és rózsa” együttes bukkan fel:

Hol van Köleséri Mihály liliomod?
Kertedben gyengéden nevelt rósa szalod?²²

Vári K. Mihály csak egy-két, Ciceróra és Catóra utaló kitérő erejéig téved a latinság mezeire, a bibliai párhuzamokat, egy bibliai tájakon is honos növény – a pálma – ezúttal Debrecenbe való áttelepítését, ezt a korábbiakban már kifejtett „sionizáló aktust” azonban ő sem mulasztja el:

Ábrahám és Sára örültek Isákon,
E' ki-nőtt zöldellő pálma fa ágokon,
Rebdestek lelkekben szép virág szalokon.²³

A következőkben, az elhunyt fiúcska további érdemeinek ecsetelésekor találkozhatunk azután a nárdus–ciprus–mirtus korabeli puritán írások sokaságát ékesítő „növényi szentháromságával” is:

Ki törvén belőle mindenféle Virtus,
Sok szép jó indulat mint a szagos Nárdus,
Ékeskedik vala mint zöldellő Cyprus,
Még kicsiny korában kedves mint egy Myrtus.²⁴

A kisfiú intellektuális képességeit, görög- és latintudását, szintaxisban és poézisben való jártasságát magasztaló sorokat ismét csak egy növénymetafora követi, mintha a szerző ékesíteni, élénkíteni akarná ezzel az egyébként óhatatlanul szürkeségbe fulladó laudációt:

Oh Isten Házának zöldellő plántája!
Földi gyámolidnak ékes olaj fája!²⁵

A továbbiakban a gyermek mint a „szülői kert olajfája” metafora kiteljesedik, amikor szerzőnk a „debreceni scholá”-t „Csemetékkal telles gyönyörű kertecské”-nek nevezi.²⁶ Ez az olajfa-analógia a továbbiakban egy befejező, az eltávozottat a hátramaradottakkal összekötő metaforába torkollik, a kisfiú így vigasztalja anyját, életben maradt nővéreire célozva: „Még asztalod körül vagy két olaj-faág / Maradott...”²⁷ Szokatlan, kedves, játékos, sőt, szójátékos fordulat végezetül a vers záró növénymetaforája; itt hirtelen eltűnik a magasztosság, az emelkedettség, a publicitás, s marad a patakparti keserűlapu, ez a klasszikus falusi gyermek-rágcsa. Az egyébként amatőr szerző jó érzéssel választja ki a növény-arisztokraták után ezt a paraszti és gyermeki világra utaló közönséges plántát a gyász hatásos enyhítésére: „De megnyílt már nékem ama szoros kapu / Világi dicsőség előttem mint lapu...”²⁸ Láthattuk tehát, hogy az előbbi versben fejedelmi regiszterben alkalmazott virág-seregszemle hogyan ismétlődik, illetve hogyan módosul egy, a Rákócziaknál természetesen jóval kevésbé előkelő prédikátorcsalád gyermekének elparentálására szánt versben. Befejezésül adósok vagyunk még annak a kérdésnek legalább megközelítő és ezúttal elméletibb magyarázatával, hogy puritán szerzőink miért éppen a virágokat, fákat, általában a növényeket választották metaforáik alapjául mindazon esetekben, amikor a jó halál művészetét (ars bene moriendi) igyekeztek megtanítani hittestvéreiknek. Az eddig elmondott konkrét eseteken túlmutató választ kiolvashatjuk többek között Richard Weisman puritanizmuskutató szavaiból: „A puritán világegyetemben minden természeti eseményt [így a növényi élet történéseit is – P. É.] egy szüntelen jelen lévő isteni lény beavatkozásának hittek. A teremtésben felfedezett szabályszerűségek és modellek [így az évelő növények évről évre ismétlődő „feltámadása” is – P. É.] [...] Isten állandó közbeavatkozásának jelei voltak. A természet minden történése az isteni akarat kiábrázolása volt. Isten a természet eszközeivel kommunikált az emberiséggel.”²⁹

Úgy vélem, ezek után aligha kétséges, hogy a közismertebb szerelmi virágnyelv mellett bizvást beszélhetünk egy sajátos puritán virágnyelvről is; mégpedig úgy, mint a XVII. századi vallásos irodalom ma is kommunikáció-, s így recepcióképes eleméről.

1 E szempontok felmerültek tanulmányköteteim, *Fél-szentelek és fél-poéták*, Bp., Balassi Kiadó, 2002, illetve *Puritánia*, Bp., Universitas Kiadó, 2006 számos tanulmányában.

2 *Garden and Forest*, vol. 5. Issue 220., May 11, 1892, iii.

3 Emily Dickinson levele Mrs. Sarah Tuckermannak, 1877-ből = Judith FARR, *The gardens of Emily Dickinson*, London, England, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 2004, 1.

4 Neltje BLANCHAN, *The American Flower Garden*. Planting list by Leonard BARRON, Doubleday, Page and Company, 1909, <http://www.kellscraft.com/AmericanGardens/americangarden04.htm/> (2006. október 28.)

5 TÓTH István, *Phoebus forrása. A latin nyelvű váradi költészet antológiája*, Nagyvárad, Literátor Kiadó, 1996, 227.

6 SZILÁGYI Sándor, *Felső-vadászi Rákóczi Zsigmond, 1622–1652*, Bp., 1886, 164.

7 PÁPAI BORSÁTI Ferenc, *Változása az néhai tekéntetes és nagyságos boldog emlékezetű Rákóczi Sigmundnak = A két Rákóczi György korának költészete (1630–1660)*, sajtó alá rend. VARGA Imre, Bp., Akadémiai Kiadó, 1977 (Régi Magyar Költők Tára, XVII. század, 9) 367.

8 Cesare RIPA, *Iconologia*, jegyzetek, utószó SAJÓ Tamás, Bp., Balassi Kiadó, 1997, 25, 26., 36., 123., 245.

9 SZILÁGYI Sándor, *i. m.*, 170.

10 PÁPAI BORSÁTI Ferenc, *i. m.*, 369.

11 Uo.

12 Uo., 370.

13 Uo., 371.

14 Lásd e témáról: PETRŐCZI Éva, *Sion várai – A mezővárosok szerepe a magyar puritán irodalom keletkezésében és befogadásában = Uő, Fél-szentelek és fél-poéták*, Bp., Balassi Kiadó, 2002 (Régi Magyar Könyvtár. Tanulmányok, 5), 86–96.

15 PÁPAI BORSÁTI Ferenc, *i. m.*, 374.

16 Lorántffy Zsuzsanna kertészeti tevékenységének egyik legújabb összefoglalása: NAGY-TÓTH Ferenc–FODORPATAKI László, *Tündérvirtés, Lorántffy Zsuzsanna kertészeti jelentősége = Erdély és Patak fejedelemasszonya, Lorántffy Zsuzsanna*, szerk. TAMÁS Edit, II. kötet, Sárospatak, 2000, 123–140.

17 NAGY-TÓTH Ferenc–FODORPATAKI László, *i. m.*, 133.

18 RAPAICS Raymund, *Magyar Kertek*, Bp., 1940, 43.

19 Alexandru SASIANU, *Ezüst és ónművéség a XVI–XIX században, a nagyváradi egyházmegye kegyzszereti*, Nagyvárad Református Egyházkerület, 1986, 7.

20 E vers kapcsán publikáltam egy hosszabb dolgozatot, a puritánok gyermekhalál-elfogadásáról, ebben azonban a virág-metáforákkal nem foglalkoztam: PETRŐCZI Éva, *Kindertotenlieder. A gyermekhalál ábrázolása puritán irodalmi művekben = Uő, Fél-szentelek és fél-poéták*, 107–131.

21 VÁRI K. Mihály, *Köleséri Mihály életének és az Úrban baló boldog kimúlásának lerajzolása = Sympathia memoriae nominis Michaelis Köleséri*, Debrecen, Johannes Rosnyai, 1679, f. B 1r. (RMK II. 1443.)

22 Uo., B 1v.

23 Uo., f. B 2r.

24 Uo.

25 Uo., f. B 2v.

26 Uo., f. B 3r.

27 Uo., f. B 3v.

28 Uo.

29 Richard WEISMAN, *Witchcraft, Magic and Religion in 17th-Century Massachusetts*, Amherst, The University of Massachusetts Press, 1984, 89.

Naplók és naplóíró nők (XVII–XVIII. század)

Mint nemrégiben, az emlékezet és devóció műfajairól Kolozsvárott rendezett konferencián részleteztem,¹ az emlékirás különleges területe a szépirodalomnak, hiszen nemcsak az alkotás, hanem az emlékezés törvényszerűségei is befolyásolják. Az emlékezés pedig nem valóságmű: az emlékirás éppen azért szépirodalom, mert *nem* a valóságot ábrázolja, és éppen *annyiban* szépirodalom, nem pedig történeti forráscsoport.

A konferencián tárgyalt műfajban, az önéletírásban jól látható az emlékezés sajátos irányú, a személyiséget kifejező torzítása. Az író-narrátor megszólalásainak vagy az író személyiség törekvéseinek elemzésével láthatóvá válik az önéletrajzi emlékezés rekonstrukciós és rekollekciós jellege, a múlt adaptív funkciót betöltő, alkotó átalakítása. Az önéletírás azonban retrospektív műfaj, amelynek írásakor az emlékezőben már kialakult az önéletrajzi emlékezés önszemlélő és önábrázoló narrációja: az emlékező már „fölsimerte”, helyesebben szólva megalkotta azt az életút-rekonstrukciót, *sorsot*, amelyben önmagát szemléli, s amelynek az emlékeket alárendeli; ennek révén és ennyiben lehet az önéletírás egy hős (az író cselekvő személyisége) problémáival, ábrázolásával foglalkozó nagyepikai műfaj. Az életút-rekonstrukció szépirodalmi műfajmintái, a narrációs sémák tovább erősítik a műfaj szépirodalmi jellegét.

Az egyidejű emlékiró műfajok csoportja azonban az emlékiró irodalmon belül is különleges helyzetben van. Igaz, ezt az „egyidejűséget” nem értelmezzük szó szerint. Nyilvánvaló, hogy maga az írás mint folyamat, eljárás lehetetlenné teszi a szorosán értelmezett egyidejűséget: csak a belső beszéd lehet valóban egyidejű. Sokszor éppen az árulja el a fiktív naplót, hogy olyan egyidejűséget ábrázol, amely a valóságban lehetetlen.² Azt tehát természetesnek vesszük, hogy *valamennyi* idő mégiscsak eltelik a történés és a bejegyzés között, és ez az éves bejegyzésgyakoriságú annuárium műfaj vagy a csupán születéseket, házasságokat és halálokat megörökítő családi napló esetén bizony elég hosszú is lehet. A lényegi különbség azonban nem az esemény és a bejegyzés között eltelt idő hosszúságában rejlik, hanem a fölsimert sors, az életút-rekonstrukció meglétében vagy hiányában, jószerivel abban, hogy az emlékiró kiselejtezte-e már emlékeit, alárendelte-e egy nagyobb kompozíciónak, rekonstrukciónak, vagy nem. Ez nem azonos a valósághoz való hű-

ség szándékával (többször az önéletíró is a hite szerinti valóságot írja le): ez azt jelzi, hogy az elme rendező tevékenységének eredménye (nem végeredménye!) a műben tükröződik, vagy nem. Ilyen értelemben az egyidejű emlékiró műfajok „szépirodalmisága” más jellegű, mint a retrospektív műfajoké. A naplók nem tudják tükrözni íróik „rálátását” önnön sorsukra még akkor sem, ha a naplóíró önéletrajzi emlékezete megalkotta már a maga életút-rekonstrukcióját: az egyidejű emlékirások az emlékek szekvenciális jellegét kevésbé, inkább az epizodikus emlékeket tudják rögzíteni,³ így az írók az eseményeket nem tudják alárendelni egy „dramaturgiai vezérgondolatnak”. A valódi napló és a fiktív napló között éppen ez a mozzanat teszi lehetővé az elkülönítést: függetlenül a formájától, a fiktív napló *alkotás*, zárt egész, az esztétikum gömbölyűségével (lezárt sorsok, célhoz vezető eseménysorok, kiegyensúlyozott jellemrendszer stb.), míg a valódi napló nyitott, kompozíciós értelemben nincs szerkezete, vége, és a megkomponáltság említett elemei oly ritkák benne, mint egy szabályos dramaturgia a való életben.

Az egyidejű emlékirások szépirodalmiságát más adja: nem a kompozíció, hanem a pillanat rögzítésének szépírói értékei. Ilyen szépírói lehetőség az érzelmkifejezés, fohászok, leírások szépsége (lírai képességek), az események jó görgetése (epikus képességek), a jelenetezés, beszéltetés ügyessége (drámai képességek). Mindezekre a különböző egyidejű emlékiró műfajok (nevezzük így: a naplócsoport műfajai) eltérő lehetőségeket kínálnak: nyilvánvaló, hogy a személyes napló nagyobb teret enged a lélekábrázolásnak; az útinapló a leírásoknak, míg a hadi, az országgyűlési, a családi napló erre alig ad módot.

Az egyidejű emlékiró műfajoknak mindeddig nincs elfogadott, jó rendszerezése.⁴ A rendszerezési kísérletekben rendre összekeveredtek a rendezés szempontjai. Az emlékirás kutatása közben magam egy két rendező szemponton alapuló csoportosítást alakítottam ki, amely a XVI–XVIII. századi magyar nyelvű naplócsoport rendezésére maradéktalanul alkalmasnak bizonyult. Így a következő napló műfajokat különböztetem meg:

– A bejegyzés gyakorisága szerint:

folyamatosan vezetett műfajok a **napló** (napi rendszerességű bejegyzések, ilyen például I. Rákóczi György), a **mensiárium** (havi rendszerességű bejegyzések, ilyen például I. Apafi Mihály naplójának nagyobbik része), az **anuárium** (éves rendszerességű bejegyzések, ilyen például Nagy Szabó Ferencé). Folyamatosan vezetett naplónak tekintem az alább említendő családi napló műfaját is, noha abban a bejegyzések a családi események (születések, halálozások stb.) szaggatott és szabálytalan időrendje miatt nem rendszerezettek, nem „szabályosan folyamatosak”.

időszakosan vezetett műfaj a **diárium** (jellegzetesen ilyenek a követi, hadi, országgyűlési, útinaplók).

– A bejegyzés hatóköre szerint:

személyes (a följegyző önnön életének eseményeit jegyzi föl, például Szaniszló Zsigmond); **családi** (a följegyző a család életének eseményeit örökíti meg, jobbára születéseket, házasságokat, halálokat, például Nyáry Krisztina); **hadi** (a följegyző egy hadmozdulat eseményeit örökíti meg, például az ismeretlen utónevű Zarnóczi); **úti-** (a följegyző az utazás eseményeit örökíti meg, például Bethlen Mihály); **követi** (a följegyző a követsége alatti, azzal összefüggő eseményeket örökíti meg, például Baló Mátyás); **országgyűlési** (a följegyző az országgyűlés eseményeit örökíti meg, például Haller László); **városi** (a följegyző a város életének eseményeit örökíti meg, például Segesvári Bálint); **udvari** (a följegyző az udvar eseményeit örökíti meg, például Keczer Ambrus).

Persze, akárcsak a retrospektív emlékiró műveknél, a naplócsoportban is nagyon gyakori a műfajok egymásba csúszása, akár a retrospektív műfajokkal való ötvöződése, ahogy például Bezerédj Zsigmond önéletírást iktat itáliai útinaplójába, vagy ahogy I. Apafi Mihály mensziáriumot kezd írni fejedelemmé választásakor, s a megelőző időt visszatekintőleg, éves beosztásban, annuáriumként közli.

E szempontrendszerhez hozzátehetjük még a néha alkalmazott, forma szerinti felosztást naplókönyvre és naptári regestrumra, ennek azonban a műfaji megjelenésre vagy a szöveg kialakítására csak esetlegesen van hatása: a naptári regestrum is eredményezhet a naplókönyvvel megegyező beosztású szöveget, míg a naplók oly sűrűn előforduló átmásolása (lásd alább) a naptári regestrumtól elszakítja a szöveget.

És hozzátehetjük a naplóírók neme szerinti megkülönböztetést (férfinaplók – női naplók), az irodalom nemek szerinti felosztásának azonban nem vagyok híve. Az ilyen típusú felosztás igen gyakran az irodalomtól „rendszeridegen” ideológiai álláspontok igazolására szolgál, márpedig ahogy Arany, úgy tartom, egy műnek nem mentsége az író személye.⁵ Felosztani tehát nem szabad a naplócsoportot a naplóírók neme szerint; az azonban előfordulhat, hogy bizonyos jelenségeknél a külön tárgyalás indokolt. Előfordulhat, hogy a nők és férfiak eltérően szerzett irodalmi ismeretei, eltérő társadalmi szereplehetőségei különböző lehetőségeket engednek íróknak és írónőnek, így eltérő jellegű művek születhetnek tollukon. A női dal és a szerencsevers esetében például láttuk, hogy a társadalmi nyilvánosságra nem számító, a közösségi lírát erősebben követő nőköltők a szubjektív önkifejezésnek, az érzelmek ábrázolásának egészen más lehetőségeivel rendelkeztek, mint a férfiköltők, és más jellegű szerencseverseket írtak.⁶ Arra, hogy külön beszéljek a női naplókról, az szolgál indokul, hogy ezek révén olyan kérdéseket tehetünk föl, amelyek másként talán meg sem születnének.

Mint leszögeztük, a naplócsoport közös nevét adó egyidejűség elve még a napi rendszerességű bejegyzések esetén is csak az említett megszorítással ér-

vényes. A gyakorlatban azonban alig találkoztam olyan naplóval, amely első leírt formájában maradt volna meg. Még a forráskritikai információkban oly szegény XIX. századi szövegközlésekből is többnyire kiviláglik, hogy a naplót írója egy későbbi időpontban átmásolta: belefűzte a szövegbe a szereplők sorsáról vagy események eredményéről utóbb szerzett ismereteit (legalább a *néhai, szegény* mellékneveket, az *akkori fejedelmünk* stb. kitételeket, például ifj. Teleki Mihály), esetleg téma szerint csoportosította összefoglaló megjegyzéseit (például Székely László a bécsi tapasztalatait), vagy, mint Wesselényi Zsuzsanna tette, szekvencialitassá tágította a napló egyedi emlékebejegyzését.⁷

De bárhogy rendezze, bővítse naplóját a naplóíró, akkor is a jelen való (jelen volt) időpillanat dominál a naplóban, *sorssal* nem tudja írásművét felülírni: utólag nem tud kompozíciót adni neki. A valódi emlékek, részletek sokasága ezt meg is gátolja. A naplóbejegyzések többsége, a tömegesen előforduló „Ettem ebédet Angyaloson, háltam Brassóban”, „Mentem Szerencsre, 9., 10., 11., 12. [stb.] ott időztem” típusú bejegyzések információk ugyan, de a sors, sőt az élet szempontjából valójában érdektelenek.

A napló megszerkeszthetőségének kulcsproblémája a megkezdés és a befejezés. Az időszakos naplók esetében ez természetes kimetszése az időnek, a naplóíró többnyire valamilyen címközleményben meghatározza a kimetszett időt,⁸ s valamilyen módon általában le is zárja, például a követek és utazók hazaérkezésükért hálát adnak Istennek. A folyamatos naplónak azonban mind a kezdete, mind a vége mesterséges kimetszést teremt egy írással át nem ölelhető folyamathból, az élet folyamából: az írástudás és az írárra való képesség a nyomon követni szándékozott életnek csak a középső időszakában engedi meg a naplóvezetést.⁹ Ám az írástudás és írásképeség post quemje és ante quemje közötti idő e kimetszéssel nem komponálódik meg. Hiába vannak a naplókezdésnek „szertartásai”¹⁰ sokszor a XVII–XVIII. századi naplókban is, a kezdés alkalmául szolgáló esemény (szülő halála, külföldi út, szolgálat kezdete) nem szervezi meg a rákövetkezőt életet. És hiába számol be esetleg pótlólag a naplóíró a gyermekkoráról,¹¹ amellet, hogy ez nem egyidejű, mindig megoldhatatlan marad a befejezés.

Philippe Lejeune külön tanulmányt szentelt kötetében a kérdésnek: *Hogyan végződnék a naplók?*¹² Az általa fölsorolt befejezési módok (abbahagyás, megsemmisítés, újraolvasás, kiadás) azonban a mi időszakunkban nem mindig működnek befejezésként: kiadott napló a korszakban nincs, az újraolvasás pedig nem jelenti a napló befejezését, például ifj. Teleki Mihály vagy Székely László az újraolvasott naplót is továbbfolytatta. (A megsemmisített naplóról pedig nincs mit mondanunk.) A XVII–XVIII. században talán nincs is a folyamatosan vezetett magyar nyelvű naplók között olyan, amelyet írója valamilyen zárszóval tudatosan lezárt volna. A tanulmány végén megpendített különbség (agónia – öregedés) azonban valóban föl villant két eltérő, nálunk is létező naplóvégződést: az abba hagyást (öregedés, érdektelenség) és

az abbamaradást (betegség, halál). Az első esetben a folytatás lehetősége még adott a naplóíró számára, csak valamiért nem él vele: I. Apafi Mihály élete utolsó éveiben elveszítette kedvét a mensziarium írására, 1687-től több hónapnak csak a nevét írta föl, eseményt nem; 1689. október 8. után pedig egyáltalán nem írt (1690. április 15-én halt meg). A második esetben minden bizonynyal írta a naplóba, de már nem teheti: a Nyáry Krisztina által vezetett családi naplóban a következő bejegyzés kislánya születése lett volna 1641. február 17-én, ezt azonban Nyáry Krisztina már nem írhatta be, mert e gyermekszülésben, ugyanezen a napon meghalt.¹³

Talán hazai naplóirodalomunk sajátossága, hogy nálunk a naplót mégis számos ízben a naplóíró halála zárja le oly módon, hogy utóda (fia) bejegyzze a naplóíró halálát a napló végére.¹⁴ Látnunk kell, hogy kéziratossága ellenére a hazai emlékiró irodalom nem elszigetelt, íróasztalfióknak írt művekből állt. Közkézen forogtak a közéleti szereplők önéletírásai (Kemény, Bethlen), ismerték egymás írásait a követi naplók szerzői,¹⁵ ismerték az elvbarátok,¹⁶ legalább egy szűk közösség nyilvánosságának íródik az országgyűlési, az udvari, a városi és a hadi napló, és későbbi olvasót-használót feltételez az útinapló.¹⁷ Még a személyes naplónak is van olvasója, hiszen többnek folytatása is van: például Vass György naplóját a fia, László folytatta, a Pálóczi Horváth családban pedig a naplóírók kevés híján két évszázadon, hat generáción át vezették egymást folytató személyes naplóikat.

Érdeemes tehát fölvetni, hogyan jut el egy nő a naplóírás gondolatáig, honnan merít mintát, és hogyan illeszkedik bele ebbe a „kisközösségi” nyilvánosságba.

E két évszázadból öt női naplóíró ismerek. Az első és a XVII. században a jelek szerint egyetlen Nyáry Krisztina. Önnön vállalt feladatát a cím szerint a családi naplóban látta: *Rövid krónika, melyben némely emlékezetes dolgok, születések s halálok irattatnak az 1604. esztendőőtől fogva, sőt, némely igen régi genealógiák (!) is foglaltatnak. Anno 1624.* 1624-ben, Esterházy Miklóssal kötött második házasságában kezdte vezetni, ekkor visszamenőleg följegyezte születését, első, Thurzó Imrével kötött házasságát és abból származó gyermekei születését, második házasságát és katolizálását. Ettől kezdve mind gyermekei, mind a szélesebb Esterházy család „anyakönyvi” eseményeit, valamint férje nádorrá választását folytatólagosan bejegyezte. Minden bejegyzést új lapra írt, kivéve Thurzó Erzsébet házasságát, azt a születési bejegyzése lapjára, folytatásként írta be. Utolsó bejegyzése Esterházy Mária születése 1638 gyertyaszentelőjén. Naplóját fia, Pál folytatta már házassága után, ekkor bejegyezte nagybátyja halálát (1640. január 17.), majd kicsi öccse születését és anyja halálát (1641. február 17.);¹⁸ ettől kezdve folyamatosan vezette a családi naplót 1689-ig. A címben ígért genealógiát, a Nyáry család történetét a kéziratkötet utolsó hatodában egy titkár (?) írta le, abban mind Nyáry Krisztina, mind más bejegyző tett kiegészítéseket.

A következő napló írója Kemény Kata, az apja naplóját folytató Vass László özvegye. Vass László 1738. szeptember 26-áról írta be utolsó bejegyzését, a következő bekezdés már az özvegytől származik. Megörököltette férje 28-án kezdődött betegségét november 12-én bekövetkezett haláláig, majd a saját sorsáról írt. 1739. január 18-áról datálódik az utolsó bekezdés, de ezt alighanem (legalább) öt héttel később jegyezte be.¹⁹ A néhány hónapnyi élettörténet valóban a férj naplójának folytatása, a naplóíró özvegy nem tér ki a maga születésére és korábbi életére.

Alig valamivel később, 1745-ben írta bécsi utazásáról naplóját Pekri Polixéna, Daniel István felesége. Kinevezésért kilincselő férjét kísérte el, s az útról mindketten beszámoltak (a férj latin nyelvű önéletírása részeként), kiváló lehetőséget nyújtva a kétféle műfaj és két különböző szerző látásmódjának elemzésére: míg a férj tárgyalásokra, szónoklatokra, kérvényekre, audienciákra emlékszik, a feleség naplója kertekről, vásárokról, műhelyekről, látogatásokról szól.²⁰ Az ő célja tehát nem lehetett a bécsi ügyek emlékének megőrzése (arra ott volt a férj följegyzése, amiből önéletírása készült), ő a maga élményeit örököltette meg. Hogy a feleség ismerte-e férje beszámolóját, nem tudni, a férj azonban a maga kezével írta föl a bécsi naplóra: „Bécsi diáriuma és itinerariuma szegény édes feleségemnek.”²¹

Petki Anna rövidke naplószerű bejegyzése szintén egy, a családban íródott naplót folytat: apósáét, Kornis Istvánét. Kornis István családi naplót készített 1699 és 1715 közötti családi eseményekről. Fia, Kornis Antal a jelek szerint nem érzett indíttatást a naplóvezetésre, amikor azonban ő is meghalt 1759-ben, az özvegy rájegyezte apósa naplójára, miféle írásmű az,²² és kiegészítette férje halálának, temetésének, a maga gyászának leírásával, költői fohással férjéért s magáért.

A század utolsó naplóírója Wesselényi Zsuzsanna. Két ízben járt Bécsben, 1786-ban fiai és rab öccse, 1799-ben férjétől elhagyott leánya ügyében. Mint már említettük, útinaplóját tudatosan mások hasznára is írta. Mintha a száz évvel korábbi útleíró irodalom neveltje volna, szisztémát alkalmazott a tudnivalók leírására: mindenütt följegyezte a stációkat, az út állapotát, a települések nyelvi, vallási, gazdasági, tulajdonosi viszonyait, a táj alakzatait, a víz minőségét, a látnivalókat. De nem akart mindent megörökíteni: az úrnapi pompáról, „mert az novellában is kijött”,²³ csak „némelyeket” jegyez föl emlékezete támogatására („hogy azokról el ne felejtkezzen”). Az első utazást témakijelöléssel és bevezető-berekesztő fohással keretezte, a második utazás keretéből azonban csak a bevezető témakijelölés és fohász született meg, az a királynak mondott köszönetével befejeződik, avagy abbamarad.

Ahhoz, hogy valaki emlékiró legyen, a készséggé vált írástudáson túl megfelelően tudatos individuumra és valamilyen indíttatásra, motivációra is szükség van. Azt már kellőképpen bizonyítva látjuk, hogy a női írástudás és alkotás mikrokulturálisan meghatározott: bizonyos családokban tolerálták,

támogatták, sőt igényelték a nők írástudását, másokban nem. Az emlékirásra való indíttatás is sokszor családi példa nyomán születik, férfi és női íróknál egyaránt. Egyes családokban koncentrálnak az emlékirók, igen gyakori, hogy apa és fia ír emlékirást (például Farkas Pál és fia, Farkas Ádám önéletírást, id. és ifj. Váradi Mihály naplót; az idősebb Halmágyi István önéletírást, az ifjabb naplót). A női emlékirók kiváltképpen jellegzetesen emlékiró családokban bukkannak föl. Nyáry Krisztina második férje, Esterházy Miklós emlékiratot írt,²⁴ fiuk, Pál önéletírást, emlékiratot és a családi naplót; ugyanezekben az évtizedekben Esterházy Dániel családi naplót vezetett. Mint láttuk, Kemény Katának naplót írt apósa és férje (Vass György és fia, László), Petki Annának az apósa, Kornis István. Egészen hasonló módon Székely László önéletírást az özvegye, Toroczkai Zsuzsanna folytatta, följegyezve férje betegségét, halálát, majd a maga özvegyi háborgatásait.²⁵ Bethlen Katának nemcsak a nagybátyja volt emlékiró, hanem, mint jeleztük, katolikus férje, Haller László is írt országgyűlési naplót. Különösen sűrűn koncentrálnak a férfi és női emlékirók a Bánffi és a Daniel családban. A XVI. század közepén élt emlékiratíró Bánffi György után, a XVII. század közepén egy másik György és Kristóf írt naplót, majd Kristóf fia, László önéletírást és emlékiratot. László a felesége, vargyasi Daniel Judit révén sógora volt az önéletíró Daniel Istvánnak.²⁶ Daniel István és Judit viszont a húguk, Daniel Kata (Pálóczi Horváth Boldizsár felesége) révén kapcsolatban álltak a hat generáción át naplót író Pálóczi Horváth családdal. Wesselényi Zsuzsanna pedig a Daniel István és Pekri Polixéna házasságából született, szintén író Daniel Polixénának volt a leánya.

Úgy tűnik, a naplóíró nők ugyanonnan vették mintáikat, mint a naplóíró férfiak: a rokonok által írt munkákból, s ezekben a családokban nem kellett megküzdeniük az írás/alkotás jogáért. A jelek szerint műveik probléma nélkül beilleszkedtek a szűk (családi) nyilvánosságba: Nyáry Krisztina családi naplóját a fia, Esterházy Pál zökkenő nélkül folytatta, és Daniel István bizonyára már Bécsben is ismerte feleségének ott írt naplóját. Wesselényi Zsuzsanna határozott öntudattal tekintett naplójának más számára is hasznos jellegére: „mostani utozásunkban experiált dolgoknak ezután is (ha én nem is) más hasznát vehesse”. (Toroczkai Zsuzsanna önéletírásának is akadt folytatója: a család prefektusa, Kis Zsigmond írta tovább, megörökítve szeretett úrnője halálát, néhány összeütközését rokonokkal.)²⁷

Az indíték azonban, az ok, amely miatt írni kezdenek, nem tűnik teljesen azonosnak. A nők által írt szerencseverseket személyességük különítette el a férfiköltők által írtaktól; a női naplókból éppen a személyesség hiányzik. Nyáry Krisztina a női szereppel egybevágó, családi érdekű írásművet írt, s az útinaplót is kellőképpen indokolja a hasznosság: az információk átadása. Személyes naplót, följegyzést azonban nem ír más, csak akinek mintegy az özvegyi kötelesség parancsolja a férj (após) munkájának bevégzését. Talán a

saját, apró gondokkal teli életüket nem ítélték megörökítésre érdemesnek, információtelítettnak; talán egy kommunikációs gátat kellett (volna) áttörniük, s arra csak egy megfelelően nagy megrázkódtatás adott elegendő erőt. Ezt valószínűleg nem is szánták olvasónak, s nincs is adatunk arról, hogy Kemény Kata naplóját, Petki Anna bejegyzését bárki olvasta volna. Ennek ellenére nem merném határozottan állítani, hogy Kemény Kata és Petki Anna önkifejezésnek és nem információörögzítésnek tekintette írását. Valamelyes támpontot ad indítékaik megítélésére Kis Zsigmond följegyzése Toroczka Zsuzsanna önéletről indítékairól: „Nem vala szerencséje idvezült méltóságos gróf Toroczka Zsuzsanna asszony önnagyságának, hogy életének napjaiban folyt minden dolgait, nevezetesebben igen sok szenvedéseit leírhatta volna, ámbár nagyon igyekezett, hogy maga szenvedéseit, melyeket megtrófolni soha nem igyekezett, de emlékezetre s maga könnyebbülésére nézve ezen könyvbe beírni elvégezte volt magában.”²⁸ Emlékezetre s maga könnyebbülésére: valószínűleg e kettős indíték vezette Kemény Katát és Petki Annát is.

Szépírói jellegüket tekintve e női naplók a maguk korának és naplóműfajának magas szintjét képviselik. Nyáry Krisztina egy valamilyen módon komponált, gondosan kivitelezett művet hagyott maga után. Ez családi napló lévén nincs sok tere a személyiség megszólalására, de figyelmenre méltó katolizálásának interpretálása²⁹ és a születésekhez, halálokhöz beírt fohászok. Kevés naplóíró tud művének hőse lenni: Kemény Kata hőst tudott alkotni önmagából. Írása néhány hónapnyi tömör dráma, kiváló drámai érzéssel megírva. Aligha felejt el, aki olvasta, a jelenetet, ahogy az özvegy kénytelen a városban hagyni valószínűleg pestisben elhalt férjét a koporsóban, és valószínűleg ugyancsak pestises kisfiával, terhesen, éjjel menekül a városból a betöviselés elől; s a külvárosban gyertyát gyújt, hogy lássa, él-e még a kisfiú. Petki Anna bejegyzése csupán egyetlen esemény, de sikerül költői szavakat találnia gyásza kifejezésére.³⁰ Wesselényi Zsuzsanna útinaplója megszerkesztésének tudatosságával tűnik ki, bár meg sem közelíti nagyanyja útinaplójának üde gazdagságát, élvezetes leírásait. Pekri Polixéna meg tudta ragadni a nagyváros élményét: a frissen alapított *porcenál fábrikát*, a matériaszövőket, a cserépedényvásárt, Schönbrunn és az Augarten látványosságait, a rokokó formájú cserépkályhát („inkább ovál forma, mint kemence”), parkokat és Schwarzenberg herceg kertjét (nem volt tőle elragadtatva: „semmi raritást nem láttam egyebet, hanem oly vastag narancsfát, jó vastag bikkfához hasonló vastagságú, [...] eszterparét, bisziókot s affélét, azmelyet én kihányatok az kertemből”),³¹ emberi közelségben a császári család tagjait, de ugyanúgy a vásári látványosságokat, állatheccet. Emellett sikerül érzékeltetnie a kultúrák ütközését: botránkozva szemléli a színházi előadást,³² tartózkodóan a fényűző tárgyakat,³³ jó protestáns módjára ítéli el a kapucinusok templomában és Klosterneuburgban a katolikus ereklyéket,³⁴ talán némi szociális érzékenység is föl villan benne.³⁵

Ha megtekintjük, milyen művek születtek a női emlékirók tollából, s azok hogyan épültek bele az emlékirás nyilvánosságába, már nem látszik előzménytelen unikumnak Bethlen Kata önéletírása és Götffi Borbála emlékirata a Horea lázadása idején átélt szörnyűségekről.³⁶ Ez a hagyomány alapozta meg azt a női alkotói öntudatot, amelynek birtokában Újfalvy Krisztina, Vályi Klára és Bessenyei Anna a férfi pályatársakkal egyenrangúként társaloghatott.

1 Az *önéletrajzi szelf és a 17–18. századi önéletírások* (sajtó alatt). Az emlékezés törvényszerűségeiről ott elmondottakat itt nem ismétlem meg.

2 Különösen árulkodóak a fiktív naplók kalandleírásai. Egy jellemző példa Verne hajótörött-följegyzéseiben: „Valóban, három óra tájban, mikor az orkán a legbőszültebben dühöng, a tutajt egy nagy hullám fölkapja, s egészen függélyesen állítja. A rémület sikoltása hangzik. Fölfordulunk!... Nem... A tutaj megmaradt a hullám oldalán, s [...] iszonyodva látjuk magunk alatt a tengert. [...] Látom, hogy a szerencsétlent, amint éppen lábát kihúzza, elragadja egy hullámtorlat, mely félig minket is elborít.” (*A Chancellor*, Bp., Franklin, é. n., 142.)

3 PATAKI Ferenc, *Élettörténet és identitás (Új törekvések az én-pszichológiában)*, Pszichológia, 1995/4, 412.; KÖNYA Anikó, *Az elbeszélés és az önéletrajzi emlékezet. A személyes emlékek elbeszélő és emlékezeti természete* (kézirat), 4.

4 SZABÓ András, *Szenci Molnár Albert*, Bp., 2003 (Historia Litteraria), 9.

5 „Mivé lenne az irodalom, ha kiváltságokat követelne például a rossz íróknak lovagias tekintetekből, a hazafia rossz író patriotizmusából, az arisztokrata főrangú állásánál fogva, a silány tanköltő morális irányáért, a klérushoz tartozó palástja miatt, s kit csupa éhség hajt a műszak oltárához, a gyomor joga tiszteletben tartásáért.” ARANY János *Válogatott művei*, kiad. KERESZTURY Dezső, KERESZTURY Mária, Bp., 1975 (Magyar Remekírók), 799.

6 S. SÁRDI Margit, *Női panasz – szerencsevers = A magyar költészet műfajai és formátípusai a 17. században*, szerk. ÖTVÖS Péter, PAP Balázs, SZILASI László, VADAI István, Szeged, 2005, 167–173.

7 Május 19-én este érkeztek Bécsbe. Ezután: „22. Ebédet ettünk gróf Bánffinál, ahol sokszor, úgy gróf Wartenslebenéknél sokszor voltunk ebéden.” B. BÁNFFI Györgyné b. WESSELÉNYI Zsuzsanna *Naplója*, kiad. K. PAPP Miklós, TörtL, 1875. 788. Ő is belefűzte a későbbi esemény ismeretét, például pesti tartózkodásánál: „Generális báró Bojanovszkynéhez [...] ezt otthon is kaptuk, s nekem is visszaadta az vizitát. Báró Rádaynéhoz, ott kaptam, vissza is adta az vizitát. Gróf Majláthnéen kívül mind visszaadták az vizitát.” Uo., 725.

8 „1786. prima Mai indulánk ki Erdélyből Magyarországra, s ha Istennek szent akarata leszen, onnat tovább is igyekezném menni.” Uo., 721.

9 „Az ön-narráció számára a gyermekkor és a halál jelentik a legnyilvánvalóbb korlátozást, mivel a hős és a történetíró alakja meg-egyezik.” DORRIT COHN, *Áttetsző tudatok = Az irodalom elméletei*, II, szerk. THOMKA Beáta, Pécs, 1996, 106.

10 „A napló kezdete majdnem mindig kiemelt fontosságú. [...] Különböző módon jelöljük ki az írás eme új területét: tulajdonnévvel, címmel, mottóval, ígérettel vagy bemutatkozással.” PHILIPPE LEJEUNE, *Önéletírás, élettörténet, napló*, Bp., L'Harmattan, 2003, 210.

11 „Adott Isten öfelsége ez világra Krisztus urunk születése után 1632. die 3. Novembris. 1633, '34, '35, '36, '37. esztendőök játékkal múltak el tőlem.” I. és II. APAFI Mihály *Naplója*, kiad. TÓTH Ernő, ErdMúz, 1900. I. Apati Mihály naplórész, 83.

12 Philippe LEJEUNE, *i. m.*, 210–222.

13 *Az Esterházyak családi naplója*, kiad. SZILÁGYI Sándor, TT, 1888, 212.

14 Például: Rozsnyai Dávid 1717. ápr. 28-án írta utolsó bejegyzését egy kalendáriumba

(SIMONFI János, *Rosnyay Dávid naptári följegyzései*, ErdMúz, 1914, 18.), halálát (1718. márc. 4.) Sámuel fia írta be a már korábban abba-hagyott naplóba (*Rosnyai Dávid, az utolsó török deák történeti maradványai*, kiad. SZILÁGYI Sándor, Pest, 1867 [MHH II. 8] 24a.)

15 S. SÁRDI Margit, *Kemény János önéletírásának műfaji mintáiról*, Iris, 2002/5–6., 71.

16 S. SÁRDI Margit, *A két Rákóczi György ellenzéke* (sajtó alatt).

17 Még a női útinaplóíró is föltételezi, hogy írását más olvasó használni fogja: „Hogy pedig ezen mostani utozásunkban experiált dolgoknak ezután is (ha én nem is) más hasznát vehesse, ide mindeneket feljegyezni szükségesnek tartom.” B. BÁNFFI Györgyné WESSELÉNYI Zsuzsanna, *i. m.*, 722.

18 Ezt a két bejegyzést talán egyszerre írta be, ugyanis anyja halálának dátumát először hibásan, az előtte beírt nagybácsi halálának dátumával összekeverve adta meg, 1641. január 17. formában. *Az Esterházyak családi naplója*, 212.

19 „De én igen nehéz betegségben lévén, az többi között remétség sem volt hozzám [...], öt hetet ott fekvén”. Czzei VASS György és VASS László *Naplói. 1659–1734*, kiad. NAGY Gyula, Bp., 1896 (MHH II. 35. Magyar Történelmi Évkönyvek és Naplók a XVI–XVIII. századokból, 3), 608.

20 *Bécsi utazások. 17–18. századi útinaplók*, kiad. S. SÁRDI Margit, Bp., Tertia, 2000 (Hungarica Varietas), 201–208., illetve 209–223.

21 *Újabb adattár a vargyasi Daniel-család történetéhez*, kiad. DANIEL Gábor, szerk. KELEMEN Lajos, Kolozsvár, 1913, 228.

22 „Ez az szegén Kornis István uram öcellenciája keze írása, melybe maga gyermekeit felírja” stb. KORNIS István és PETKI Anna *Emlékezete*, kiad. K. PAPP Miklós, TörtL, 1874, 509.

23 B. BÁNFFI Györgyné WESSELÉNYI Zsuzsanna, *i. m.*, 754.

24 Emlékeztetek rá, Nyáry Krisztina csak második házasságában, Esterházy Miklós mellett kezdett naplót írni.

25 Székely László önéletírása: OSZK Quart. 4312. Toroczkai Zsuzsanna önéletírása a 881–919. lapokon.

26 Daniel István naplóíró feleségének, Pekri Polixénának viszont költő, fordító volt anyja-

apja (Petróczy Kata Szidónia és Pekri Lőrinc); írt verset anyai nagyapja, id. Petróczy István, nagybátyja, ifj. Petróczy István és annak felesége, Révay Erzsébet is; ezek gyermekeivel kapcsolatot is tartottak a bécsi napló szerint (*Bécsi utazások*, 217).

27 OSZK Quart. 4312. Kis Zsigmond följegyzései a 920–1007. lapokon. Így Toroczkai Zsuzsanna önéletírásának kivételképpen van befejezése: záró bekezdésében erkölcsi igazságtétel gyanánt Kis Zsigmond följegyezte, hogyan szegyenült meg az úrnőjét háborgató Kemény Simon: „Vajha az igazsága mellett lesz vala *Kemény*, nem a szegényeknek ok nélkül való nyomorgatásokban! Bezzeg az Óra világban az nagyenyedi deákoktól szép nevet nyert vala: mert hogy meghallotta az Hóráknak dolgait, mindjárt beszaladott az enyedi kastélyba, és ott hált, mint a deákok hírlétek, az toronyba, másnap pedig sok nemességgel kísértette magát Szebenbe; melyért a deákok mái napon is nem Kemény, hanem Lepény Simonnak hívják a bárót, s azon neve örökösön is meg fog maradni a bárónak, valamíg Fejér vármegyében fogja a főispányságot erővel viselni.” (1007)

28 OSZK Quart. 4312. 920.

29 „Mentem az én szerelmes uramhoz Újvárbán 28. napján októbernek. Ott létembe az Úristen szent lelkének ajándékát közlöttem vélem, és tértem az igaz vallásra, gyúntam meg újjobban Istennek akaratából 30. napján decembernek, és megkommunikáltam 31. napján ugyan decembernek havában, mikor írtak 1624. esztendőbe; mert azelőtt kéntelen voltam az színmutatásra, de szívtém mindenkor igaz pápista voltam.” *Az Esterházyak családi naplója*, 210–211.

30 Férje szerdán halt meg: „Az az én keserves, soha el nem felejtő napom s az én árvámnak.” (KORNIS István és PETKI Anna *Emlékezete*, 509.) „Adjon az mennynek-földnek ura, istene örök nyugodalmat s boldog feltámadást. Adjon nekem is békeséges túrést ily nagy, keserves kereszt elviseléséhez az Úristen szent akarata szerint nekem, árva gróf Petki Annának.” (*i. m.*, 510.)

31 *Bécsi utazások*, 217.

32 Jún. 23. „Estve voltam az nagy komédián; hiáavalóságnak nagy hiáavalósága.” (Uo., 214.)

33 Máj. 28. A porcelán terítékek között „vagyon ezer, vagyon nyolcszáz, hatszáz, ötszáz, azki legolcsóbb, négyszáz rhénes forint. NB. Ez nem erdélyi embernek való.” (Uo., 210.)

34 Jún. 24.: a kapucinus „egy üveget ada kezünkbe, mondván, hogy abban egy ördög van. [...] Olyannak látszott, mint egy fekete dongó légy, de nem mozgott. Nagy balgatság: az ördög lélek, mégis elhiszik megkészteni őtet.” (Uo., 215.) Aug. 17. „Egyéb sok szentek csontjai, nevezetesen az Szent Lukács evangélista láb hüvelykéje (higgye, azki akarja).” (Uo., 220.)

35 Júl. 10. „Láttam egy házöltözötöt, egy ágyfirhangot, 46 000 német forint érót. Veres bársony gazdagon varrva arany fonallal, nagy rojt körülette. Világi bujaság. Aznap voltam az én urammal az mezőn az aratóknál: egy napra fizetnek egy aratónak 7 garast, mely térszen 42 pénzt, étel nélkül.” (Uo., 216–217.)

36 GÖTTFY Borbála, *Néhai Göttfy László háznépének Hóra pórhada miatt esett romlása = A másik magyar haza. 1750–1790*, szerk. MAK-KAI László, bev. JANCÓS Elemér, Bp., [1942] (Erdély Öröksége, 8), 149–183.

„Ordo juris amnestiam in nullius favorem.”
 Kováts József büntetőpere a vallási és politikai harcok árnyékában

1942-ben Kunszery Gyula tanulmányt írt *Magyar írók bűnperei* címmel, amelyben számos magyar költőnk politikai, illetve vallási üldöztetéséről olvashatunk.¹ A sort pogány költőink említésével kezdi, kitér a Mátyás király korában üldözött humanistáinkra, megemlíti a reformáció üldözöttjeit, a kuruc-labanc villongások áldozatait, majd hosszan elidőzik a Martinovics-féle összeesküvés áldozatainál, illetve hányatott sorsú, leginkább politikai nézeteik miatt meghurcolt XIX. századi íróinknál. Mintegy négy évtizeddel később Bényei József *Magyar írók perei* címmel adott ki egy művet, amelyben – továbbgondolva Kunszery írását – jelentős kiegészítésekkel élt.² Íróink vallási és politikai üldöztetésein túl egyéb érdekes tényeket is megemlít könyvében, birtokpereket, gyilkossági pereket, párbajpereket. Célja az volt, hogy jeles alkotóink közönséges polgári pereinek felvillantásával közelebb hozza az olvasókhöz a kort, az írókat és azok műveit. E két mű ismeretében jelen tanulmány arra vállalkozik, hogy egy Csokonai-kortárs poétánknek, Kováts Józsefnek³ (1780–1809), már-már legendaként emlegetett „csínytevéseiről”⁴ beszámoljon a korabeli periratok tükrében. Több mint két évvel ezelőtt az *Irodalomismeret*-ben tettem ígéretet erre, itt az idő törleszteni.⁵

Arról, hogy miért került Kováts József börtönbe, már kortársainak is egymástól eltérő véleményük volt. A visszaemlékezések közül a két egymástól leginkább különbözőt érdemes újra felidézniük, mielőtt a per tényleges vádjairól esne szó. Az egyik ezek közül Sárközy István 1809 tavaszán Kazinczyhoz írt levelében található:

Három Reformatus fiatal ember, kik közül egyik Rector, másik Notarius, harmadik Káplán volt, mind a' hármon vasat pengettek Kaposvári Vármegyénk házába. --- Excessusok az volt, hogy szomszédságba lakván, öszve mentek recreatióra, 's a' szőlő hegyen meg hevülvén midőn estendén haza mentek volna, bé tértek pipázva a' már nyitva volt, de üressen állott gyertyákkal meg világosított Pápista Templomba, és ott experiálgatván, midőn egy darab az oltáron heverő viasz gyertyát egyik közülök a' zsebjebe tett volna, a' chorusból megszólíttya egy valaki, hogy ne vinnék el a szentelt gyertyát etc. etc. de ők elvitték 's etc. etc.⁶

A másik visszaemlékezés Sebestyén Gábor tollából ered. Ő egészen más-képpen emlékezik vissza az esetre kéziratosszerű énekeskönyvében (1813), amely Kováts verseit és életének rövid leírását is tartalmazza. Így ír:

Meg jegyezhetjük az ő Cásusát is a' mellyért fogságba tétetett. Ő ugyanis a Nótáriussal egyszer Bakhusnak áldozott, és jó kedvek tsutsorodván a' pápista templomba éjjel be menének 's Szűz Máriát borral kínálák, a' kit, hogy nem akara inni, végig öntöttek, és nyakába akaszták a kulatsot. Kováts pedig (amint némelyek mondják) a' katedrába iprikála és az oltárról minden viaszgyertyát elvive magával. Mindezeket pedig a' harangozó a' kórusról nézte. Az okos ember ha botlik, nagyot botlik.⁷

Mindkét leírásból világosan kitűnik, hogy – bár az akták szerint közönséges polgári büntetőperről van szó – protestáns–katolikus ellentétek húzódnak meg a háttérben. Ez még inkább érdekessé teszi számunkra az esetet, és egyben sok új kérdést is felvet majd a későbbiekben. Az ügygel kapcsolatos perirat a kaposvári Somogy Megyei Levéltárban található (Büntetőpererek, Processus criminales, 9. doboz, 1808). A terjedelmes iratcsomó hosszú ideje, talán születése óta pihen a levéltárban, mindeddig azonban elkerülte a kutatók figyelmét. 16 különböző hosszúságú dokumentum tartozik ide, latin illetve magyar nyelvűek vegyesen: tanúvallomások hosszú sora, ügyészi vádiratok, kérvények, esedező, bocsánatkérő levelek, jegyzőkönyvi kivonatok. Adatokban, információkban rendkívül gazdag gyűjteményről van szó. Lebilincselő olvasmány, egy kirakós játék darabjait juttatja eszünkbe, de csak nehezen adja meg magát. Néha meglepetést bennünket, néha pedig mosolyt csal arcunkra.

A tanúvallomásokból megtudhatjuk, hogy a „csínytevés” 1807-ben, Somogy megyében, Szent András havának második napján, azaz november 2-án történt, Som község katolikus templomában. Ezt Bolla Antal ügyész a vádiratában is megerősíti: „Sz[ent] András Havának 2-ikán az az halottak napján, a' midőn tudniillik a' Romai Catholicusok a' meg holt hivekért ájtatosságjokat tartani szokták [...]”⁸ A perben elítélt személyek közül kettő somi lakos volt: Nemes Kozma János nótárius, és Kiss István oskolamester. A költő, Kováts József a közeli település (Városhídvég) káplánja volt ebben az időben. Talán szükségtelen megjegyeznünk: mindhárman kálvinisták voltak.

Az első irat, amely az ügygel kapcsolatban megszületett, Pálóczi Horváth Ádám saját kezű – mindeddig publikálatlan – levele (1807. november 12.), amelynek címzettje Somogy vármegye volt. Pálóczi ekkor Somogy megye törvényszéki táblabírája és a megyei protestáns egyházközség kurátora volt. Tizenegy nappal az eset után szükségesnek tartotta, hogy a vármegye előtt panasszal éljen, mert úgy érezte, hogy a katolikusok nagy publicitásra törek-szenek, és mindent megtesznek azért, hogy ne lehessen békésen elintézni az ügyet. Sérelmezte, hogy a törvényszéki gyűlés előtt hiába kért tájékoztatást, nem kapta meg. Levelének egy részletét szükséges idéznünk:

Budára jött utánam a' híre, jollehet a' mostaninál sokkal kisebb híre, a Somi R[ómai]Catholica Szentegyházban történt botránkozató tselekedetnek; 's mivel az akkori tudósításban az is foglaltatott, hogy az illető Tisztelendő Plebanus Úrnak ez eránt tett panassza hivatalosan velem közöltetik, és a'mennyire az illetlen botránkozatót Egyházi vigyázatom alatt lévő Helvétziai Vallástartók tették volna, illendő és elégséges satisfactio kérettetik.

Valamint a' botránkozató tselekedetet valóban szegyenlettem, és ha az tsak tizedrészin lett volna is mint most tartatik, még is felette sajnállanám: úgy az illő és tellyes satisfactio-nak meg adása végett hazá siettem; és olyan elégtételt készültem adni, a'mellynek keményebbet világi törvenyszéken sem kívánhatna a' meg sértetett Szent Hely és Plebanus Ur; mert jollehet nekünk sem botunk sem korbátsunk nintsen; de van egyházi fenyítékünknek olyan ága, a'melly érzékenyebb a' testi büntetésnél is. Azonban sem ezen Gyűlés előtt, sem a' Gyűlés kezdetében is, még személyi-szerént tett inpersemre is velem a' panaszt Roboz Szolgabíró Úr nem közölte; ugyhogy én sem azon inpartialis Investigatiót, mellyet az elégtétel előtt véghez kell vala vitetnem meg nem tétethetem; sem még a' scandalumnak mekkoraságát is, és a panasznak hitelességét ki nem tanulhattam.⁹

Horváth Ádám levele nem sokat segített a három fiatalemberen. Nem sikerült békésen, per nélkül elrendeznie az ügyet, a katolikusoknak sikerült azt világi bíróság elé vinniük. Egy hónap múlva elfogatási parancs született, és mindhárman a kaposvári börtönbe kerültek. Ugyanakkor (1807. december 13–14.) Roboz Benedek alszolgabíró – akit levelében Pálóczi is megemlít – 6 tanút hallgatott ki az ügyvel kapcsolatban. Mindannyian katolikusok voltak.

A perirat számos kérdést vet fel a laikus olvasóban. Az egyik legégetőbb ezek közül – legfőképpen Pálóczi Horváth Ádám levele kapcsán – az, hogy miért kellett az egész ügyet világi bíróság elé vinni. Horváth Ádám, aki maga is ügyvéd volt, valószínűleg nem állított valótlanságot akkor, amikor levelében arra utalt, hogy a számonkérés és a büntetés a protestáns egyházat illeti. Erre a tényre a levél zárósoraiban újra utal:

Mivel én, és akarki más is, ha Pap ellen van panaszom, először az Püspök előtt, vagy illető Egyhazi Iurisdiction előtt jelentem azt, és tsak akkor folyamodom Polgári Iurisdiction-hoz, ha az egyházi oda utasít, vagy nem tesz róla: itt pedig velem hasonló vagy költsönös közlés el mulasztatott: ha talán nekünk is Vallásunk és Szenthelyeink ellen, R[ómai]Catholicusok által illetlenségek vitetnek véghez; azoknak is mind meg vizsgálásában, mind meg ítéelésében, a paritate et proportione veliet ezen eset Cynosurául szolgáljon.

Kováts József a protestáns egyház káplánja volt. Ha saját egyháza ellen vétett volna, akkor természetesen protestáns bíróság ítélezett volna fölötte. Vétke azonban a katolikusokat sértette, és ez a tény jelentősen megbonyolította az egész eljárást. A katolikusok nyilván tudták, hogy saját maguk nem ítélezhetnek a 3 fiatalember felett, azt azonban valószínűleg nem akarták, hogy a protestáns egyház vegye kezébe az irányítást. Horváth Ádám „megkerülése” mindenesetre ezt sugallja számunkra.

Mindezt megtehették, mivel az egyházi és világi bíróságok pontos jogköre a XIX. század elején nem volt még teljes egészében tisztázva. Jóval később, még a reformkor híres szónoka, Deák Ferenc is szükségesnek tartotta, hogy több beszédében kitérjen az egyház és az állam kérdéses viszonyára, illetve a római katolikus egyház és a többi vallás közötti egyenlőtlenségekre. Javasolta az volt, hogy szülessenek újabb törvények, amelyek képesek az egyház és az állam jogkörét meghatározni, és legyen végre jogegyenlőség a vallások között. Hogy ez mennyire kényes probléma volt akkoriban, azzal ő maga is tisztában volt: „ezen dolgokban a legnagyobb óvatosság szükséges. Az eréllyel és a józan ésszel párosulnia kell a leggondosabb óvatosságnak, mert a kérdés könnyen elmérgesíthető.”¹⁰ A vallások jogegyenlőtlensége Frank Ignác 1845-ben írt könyvéből is világosan kitérni: „Uralkodó vallásnak mondani lehet azt, melly a’ törvény legtöbb kedvezésével él, és az Magyarországnban a’ Római Katholika, mellyel tart az egyesült Görög szertartás is.”¹¹

Kétszáz év távlatából nemigen tehetünk mást, mint elfogadjuk a tényt: problémás esetről lévén szó, a protestáns egyház kizárásával, világi bíróság tárgyalta az ügyet. Kérdések azonban továbbra is maradnak.

A hat tanúvallomásból és Bolla Antal ügyész vádiratából (1808. január 25.) megtudhatjuk, hogy Kovács József ellen egyetlen komoly vád merült fel: egy szál templomi gyertya eltulajdonítása. Kozma János vélte az volt, hogy pipára gyújtott a templomban, majd istentisztelet után káromkodott és verekedett a templom előtt. Kiss István pedig az illetlen beszéd miatt került börtönbe. Egyetlen szál gyertya miatt börtönbüntetés? Nehéz elhinni és megérteni. Igazságérzetünk lázadozik e kemény büntetés ellen. Még akkor is így van ez, ha Bolla Antal – barokkos körmondatokban megírt, erősen túlzó – vádiratának hitelt adunk.

Persze lehet más oldalról is nézni a kemény büntetést. Az ügyész három törvényre hivatkozva kéri a bíróság igazságos ítéletét, amelyek közül az egyik még II. Lajos (1516–1526) idejében született: „Az egyházak és asszonyok ellen erőszakoskodók fejüket veszítsék [...]”¹² A második törvény sem sokkal későbbi, 1595-ben született, és csak nagy ügyel-bajjal lehet e per kapcsán említeni, de az ügyészt ez láthatóan nem zavarta. A rendelet elsősorban azok ellen a katonák ellen született, akik háborús időkben nemesi udvarházakat, templomokat fosztogattak. Büntetésük szintén fejvesztés volt, illetve vagyonuk elvesztése. E törvény 2. §-a „kapcsolódhat” e perhez: „Ugyanezt kell érteni azokra nézve is, akik az egyházakat sértik, feltörik és kirabolják.”¹³ A harmadik törvény, amelyre Bolla hivatkozik, sajnos egyelőre nem világos előttünk. A vádiratban, mint „vétekbosszuló törvény” szerepel. Egy dologban azonban biztosak lehetünk: valószínűleg ez sem lehet kevésbé szigorú, mint az előző kettő. Ősi törvényünket, a „szemet szemért, fogat-fogért” elvet idézi fel képzeletünkben.

Fejvesztés, egyetlen szál gyertya eltulajdonításáért, vagy (legyünk nyíltak) ellopásáért. Ebből a nézőpontból a háromévi szabadságvesztés igazából eny-

he büntetésnek számít. De csak ebből a nézőpontból... Valójában komikus már maga az ötlet is, hogy ilyen esetről egyáltalán szó eshet a fejvesztésről mint lehetséges büntetésről. Sokkal szigorúbb törvényű országokban sem jellemző a halálbüntetés lopás esetén. A kéz megcsonkítása már annál inkább... Ez valószínűleg elkerülte az ügyész figyelmét, vagyis inkább nem talált hozzá megfelelő magyar törvénycikkelyt.

Világi bíróság, szigorú büntetés. El is fogadnánk mindezt, ha figyelmen kívül hagyhatnánk a perirat további részeit. De ha tovább tanulmányozzuk, újabb érdekes adatokat tudhatunk meg, Pálóczi Horváth Ádámnak és néhány újabb tanúnak köszönhetően. A nagybajomi költő életútját, jellemét ismerve, igencsak csodálkoznánk azon, ha nem próbálta volna továbbra is védelmezni egyháza híveit. Sikerült valahogyan kijárnia, hogy a perben újra kihallgassák a tanúkat, sőt újabb 8 vallomástevőt is felsorakoztatott. Talán senkit nem lep meg az a tény, hogy az új tanúk kivétel nélkül mind kálvinisták voltak.

Figyelmesen végigolvasva az újabb vallomásokat, az ügy egyre színesebbé, kuszábbá, és – bár három ember életéről van szó – komikusabbá válik. Amit az előző kihallgatás során a kérdezők és a válaszadók egyaránt igyekeztek elhallgatni, az egyszerűen napvilágra kerül. Megtudjuk, hogy halottak napja Som községben különleges ünnepnek számított, legalábbis a férfiak számára. Ezen a napon, vallási hovatartozástól függetlenül, a borított kedvelő férfiak a katolikus templomban gyűltek össze, ahol az istentisztelet után, a boros kulacsot igencsak gyakran adogatták körbe-körbe. Ezt aényt nemcsak a kálvinista, de a katolikus tanúk vallomása is megerősíteni látszik. Különösen Papp József, somi kálvinista takácsmester és hadnagy vallomása beszédes:

...minekutánna az éneklést elvégezték és harangoztak a Templomban lévő R[ómai]Catholikus Polgárok nállok lévő boros csutoráikat elő vették derekasént ittak és e Tanút is kínálták, minthogy ez régi szokások a somiaknak Minden Szentek napján, és valójában csutoráikbul annyira is iddogáltak, hogy ha tellyességgel részegek nem voltak is, de tsak ugyan többnyire kivált Németh Ferencz borossak voltak, hozzá tévén e' Tanú, hogy máskor illyes alkalmatossággal még héberrel is vitték a Templomba a' bort.¹⁴

Kénytelenek vagyunk hát módosítani mindazt, amit eddig a történetekről tudtunk. Mindeddig csak az volt ismeretes, hogy három református fiatalember az istentisztelet előtt betért a katolikus templomba, ahol az egyik pipára gyújtott, a másik magához vett egy szentelt gyertyát, és mindhárman illetlenül beszéltek. Mindennek egy katolikus ember szem- és fültanúja volt. A történeteket az újabb vallomások fényében így színesíthetjük tovább: miután a fentebb említett vétkek megtörténtek, a három fiatalember még ott maradt az istentiszteletre is, hogy közösen imádkozzanak és énekeljenek, illetve, hogy a mise végeztével együtt igyanak a katolikus hívekkel. Bár ekkor már többen is értesültek arról, hogy egyikük magával vitt egy gyertyát, ez mégsem gátol-

ta meg őket a közös imádkozásban... és ivászatban. A vétkek felemlégetése – talán nem annyira meglepő – csak bizonyos mennyiségű bor elfogyasztása után következett, az istentisztelet után, a templom előtti téren. Itt a három bűnös közül csak a nótárius, Kozma János volt jelen, mert Kováts és Kiss még a mise alatt hazatértek az oskolamester házába. Ha hinni lehet Papp József vallomásának, az eset a következőképpen zajlott le:

...hanem ki jövén a' Templombul Németh Ferencz mindjárt megtámadta a' Notariust (Kozma Jánost) ezen szavakkal: kend nem jó ember, gazember, mellyre a' Notarius tsendesen azt felelte, mért mondja kend azt nékem, nem tettem én kenteknek semmi botránkozást, de az ismét azt mondotta, hunczut ember kend, mért lopták el a gyertyánkat: úgy is azt álmodtam kendrül a mult éjjel, hogy az akasztófán függött és én hoztam ki kotsimon lovamon a határra. Erre a' Notarius is fellobbanván Nemeth Ferenczet fel taszitotta, a' pedig fel kelvén a' Notariust taszitotta fel és erőssen fojtogatta, úgy hogy e' tanu a R[ómai]Catholicus mester szollította meg hogy mindjárt megfojtaná a' Notariust, mellyre e' Tanúhoz zajok menvén egymástul el választotta őket és Németh Ferenczet szintén a korcsmaig magával elvonta a' Notariust haza igazitván, és maga is e' Tanú haza menvén.¹⁵

A területi korlátokat szem előtt tartva, szükségesnek tartjuk röviden összefoglalni a további történéseket: e verekedés után a katolikusok követelték a nótáriustól, hogy hozza vissza nekik a szentelt gyertyájukat. (Érdekes tény, hogy Kováts József vallomásában mindvégig tagadta, hogy ellopta volna a gyertyát. Állítása szerint egy kicsi gyertyacsonk maradt csak nála, amit ijedtében dugott csak a zsebébe, amikor a harangozó lekiabált a kórusról. És később teljesen meg is feledkezett e mozdulatáról és a zsebében lévő gyertyadarabkáról is. Sajnos e vallomás valóságát már soha nem tudjuk meg.) Kozma János próbált egyezsége jutni, pénzt ígért kártérítésül, tíz, húsz, harminc, ötven, száz, és végül már 200 forintot az elveszett gyertyáért cserébe, de a katolikusok hajthatatlanok maradtak. A nótárius végül elment Kiss István házához, hogy meg hozza a kért gyertyát. Ott, meghallva a történeteket, Kováts József összetaposta a gyertyát, mert nem akarta, hogy lopással vádolják. Ezután visszamentek a gyertyára várakozókhoz, ahol újabb vitára és pofozkodásra került sor, amit némi káromkodással is fűszereztek mindkét egyház buzgó hívei. A katolikusok a gyertyát vissza már nem kaphatták, így sérelmeikre orvoslást kértek a bíróságtól.

Sajnos e másodszori tanúvallomást a bíróság nem tartotta jogszerűnek, és figyelmen kívül hagyta. Sőt, az ügyész javaslatára Somssich Miklós törvényszéki jegyző elrendelte, hogy Pálóczi Horváth Ádám feleljen tetteiért. Kettős vád szólt ellene: az újabb vallomások felvételével megsértette a veszprémi vikáriusi hivatalt, illetve sértegette és állítólag pénzzel megvesztegetni próbálta Zsolnai Dávid püspök vikárius urat. Bolla Antal vélekedése Horváth szándékáról a következő volt:

Mert a 2. szám alatt bé adott tanúvallomás a vasonállóknak se hasznokra se károokra nintsen, nemis azért adatott bé a védelmező úr által, hogy abbul a Raboskodóknak sorsoakat könnyebbíteni akarná, hanem azért vagyon a Pör mellé téve egyedül, hogy a Feő Tisztelendő Veszpremi Vicariusi hivatal ellen neheztelését valamivel támogathassa, vagy ha az Pör Apellatában fog menni, a fölsőb itéllő székekis meg láthassák.¹⁶

Sajnos azt nem tudjuk egészen pontosan, hogy mivel sértette meg Pálóczi Horváth Ádám a vikáriusi hivatalt, a vádirat nem közli. Mindenesetre érdekes tény, hogy a három vádlott egy esedező levélben szembefordul védőjével, és azt kéri (Bolla Antalhoz hasonlóan), hogy a törvényszék ne vegye figyelembe az újabb kihallgatást, mert az nem segíti elő védelmüket. Ennél többet is állítanak a második tanúkihallgatásról:

...sőt részünkre valójában káros fejtegetésekkel vagyon elegyítve; mi annak okáért mind azokat egyenlő akarattal revocalván; mély alázatossággal terjesztjük a' Tekintetes Törvényszék eleibe, hogy mi a' mi meg vesztegetett fővel tett tselekedetünknek hibás voltát mostan is nem tsak megesmérjük, hanem valójába szánjuk és bánjuk is-sőt örökre is szégyeneljük; annak okáért is támoszkodunk tsak egyedül, a Tekintetes Törvényszék előtt igaz Lélekkel tett bévailásunkra.¹⁷

Az ügyésszel és a raboskodókkal ellentétben – laikusként – azt gondoljuk, hogy a tanúvallomások akár pozitív irányba is befolyásolhatták volna az ítéletet, hiszen a belőlük megismert újabb tények egészen más megvilágításba helyezték az ügyet. Bár a gyertyalopás vádja továbbra is csak Kovátsot érintette, de illetlen beszéd és verekedés miatt jó néhány katolikust is beidézhettek volna. Mint tudjuk, efféle dolgokhoz mindig szükségeltetik egy másik fél is. Kováts, Kiss és Kozma mégsem kért Pálóczi Horváth segítségéből. Vajon miért?

Bizony nehéz lehet úgy védeni valakit, ha az nem akarja. De a vádlottaknak sem lehetett egyszerű a dolguk védőjükkel, ha hinni lehet az ügyész szavainak. Sárközy röviden erről is szót ejt Kazinczyhoz írt levelében. A periratból megismert tények ismeretében immáron az ő szavait is könnyebben értelmezhetjük: „Criminalis actio erigaltatik ellenek – 's csak gondold – itt meg a' Poëta, Mathematic., Philosophus, minthogy ott Curator, Prokatorjokká lesz, ő defendálja, és már már láttom, hogy perét elfogja veszteni.”¹⁸

Sárközy István személyében Kováts másik segítőjét tisztelhetjük. Az egykor Csokonait is támogató gróf, a per szerencsétlen kimenetelét látva, Széchényi Ferenc segítségét kérte, aki 1798 óta Somogy megye főispánja volt. Így ír erről Kazinczynak:

Éppen Fő Ispányunk itt lévén, hogy előtte valamit nyerhessek, előre ezen ide zárt verseket [...] bé mutathattam. [...] Arra a' kérésemre, hogy nevezne ki egy józan ítéletű mixta

Sedriát és revidéaltassa [a] szegényeknek Cassaját, hogy inter spem et metum ne lankadjanak, kivált amaz gyenge Complexiojú és igen érzékeny vers író, kinek maga kezével írott instantiaját szóbeli jelentésem mellett presentáltam – az volt a' felelet, minthogy most juristitum van, Ordo Juris amnestiam in nullius favorem, etc., tehát nem lehet. Csak el gondolhatod, Lelkem, mitsodás érzést okozott ez én bennem!¹⁹

Széchenyi főispáni kinevezése után egész Somogy bizakodással várta a pozitív változásokat. Az alkalmi versírók mellett, Csokonai Vitéz Mihály, Pálóczi és később maga Kováts József is versben köszöntötte őt. Neve már korábban is népszerű volt a megye előtt, mert határozottan ellenállt II. József németesítő törekvéseivel szemben. De amikor a századforduló táján királyi főkamrásmester lett, a megyében ellenzéki tábor alakult vele szemben, mert rossz néven vették a korábbi ellenzéki magatartásában való pálfordulását. Sokáig szerencsésen kivédte ezeket a támadásokat, de épp 1808-ban – amikor az általunk tárgyalt per is zajlott – ellenlábasai 34 vádpontban indítottak személye ellen újabb támadásokat.²⁰ Mindezek ismeretében talán jobban megérthetjük fentebb idézett, óvatos válaszát, „Ordo Juris amnestiam in nullius favorem”, vagyis, a törvény rendje szerint nem élhet amnesztiával. Valószínűleg nem akart egy újabb vádpontban is védekezni az udvar előtt. Ha közbenjárt volna e három protestáns rab ügyében, könnyen magára haragíthatta volna a katolikus egyházat. És innen már csak egy lépéssel menjünk tovább: az államvalás ellen véteni egyet jelentett az udvar elleni nyílt szembenállással. Egy jótéteménye talán mégis volt, bár nincsenek konkrét adataink, amelyek ezt bizonyítják: valószínűleg neki köszönhető, hogy 1808-ban, Sopronban kinyomtatták Kováts József Széchenyi ódáját.²¹ Ez a vers az, amit Sárközy a főispán figyelmébe ajánlott, amikor a raboskodókon próbált segíteni.

Pálóczi Horváth Ádám és Sárközy István közbenjárása sikertelen volt, Széchenyi Ferenc sem tudott segíteni. A pert lefolytatták, és 1808 végén megszületett az ítélet, amelyről Sárközy is beszámol:

...ki mondatván szegény Rabokra a Sententia, midőn szegény Kováts József meg értette, hogy ő 3 Esztendeig szenved (meljből a' die incaptivationis már egyet letöltött), szíve fájdalomába lassú hidegtelelésbe, fonnyadásba esett és circiter 6 hétre nékem kimondhatatlan szomorúságomra meg holt – meljet még most is sűrű köny hullatások közt tudok meg írni.²²

Kozma Jánost szintén 3 évi rabságra ítélték, Kiss Istvánnak pedig két évet kellett a kaposvári börtönben eltöltenie.

Sárközy levelében azt írja, hogy a három fiatalemberre nem az elkövetett bűnük miatt szabtak ki ilyen kemény büntetést. Úgy véli, a szerencsétlen körülmények áldozatai ők: „mert néha a' környűl állások változtatyák a' Dolgot rosszabbá, mint feküdt.”²³ Ezzel mi magunk is egyetértünk. Kérdések egész sorát tehetnénk még fel a perrel kapcsolatban. Például azt, vajon ha katoliku-

sok követték volna el ugyanezeket a bűnöket egy másik egyház templomában, mi lett volna a büntetésük? Érdekes lenne azt is tudni, miért csak e három fiatalember ellen emeltek vádat. A tanúvallomásokból világosan kiderül, hogy illetlen beszéd és verekedés miatt még jó néhány embernek felelnie kellett volna. Arra is szívesen választ kapnánk, hogy miért rendeztek Kováts Józsefnek dísztemetést. Mióta szokás egy elítélt rab koporsóját a vármegyeháza udvarán felravatalozni és iskolamesterekből álló kórusral búcsúztatni? De mindezek megválaszolása már aligha lehetséges. E tanulmány nem az ítélet helyességének vagy igazságtalanságának bizonyítását tűzte ki célul. Mindössze néhány homályos életrajzi adatot szeretett volna tisztázni: Kováts József bűnének és büntetésének körülményeit, s egyben bemutatni a mögötte megbújó politikai és vallási ellentéteket.

1 KUNSZERY Gyula, *Magyar írók bűnperrei*, Bp., 1942.

2 BÉNYEI József, *Magyar írók perrei*, Bp., 1984.

3 Kováts József költő, a Veszprém megyei Tótvázsonyban született, 1780. április elsején. Előbb Veszprém-ben, majd Pápán a református kollégiumban tanult. Teológiai tanulmányai végeztével Pátkán tanítóskodott Kállai Andor prédikátor mellett, később Városhídvégen lett káplán. 1808-ban egy gyerekes csínytevése miatt két társával együtt letartóztatták, majd háromévi börtönbüntetésre ítélték. 1809-ben halt meg a kaposvári börtönben. Rímtechnikája rendkívül népszerű volt, ezért is kapta még életében a „Rímkovács” jelzőt neve elé. A XIX. századi református kollégiumok diákjai nagyon kedvelték verseit, száznál is több kéziratos versgyűjtemény őrzi írásait. Jókay József (Jókai Mór édesapja), Kosztolányi Dezső és Weöres Sándor is tehetséges költőnek tartotta. Ma már csak kevesen ismerik nevét és költeményeit.

4 Az említett szó Révainál olvasható. Vö. *Révai Nagy Lexikona*, XII, Bp., 1915, 102.

5 OROSZ Andrea, *Perirat 1808-ból (Újabb adalékok Kováts József „csínytevéseiről”)*, Iris, 2004/4–5, 85–87.

6 *Kazinczy Ferenc levelezése*, VI, kiad. VÁ-CZY János, Bp., 1895, 218.

7 SEBESTYÉN Gábor, *Elegybelegy az az Némelly Vers Szerzők Versei*, Kézirattár, OSZK Oct.

Hung. 696, 91b–92b; lásd még: NAGY Levente, *Kováts József és a korabeli irodalmi gépezet*, Iris, 2000/1, 29.

8 Bolla Antal ügyész vádirata, Perirat.

9 Pálóczi Horváth Ádám levele, Perirat.

10 *Az egyház és állam viszonyáról (Deák beszédei 6. 408–415) = Deák Ferenc, vál., sajtó alá rend. MOLNÁR András, Bp., 1998, 140.*

11 FRANK Ignác, *Az osztó igazság törvénye Magyarhonban*, Buda, 1845, 103–104.

12 1522. évi 36. törvénycikkely.

13 1595. évi 27. törvénycikkely, 2. §.

14 *Újabb tanúvallomások Kováts József, Kozma János és Kiss István peres ügyében*, Horváth Ádám kérésére, Perirat.

15 Uo.

16 Bolla Antal ügyész vádirata, Perirat.

17 Kováts József, *Kozma János és Kiss István második esedező levele a törvényszékhez*, Perirat.

18 *Kazinczy Ferenc levelezése*, VI., kiad. VÁ-CZY János, Bp., 1895, 218.

19 Uo.

20 KANYAR József, *Somogy megye levéltára*, Kaposvár, 1962, 68.

21 *A magyar nemzeti könyvtár alkotójának fel-séges érdeméről Kováts József Somogyban*, Sopron, 1808.

22 *Kazinczy Ferenc levelezése*, VI., kiad. VÁ-CZY János, Bp., 1895, 218.

23 Uo.

Egy könyvtörténeti adatbázis
az irodalomtörténet kutatóinak
Clavis typographorum regionis Carpathicae 1473–1948

A magyarországi nyomdászat-történet-írás kezdetei a historia litteraria legkorábbi időszakára nyúlnak vissza, hiszen a legelső nyomdászok az országban egyben írók is voltak, és így mint magyarországi szerzőket vették számba munkásságukat a lexikonokban. Az első ilyen jellegű, még latin nyelvű összefoglalás Czittinger Dávidé volt, és 1711-ben Lipszében jelent meg.¹ Ezt már a XVIII. században több hasonló vállalkozás követte, az első magyar nyelvű 1766-ban Bod Péter tollából jelent meg Erdélyben, Szebenben.² A XVIII. század végén, a XIX. század elején elkezdődtek a nemzeti bibliográfia munkálatai párhuzamosan a nemzeti könyvtár megalapításával (1802). Sándor István 1803-ban megjelent *Magyar könyvesház*³ című bibliográfiát tekintjük Magyarországon az első olyan bibliográfiának, amelynek célja az ország területén megjelent valamennyi könyv számbavétele volt. Ez utóbbi munka során a nyomdászokat már külön is felsorolta a szerző. A részben ma is használt retrospektív nemzeti bibliográfia a XV–XVII. századi korszakot (1473–1711) tekintve a XIX. század végén, Szabó Károly munkájaként jelent meg,⁴ a folytatás (a XVIII–XIX. század: 1712–1860, illetve 1861–1912), Petrik Géza összeállításában 1888-tól az első világháborúig.⁵ Ezek részben időrendes (Szabó), részben szerzői alfabetikus rendű bibliográfiák (Petrik), és sajnos egyikben sem szerepelt külön nyomdászok és kiadók mutatója. A magyar nemzeti könyvtárban az 1960-as évektől dolgozunk a retrospektív nemzeti bibliográfia összeállításán, és ezzel párhuzamosan az egyes korszakokban aktív nyomdászok és más könyves emberek nyilvántartásán. E munkák eredményként – egy új korszakolásban: 1473–1700, 1701–1800, 1801–1920, 1921–(1944)–1952 – jelennek meg a retrospektív nemzeti bibliográfia kötetei. Elkészült és megjelent az 1473–1655 közötti időszak részletes bibliográfiája, az egyes kiadások történetével, valamennyi nyomdász rövid életrajzával.⁶ A kutatási szakasz befejeződött az 1656–1700 közötti korszakra nézve is, a kötetek szerkesztése folyik. A XVIII. századi bibliográfia kiegészült újabb négy kötettel,⁷ de ennél is fontosabb, hogy megjelent az összevont mutató-kötet is, külön a nyomdászok és a kiadók indexével.⁸ Az 1801-gyel kezdődő időszak bibliográfiájának pótlása most folyik, igazán ez a hosszú XIX. század (1801–1920) a magyarországi kutatás fehér foltja. Az 1921-től napjainkig nem csupán a bibliográfia⁹ jelent meg, hanem az egyes kiadók és nyomdászok név-

adatbázisa – még távolról sem prosopográfiai adatbázisa! – is rendelkezésre áll. Mielőtt ezen adatbázisok részletesebb bemutatására térnék, meg kell említeni, hogy a magyar történelem alakulása miatt öröndetes módon több nem magyar is foglalkozik az egykori Magyarországon megjelent könyvek bibliografizálásával, az itt működő nyomdászok, kereskedők, könyvkötők számbavételével, az egyes családok történetének kutatásával. A magyar nemzeti bibliográfia ugyanis 1920-ig magában foglalja a teljes mai szlovákiai, részben a romániai (Erdély, Partium, Temesköz, Bánát), a szerbiai (Vajdaság), a szlovéniai (Muraköz oda eső része), a horvátországi (Muraköz), illetve az ausztriai (Burgenland) könyvtermést is. Meg kell jegyezni, hogy a mai horvátországi területekről csak azokat a nyomdákat vesszük ma Magyarországon számba, akik a mai Magyarországhoz tartozó területen is aktívak voltak (Eszék, Varasd, Csáktornya városok jönnek itt számításba). A legtöbb nyomdász ugyanis egykor több helyen dolgozott, így a különböző országokban folyó kutatások eredményei összeadódnak, a levéltári források egy része pedig az első világháború után alakult államok területén található.

A Magyarországon „utódállamok”-ként emlegetett országok közül Szlovákiában fordítanak a legnagyobb gondot az ilyen kutatásokra, ahol számos komoly kötettel gazdagították a nyomdászattörténeti szakirodalmat. Mivel összefoglalóan ezekről a munkákról már beszámoltunk a francia szakközönőség előtt,¹⁰ most csak a legfontosabb köteteket emelném ki. A szlovák nemzeti bibliográfiát a Martinban lévő nemzeti könyvtárban gondozzák, de a jelentős munkákat több más könyvtárral együttműködve végézik (Bartislava, Egyetemi Könyvtár; Košice, Megyei Könyvtár). A leginkább használt kézikönyv az úgynevezett „Čaplovič”, vagyis az 1700 előtt a mai Szlovákia területén megjelent könyvek bibliográfiája.¹¹ Ebben mást alig találhatunk, mint a magyar retrospektív nemzeti bibliográfiában,¹² viszont a XVIII. és XIX. századot tekintve egyes szlovák bibliográfiák előbbre tartanak, mint a magyarországiak. Megjelent már az egyházi énekek és röplapok,¹³ továbbá a kalendáriumok¹⁴ kiváló bibliográfiája, és folyamatosan jelennek meg a plakátokat bemutató kötetek is. Több nyomdász gyakorlatilag csak ilyeneket adott ki. Romániában a retrospektív nemzeti bibliográfiát a XX. század elején a Román Tudományos Akadémia gondozásában állították össze, de az erdélyi könyvanyagból csak a román kiadványokat vették ebben tekintetbe,¹⁵ ahogy az erdélyi szászok is, akik a magyar retrospektív nemzeti bibliográfiát fordították németre.¹⁶ A szerb, a horvát és a szlovén nemzeti bibliográfia korábbi korszakokra vonatkozó kötetei még nem jelentek meg új feldolgozásban, a korai délszláv nyomtatványok bibliográfiája azonban megjelent.¹⁷ Az Ausztriához tartozó Burgenlandban pedig külön csak a horvát nyelvű kiadványokat vették számba.¹⁸

A nyomdászattörténetre vonatkozó szakirodalom bibliográfiája minden országban a kurrens szakmai bibliográfiák része. A Kárpát-medence nagyobb könyvtárainak vezetői évente találkoznak a közös feladatokból adódó mun-

kák szervezésére. Így határozták el 2002-ben, hogy egy közös könyvtörténeti adatbázist hoznak létre. Az adatbázis megvalósítási tanulmánya 2007. májusra készül el, reméljük, hogy megkezdődhetnek a közös munkák ezen a területen is. Szükségesnek látom, hogy a szakirodalom néhány kiemelkedő kötetét ismertessem, azokat, amelyek közvetlenül a nyomdászokra, illetve a kiadókra vonatkoznak, és összefoglaló jellegűek. A szlovákiai helytörténetírás könyvtárnyi szakirodalmat eredményezett, amelyben egy-egy város nyomdászainak életútja és tevékenységük története is feldolgozásra került. Két összefoglaló kötet azonban mindenképpen kiemelésre méltó, hiszen mutatói már-már csaknem teljes nyomdásznevsort adnak. Josef Repčák monográfiája 1948-ban jelent meg¹⁹ komoly előtanulmányok után (könyv David Gutgesellről, Kassa könyvkiadásáról stb.), legfrissebben pedig Vojtech Breza foglalta össze a szlovákiai könyvkiadás történetét.²⁰ A román történetírásban érthetően az erdélyi román nyelvű könyvkiadás volt mindig az előtérbe állítva. Az első jelentősebb összefoglalás 1838-ban készült Vasile Popp tollából, de kéziratban maradt 1995-ig.²¹ Megjelent viszont Timotei Cipariu adatgyűjtése 1855-ben.²² Modern feldolgozás csak a XVI. századi román könyvkiadásról született a bukaresti magyar Demény házaspár munkájaként.²³ Az erdélyi szász történetírás nagyon gazdag, jól szervezett, és kiváló bibliográfiákkal elérhető. A nyomdászattörténeti munkák közül egyik utolsó összefoglalás, Hans Menschendorféré is felsorolja a legfontosabb szakirodalmat.²⁴ A mai Horvátország, Szlovénia a Burgenland területén működött nyomdákról megemlítenénk az 1986-os celtjei nemzetközi kongresszus anyagát,²⁵ illetve Karl Semmelweis monográfiáját, mint elindulási alapot a tanulmányozáshoz.²⁶ A magyarországi nyomdászattörténetére vonatkozó kutatásoknak – csakúgy, mint a retrospektív nemzeti bibliográfia esetében – a XIX–XX. század a fehér foltja. Számos nyomdászattörténeti, könyvkereskedelemtörténeti monográfia készült, amely a könyvnyomtatás és a kereskedelem kézműipari korszakának történetét mutatja be (Gulyás Pál, Iványi Béla, Fitz József, Scher Tibor, Fülöp Géza, Kókay György), de az utóbbi két évszázad történetét csak az egyes nagyobb nyomdákra, vagy kiadókra vonatkozó kutatásokból ismerhető meg. A legfrissebb összefoglalások, Ecsegy Judit és Pavercsik Ilona munkájaként láttak napvilágot,²⁷ és az újabb kori történeti összefoglalás módszertanáról, a forrásokról is tartottak konferenciákat,²⁸ illetve Lipták Dorottya kiadott egy modern szemléletű monográfiát a XIX. század utolsó harmadának újságkiadóiról, illetve ezek közönségéről.²⁹ Külön megemlítem, hogy Halász Margit elkészítette a könyvkötő mesterek és inasok névjegyzékét az 1550–1850 közötti időszakra nézve.³⁰

A számítógép nyújtotta lehetőségek felismerése mentén Magyarországon egy kutató (Pelbárt Jenő) elkezdett építeni egy vízjel-adatbázist, ám ehhez a munkához egyelőre hiányzik az intézményi háttér. A nemzeti könyvtár szeretné, ha biztosítani tudná ezt a háttérrel, ennek azonban anyagi akadályai vannak. A magyar nemzeti könyvtárban a retrospektív nemzeti bibliográfiai munkála-

tok során számos alkalommal felmerült kétfajta adatbázis létrehozásának szükségessége. Az egyik a nyomtatványtöredékek, illetve ritka kiadványok azonosítását megkönnyítő betű- és nyomdadász-adatbank, a másik a Kárpát-medence nyomdászainak és kiadóinak az adatbázisa (*Clavis typographorum regionis Carpaticae*). A szellemi kezdeményező Borsa Gedeon volt, akinek nemzetközi tekintélyt kivívó munkássága, az itáliai XVI. századi nyomdák repertóriumának³¹ az összeállításával is megalapozódott. Több tanulmányt is közölt ezekkel a szükséges adatbázisokkal kapcsolatosan.³² A betűtípusok és nyomdai díszek feldolgozása és adatbázisba rendezése Ecsedy Judit és Pavercsik Ilona vezetésével folyik, az 1473–1600 közötti időszak anyaga nyomtatásban is megjelent.³³ Ezzel párhuzamosan elkezdődött a nyomdászok, a kiadók, a könyvkereskedők és a könyvkötők adatbázisának építése is. 2001-től a magyar nemzeti könyvtár erre állandó munkaerőt biztosít (Bánffy Szilvia), de az adatok összegyűjtése a könyvtárakkal és a történeti kutató műhelyekkel közösen történik. A munka elkezdése nem előzmények nélküli, hiszen Peter R. Frank már 1998-ban bemutatta azt a tervezett adatbázist,³⁴ amelynek a magyarországi könyves emberek is tagjai lesznek. A „Topographie der Buchdrucker, Buchhändler und Verleger in der österreichischen Monarchie 1750–1850” nagyszabású vállalkozás, de csak egy meghatározott időszakot céloz meg a feldolgozásban.

Az adatbázis adattartalmát a vonatkozó források megmaradása, egyáltalán létezése, azok feltártsága és feldolgozottsági szintje határozza meg. Ideális lenne követni az osztrák adatszerkezetet, de ezt alapvetően a források hiánya teszi lehetetlenné.

Az 1700-ig tartó időszak esetében a szervezett levéltári kutatás is lezárható, nem valószínű, hogy még számottevő levéltári anyag kerül elő a magyarországi könyves kultúra történetét illetően.

A XVIII. századra nézve előnyösebb helyzetben vagyunk, hiszen a Magyarországra a török kiűzése után települt elsősorban német származású nyomdászok iratkezelése fegyelmezett volt, több család hagyatéki anyagát ismerjük, így több esetben a család kapcsolatrendszerre is rekonstruálható. Ez a helyzet lényegében a XIX. század közepéig.

A XIX. század második felétől kezdődő korszak nagyon minimális mértékben kutatott annak ellenére, hogy a nagyszámú frissen alakult kiadó, nyomda levéltári anyagának jelentős része fennmaradt. A könyvkiadás és könyvkereskedelelem államigazgatási szabályozása azonban Magyarországon más volt, mint az osztrák örökös tartományokban, így hiányoznak olyan központi nyilvántartások, amelyek viszonylagos részletességgel bemutatják a nyomdát, illetve kiadót és annak személyzetét.

Adatbázisunk mostani állapotában könyvtáros adatbázis. Ez azt jelenti, hogy a XIX–XX. századra nézve a kötelespéldány-rendeleteknek köszönhetően keletkezett dokumentumanyagot dolgozzuk fel (nyomdák és kiadók nyilvántartása, a velük való levelezés, a köteles példányok érkeztetési naplói,

maguk a megjelent kiadványok). Jól tudjuk, hogy ez csak a kiinduló forrásanyag, szervezett kutatásokkal a levéltári dokumentumok adatait is be kell építenünk a rendszerbe.³⁵

A feldolgozott források feldolgozása

A mostani első körben történő adatfelvételkor szűkített forrásbázissal dolgozunk. Ebben mutatkozik meg igazán a könyvtáros adatfeldolgozás előnye és hátránya. Feldolgozzuk ugyanis a szakirodalom adatait és a nemzeti könyvtárban található köteles példány (depot légal) naplók bejegyzéseit, illetve a nemzeti bibliográfia adatsorát. Nem foglalkozunk most egyéb levéltári forrásokkal, de természetesen – az anyagi lehetőségektől függően – szándékozunk ilyen kutatócsoportot felállítani.

Az adatfelvételkor használt rekordszerkezet:

A nyomda/kiadó/kereskedő helye

Besorolási név (nom d'autorité), majd a nemzeti nyelvi alakok (magyar, latin, német, szlovák, lengyel, orosz, ukrán, szerb, horvát, szlovén, román, olasz, római kori, jiddis)

Mai helye (melyik országban van)

Szakirodalmi bibliográfia a nyomda/kiadó/kereskedő történetéhez

A nyomdász/kiadó/kereskedő intézmény/személy:

Besorolási név

Névvariánsok (ahogy az eredeti dokumentumokon előfordul, és ahogy a szakirodalmi hagyományban előfordul)

Születési hely/székhely

Halálozási hely

Születési/alapítási év; halálozás/megszűnési év

Születési/alapítási pontos dátum; halálozás/megszűnési pontos dátum

Rövid (lexikonszócikk-szerű történet)

Katalógusok, mintakönyvek adatai (ha van)

Megjegyzés

Bibliográfia (levéltári/irattári források helye; forrásközlések, szakirodalom)

A *Clavis typographorum regionis Carpaticae* adatbázis mellett – de attól nem függetlenül – elkezdtük egy olyan internetes oldal kialakítását, amely bemutatja az egyes nyomdászokat, illetve kiadókat, történetüket, kiadványaikat, értékelési tevékenységüket.

A „clavis” adatbázis interaktívan működik majd a Kárpát-medence könyvtörténeti bibliográfiája adatbankkal, amely ugyancsak a nemzeti könyvtárban épül, leválogatva a könyvtártudományi és könyvtörténeti szakirodalmi adatbázisból (MANCI³⁶).

1 David CZVITTINGER, *Specimen Hungariae litteratae, vivorum eruditione clarorum natione Hungarorum, Dalmatorum, Croatorum, Slavorum etque Transylvanorum vitas, scripta ... exhibens, Francofurti et Lipsiae, 1711, Jogocus Guilihelmus Kohlesius.*

2 BOD Péter, *Magyar Athénas, Szeben, 1766, s.typ.*

3 SÁNDOR István, *Magyar könyvesház, Győr, 1803, Streibig József.*

4 SZABÓ Károly, *Régi Magyar Könyvtár I. kötet (RMK I.). Az 1531-től 1711-ig megjelent magyar nyelvű hazai nyomtatványok könyvészeti kézikönyve, Bp., 1879. SZABÓ Károly, Régi Magyar Könyvtár II-dik kötet (RMK II.). Az 1473-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok könyvészeti kézikönyve, Bp., 1885.*

5 PETRIK Géza, *Magyarország bibliographiája 1712–1860. I–IV kötet, Bp., 1888–1892.*

6 *Régi Magyarországi Nyomtatványok (RMNy). 1473–1600, BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, HOLL Béla, KÁFER István és KELECSÉNYI Ákos munkája, Bp., Akadémiai Kiadó, 1971; Régi Magyarországi Nyomtatványok (RMNy). 1601–1635, BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc és HOLL Béla munkája, közrem. FAZAKAS József, HELTAI János, KELECSÉNYI Ákos és VÁSÁRHELYI Judit, Bp., Akadémiai Kiadó, 1983; Régi Magyarországi Nyomtatványok (RMNy). 1636–1655, HELTAI János, HOLL Béla, PAVERCSEK Ilona és P. VÁSÁRHELYI Judit munkája, közrem. DÖRNYEI Sándor, V. ECSEDY Judit és KÁFER István, Bp., Akadémiai Kiadó, 2000.*

7 *Magyarország bibliographiája 1712–1860. V–VII. kötet. Pótlások Petrik Géza Magyarország bibliographiája 1712–1860. című művéhez. 1701–1800 között megjelent magyarországi (és külföldi magyar nyelvű) nyomtatványok, összeáll. BAYER Lászlóné, FAJCSÉK Magda, KOMJÁTHY Miklósné, PAVERCSEK Ilona, P. VÁSÁRHELYI Judit, V. ECSEDY Judit, Bp., OSZK, 1971, 1972, 1989.*

8 *Magyarország bibliographiája 1712–1860. VIII. kötet. Független. Hazai 18. századi színlapok, gyászjelentések és szentképek bibliográfiája. Nyomda- és kiadástörténeti mutató az 1701–1800 között megjelent magyarországi (és külföldi magyar nyelvű) nyomtatványokhoz, összeáll. BORSA Gedeon, FAJCSÉK Magda, PAVERCSEK Ilona, V. ECSEDY Judit, Bp., OSZK, 1989.*

9 *Magyar könyvészet 1921–1944. A Magyarországon nyomtatott könyvek szakosított jegyzéke, szerk. KOMJÁTHY Miklósné, KÉGLI Ferenc, Bp., 1980–2005.*

10 István MONOK, *Vingt ans de recherche sur la culture du livre dans le bassin des Carpates. Revue française d'histoire du livre, Genève, Droz, 2001 [2002], 199–222.*

11 Ján ČAPLOVIČ, *Bibliografija tlači vydanych na Slovensku do roku 1700. Diel 1, 2. Martin, Matica Slovenská, 1972, 1984.*

12 Szabó Károly RMK-ja (lásd 4. jegyzet) után számos újonnan felfedezett nyomtatványt kellett számba venni, az adatokat pontosítani. Čaplovič az RMNy (lásd 5. jegyzet) után egy évvel jelent meg, de gyakorlatilag együtt készült. Az új magyarországi bibliográfia ma 1655-nél tart, a szlovák pedig 1700-ig eljutott, így használat a XVII. század második felének nyomtatványanyagához megkezdhető.

13 Agáta KLIMEKOVÁ–Janka ONDROUŠKOVÁ–Eva AUGUSTÍNOVÁ–Miroslava DOMOVÁ, *Bibliografija jarmočných a púťových tlači 18. a 19. storičia z územia Slovenska, Martin, Matica Slovenská, 1996.*

14 Mária KIPSOVÁ–Tatiana VANČOVÁ–Želmíra GEŠKOVÁ, *Bibliografija slovenských a inorečových kalendárov 1701–1965, Martin, Matica Slovenská, 1984.*

15 Ioan BIANU–Nerva HODOȘ, *Bibliografia Românescă veche 1505–1830. Tom. I–V, București, 1903–1910.*

16 *Alte siebenbürgische Drucke (16. Jahrhundert), szerk. Gedeon BORSA, Köln, Weimar, Wien, Bihlau, 1996 (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens, Bd. 21.).*

17 Josip BADALIĆ, *Jugoslavica usque ad annum 1600. Bibliographie der südslawischen Frühdrucke, Baden-Baden, Heitz, 1966 (Bibliotheca Bibliographica Aureliana).*

18 Ludwig KUZMICH, *Kulturhistorische Aspekte der burgenlandkroatischen Druckwerke bis 1921 mit einer primären Bibliographie, Eisenstadt, 1992 (Burgenländische Forschungen, szerk. Burgenländischen Landesarchiv, Sonderband X).*

19 Josef REPČÁK, *Prehľad dejín knižtlače na Slovensku, Bratislava, 1948.*

20 Vojtech BREZA, *Tlačiarne na Slovensku 1477–1996, Bratislava, 1977.*

- 21 Vasile POPP, *Disertatie despre tipografie românești în Transilvania și învecinatele tari de la începutul lor până la vremile noastre*, Sibiu, 1838. Szerk. Eva MÂRZA és Jacob MÂRZA, Cluj Napoca, Editura Dacia, 1995.
- 22 Timotei CIPARIU, *Acta et fragmenta historico-ecclesiastica*, Blaj, 1855.
- 23 Lajos DEMÉNY–Lidia A. DEMÉNY, *Car-te, tipar și societate la români în secolul al XVI-lea*, București, Editura Kriterion, 1986.
- 24 Hans MENSCHENDORFER, *Das Verlagswesen der siebenbürger Sachsen*, München, 1979 (Veröffentlichungen südostdeutschen Kulturwerks. Reihe B: Wissenschaftliche Arbeiten, Bd. 36.).
- 25 18. *Međnarodni kulturnozgodovinski simpozij Modini Celje 1986, Vpliv in ucinki tiskarstva in tiskov v panonskem prostoru de jožefinskih reform. Ulfecaj i ucinci tiskarstva i tiskanih djela u panonskom prostoru de jožefinskih reformi*. Buchdruck und Druckschriften im pannonischen Raum bis zu den josephinischen Reformen: Einfluss und Auswirkungen. A könyvnyomtatás és a nyomtatványok hatása és eredményei a pannon térségben II. József reformjai előtt, szerk. Bernard RAJH, Maribor, 1988.
- 26 Karl SEMMELWEIS, *Der Buchdruck auf dem Gebiete des Burgenlandes bis zu Beginn des 19. Jahrhunderts (1582–1823)*, Eisenstadt, 1972 (Burgenländische Forschungen. Sonderheft IV.)
- 27 V. ECSEDY Judit–PAVERCSIK Ilona, *A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában, 1473–1800. A magyar könyvkereskedelem történetének vázlata 1800-ig*, Bp., Balassi Kiadó, 1999.
- 28 *Nyomdatörténeti és nyomdászéletmód-kutatási tanulmányok*, szerk. TÓTH Béla, DANKÓ Imre, Debrecen, 1986.
- 29 LIPTÁK Dorottya, *Újságok és újságolvasók Ferenc József korában*, Bp., 2002, L'Harmattan.
- 30 J. HALÁSZ Margit, *Könyves szakmák a Kárpát-medencében a XVI–XIX. században*, Debrecen, 2002.
- 31 Gedeon BORSA, *Clavis typographorum librorumque Italiae 1565–1600*, Baden-Baden, 1980 (Bibliotheca bibliographica Aureliana).
- 32 Gedeon BORSA, *Computer-assisted examination of printing types of early printings*, Magyar Könyvszemle, 1971, 165–170.; Uő, *Druckbestimmung von Druckwerken aus Ungarn 15–18. Jahrhundert = Ars impressoria. Entstehung und Entwicklung des Buchdrucks. Festschrift für Severin Corsten zum 65. Geburtstag*, szerk. Hans LIMBURG, München, Saur, 1986, 33–46. Mindkettő megjelent újra: BORSA Gedeon, *Könyvtörténeti íráások IV. Módszertani cikkek és kutatási eredmények*, Bp., OSZK, 2000, 15–19., 40–49. Az elindult munkálatokról: Uő, *Clavis typographorum regionis Carpaticae = In honorem Gernot Nussbächer*, szerk. Daniel NAZARE, Ruxandra NAZARE, Bogdan Florin POPOVICI, Brașov, Editura Foton, 2004, 237–241.
- 33 V. ECSEDY Judit, *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei 1473–1600*, Bp., OSZK, Balassi Kiadó, 2004 (Hungaria typographica I.).
- 34 *Leipziger Jahrbuch zur Buchgeschichte* 8(1998), 327–332.; röviden: *Mitteilungen der Gesellschaft für Buchforschung in Österreich*, 1999, Nr. 1, 13–14. A munkák állásáról lásd Christian BALLUCH és Johannes FRIMMEL jelentéseit: *Mitteilungen der Gesellschaft für Buchforschung in Österreich*, 2001, Nr. 2, 11–15.
- 35 BÁNFI Szilvia, *Clavis typographorum regionis Carpaticae 1473–1948 = Fata libelli. A nyolcvanéves Borsa Gedeon köszöntésére írták barátai és tanítványai*, szerk. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., OSZK, 2003, 151–157.; Uő, *Clavis typographorum regionis Carpaticae 1473–1948*, Magyar Grafika, 2006/3, 76–78.; vö. még: Uő, *Tragikus nyomdászorsók, megsemmisült nyomdák*, Magyar Könyvszemle, 2005, 449.
- 36 http://192.168.6.82/LVbin/LibriVision/lv_database_set.html

Adalékok Krúdy dunántúliságához

Kovács Sándor Iván írja nagy tájirodalmi tanulmánykötetének utószavában, hogy ő maga is azt a felfogást képviseli írásaival, „hogy az író a szülőföldjéé. Nemcsak szintéziselem, hanem helyi hagyomány és tudati erő is. Minden kötetlék fontos tehát, ami a szülőhelyhez fűzi.”¹ E sorok szerzője is évtizedek óta ebben a szellemben gyűjti össze a táj és irodalom kapcsolatának jelenségeit, különös tekintettel választott kedvenceire. Így például Krúdy Gyulára vonatkozóan is, aki ugyan nem a Dunántúlon született, de *majdnem*. Hisz benne, hogy az általa most közölt új életrajzi adatok bizonyos vonatkozásokban értelmezhetik az életmű egyes darabjait.

Ha a küzdelem nem olyan régi is, s nem olyan heves is, mint egykoron volt, Krúdyért ma is legalább négy táj emelhet szót, mint annak idején Homérért hat város. Természetesen nem a szülőföld rangjáért vetélkednek, hiszen az egyértelműen Nyíregyháza kiváltsága, hanem azért a tájélményért, amely Krúdy műveiben meghatározó.

A Nyírség az egyik, a valóságos szülőföld. Az író sokszor és ismételten leírta, hogy innen indul, alapélményeit itt kapja meg, regényeinek motivációi, hangulati elemeinek rendje innen származtatik, a dzsentrik, a furcsa, különc emberek és olykor tragikus sorsok földjéről, közel a gránichoz, a határhoz, közel a lengyel vidékhez, közel Podolinhoz, a felvidékhez, a szepességi városokhoz.²

Nógrád azért emel szót, mert a család valóban innen származik, az író nagyapja itt születik, tanul, szerzi meg a jogi doktorátust, innen megy el részt venni 1848–49 lázas eseményeiben. Itt él a rablóvezér romantikus köpönyegét magára kanyarító nagyapa-testvér, Krúdy Kálmán, sok művének visszatérő, s a művek által megtisztult haramia figurája. És persze a felnőtt Krúdy gyakorta felkeresi az itt maradt rokonokat, akik a maguk módján a múlt század elején még afféle nógrádi megkésett különcökként élnek s viselkednek, borzolva a kisvárosi nyugodt kedélyeket.³

Pest lenne a harmadik, azaz maga a teljes főváros, hiszen 1896-tól ez az író élettere. Itt képződik, alakul és gazdagodik nemcsak az életmű, hanem a legendárium is. És itt van a klasszikus helyszín, részben a Tabán, illetve az ugyancsak eltűnt Óbuda. Az utolsó nagy legenda képzője, az utolsó évtized élettere, az életmű kiteljesedésének meghatározója.⁴

A negyedik lenne a Dunától. Ez is aránylag jól körbejárható, hiszen Várpalota, akkor még csak Palota, a meghatározó. Itt él a nagymama, Radics Mária és testvére, a fura, szelektíven süket (azaz azt hall meg, amit akar) Radics János. A szomorú sorsú házasságú nagymamát, mind az ifjú, mind a felnőtt író sokszor meglátogatja, s ha más nem, egy-egy álomfejtés titkát mindig ellesi Radics Máriától, aki olyan szép volt, mint Spanyolország.⁵ A másik eleme ennek a tájkarakternek Balatonfüred, ahová Krúdy rendszeresen visszatér, több kötetnyi írása fogalmazódik meg a tó és a táj ihletésére.⁶ A harmadik pedig Veszprém városa, mely talán kevésbé van jelen az életműben, a környező Bakony viszont annál többször.

Ez utóbbi irodalmi tájról és Krúdy kapcsolatáról a Veszprém megyeiek ma a kultikus rajongás hangján beszélnek, s egészen egyedülálló, ismétlődő, megújuló kultusz-eseményt szerveznek az író személye köré, nem feledkezve meg arról sem, hogy a legfontosabb a mű, s így a Krúdy-kiadásban is lehetőségeik szerint önálló szerepet vállalnak.⁷

Krúdy dunántúliságának meghatározó helyszíne mindenképpen Palota. Az akkor még kis település, amely valóban a Bakony lábánál húzódik meg, a nagymama révén lesz fontos az író számára. Hiszen innen indul majd tovább a Balatonhoz vagy éppen Veszprémbe. Olykor kirándulni a Bakony sűrű rengetegébe is, fel egészen Győrig.

A nagymama, Radics Mária Krúdy-regények, -novellák, -tárcák kedvelt hőse lesz. Maga a szerelem, ami a nagypajához köti, teremti meg a családi mitológia kiindulópontját, amelyet az író számtalan alkalommal egyre színe-
sebben bont ki. A legenda szerint 1848-ban ismerkedtek meg egy győri honvédbálban. Azt ugyan nem tudni, hogy Radics Mária ott volt-e ezen a bálon, de hogy az ifjú Krúdy Gyula igen, az tény: Nagy Iván naplója tanúskodik erről. A másik legenda szerint a legidősebb Krúdy még igen fiatal ember korában az ostromlott Komárom várában kérte meg Radics Mária kezét, s az esküvőt bent a várban, azaz a várfalon tartották, hogy ezzel is bosszantsák az ostromló osztrákokat.

Ez az alapszöveg, ez variálódik, főleg bővül és kap egyre regényesebb szerepet. A valóság azonban sokkal hétköznapiabb, de a maga módján azért nem hagyományos, miként a Krúdyak és a nők viszonya sohasem volt hagyományosnak nevezhető. Radics Mária és Krúdy Gyula 1850. május 25-én kötöttek házasságot Isztiméren, a Palotához közel fekvő, de már a szomszéd megyei községben.⁸ Az ugyan nincs kizárva, hogy mindketten ott lettek volna a várban, de az esküvő ebben a kis faluban volt. A miéltre egy másik dokumentum ad választ, első gyermekük, az író apjának születési anyakönyvi kivonata, amely szerint az e néven második Krúdy Várpalotán született, 1850. szeptember 2-án.⁹ A két dátum közötti, azaz az esküvő és a gyermek megszületése közötti bő két hónap megmagyarázza a családi legendárium mögöttesét. A már terhesen hazaérkező ifjú feleségről el kellett híresztelni, hogy az eskü-

vő bent volt Komáromban, attól az időtől kell számolni a hónapokat a gyermek megszületéséig. Hazatérni áldott állapotban, netán házassági igazolás nélkül, lehetetlen. Megkezdődik hát a családi mítosz felépítése, amelyet egymástól örökölnék majd a családtagok.

Radics Mária maga is tartója a családi mitológia épületének. Személyisége is rendkívüli. Krúdy gyakran úgy emlegette, hogy száz évig élt, de valamivel kevesebb idő, 91 év rendeltetett neki, 1831. augusztus 28-án született Várpalotán és 1922. január 27-én halt meg Nyíregyházán.¹⁰ Egy várpalotai fuvaros leánya (valószínűleg délszláv, dalmát eredettel), öntörvényű nő. Házassága inkább botrányos, mintsem szolid. Van ereje több mint két évtizednyi együttélés után otthagyni a folytonosan hűtlenkedő, vérbő férjét, s visszajönni Palotára, ahol akkoriban ugyancsak kinézték az elvált asszonyokat. De Radics Mária ekkor még nem vált el. Hosszú éveig hordozta magában a sérelmét, férjének soha nem bocsátott meg, mert élete végéig szerette a „grófot”, ahogyan a 48-as tisztet nevezték. (A forradalombeli szerepe is része a családi mitológiának, a valóság azonban itt is egészen más, de erről majd máskor, most elég hivatkoznunk Nagy Iván, a történész 48-as naplójára, amelyből egy másfajta kép bontakozik ki.)¹¹

Radics Mária sajátos alakja lett a palotai életnek. Magányos asszony, nehéz körülmények között él, félig-meddig írástudatlan, s valami elemi erejű természetismerettel rendelkezik, amelyből az író az álmoskönyvéhez sok fontos adalékot merít majd. Krúdy be is emeli őt az életművébe, felsorolni is lehetetlen, de a *Palotai álmok*, az *Al-Petőfi*, *Egy krónikás könyvéből*, *N. N.* mind őriznek valamennyit a nagymama alakjából, olykor az író bőséges névfantáziájában szerepeltetve. Ide hozza egyszer Szindbád is tanulni a fiát a nő boldogításban, máskor pedig elbeszélések tucatjaiban tűnik fel ő, és furcsa testvéröccse, Radics János alakja. A helybeliek is gyanakodva figyelték. Amikor 1957-ben Szij Rezső keresi a nyomát, emlékezetét Várpalotán, néhány nagyon idős ember mintha még emlékezett volna rá. De csak ilyeneket tudtak mondani: „igazi nagystílú asszony volt. [...] Mindig suhogó selyemben járt. Hétköznapi is pártával a fején, kidomborítva magát, olyan rokokósan, dróthálóval... kitűnően zongorázott és szerette az ékszereket, de nagy kuruzsló is volt, még ólmot is öntött.”¹²

Balatonfüred a másik meghatározó dunántúli tájélménye Krúdynak. Beszélhetnénk a siófoki látogatásairól is, de azok sem az élettörténetében, sem az életműben nem alkotnak olyan fontos, meghatározó szerepet, mint Füred. Ráadásul úgy, hogy a füredi vendégkönyvek átlapozása során kiderül, hogy Krúdy már kisgyermekként, 1885-ben járt először Füreden. Augusztus 24-től írták fel őket: „Ifj. Krúdy Gyula köz és váltó-ügyvéd és családja és csel. (8 fő), Nyíregyháza.” Tehát alighanem az egész Krúdy család itt volt, minden gyerek, a szülők, talán a nagyszülők is, és egy cselédlány. A Nagyvendéglőben szálltak meg, ez ma az Anna Grand Hotel.¹³ Mindez azért is érdekes, mert az eddig

ismert, bibliográfiákban feltárt publikációkkal ellentétben Krúdy nyomtatásban megjelent második elbeszélése már itt játszódik Füreden. A szabolcsi *Szabadsajtó*-ban jelent meg 1893. július 23-án. Az író ekkor tizenöt éves.¹⁴

Ettől kezdve Krúdy rendszeres Füred látogató lesz.¹⁵ Itt kapja meg a helybeli Jókai élményét is, noha ekkor már a villa Mikhelini János veszprémi kereskedőé, de az író Jókai írásai szintén kitesznek egy kisebb kötetre valót, köztük olyan remeklésekkel, mint a titokzatos Otília-szerelem, amely a maga sejtelmességében izgalmas téma volt Krúdy számára. De ott van maga a tó mint igazi élmény. A nyáresték varázslata, az augusztusi csillaghullás, bár meg kell állapítanunk, Krúdy kedvenc balatoni időszaka a nyárvég, az őszelő volt, amikor a turisták elhagyják Füredet és felépül az ősz, a maga sejtelmes, ködös, árnyakkal teli hangulatával. De Krúdynam minden jelen van: az Anna-bálok, a füredi nyári színházi előadások, Blaháné, a füredi szerenádok, reménytelen szerelmek.

Akár Füreden, akár Palotán járt-kelt Krúdy, mindvégig körülvette őt a Bakony, amely már ekkor olyan szimbólummá vált műveiben, amilyenné majd lassan válik a XX. század magyar irodalmában. E szimbólumképzés központi figurája a betyár, rendszerint Sobri Jóska, aki ha létezett is, csaknem száz éve halott már akkor. De a legendák, a mesék, a bakonyi erdők sejtelmes susogása, a szélviharok mind félelmet keltenek azokban, akik akár kicsin indulnak neki Palotától Veszprémig, vagy Veszprémtől fel Győrig, vagy éppen csak meghúzódnak a palotai kis házak biztonságát adó menedékében. Ez a világ kellett Krúdynam, ezzel nem tud betelni, mindenkit a betyárokról faggat, izgatják a bűntények, a mesék. Meg is fogalmazza az *Öreg idő* című elbeszélésében, hogy számára ez a táj minden hangulatával a legfontosabb, azaz a mese forrása. „A Bakony közepén, a kis Várpalotán lakik két öregember, akikhez hébe-hóba eljárógatok, ha már nagyon kifogytam a meséimből és az álmatlan éjjeleken csupán a régi, ismert alakok rajzanak elő az emlékezetemben. Nem is egyéb az egész mesemondás, mint elmondása azoknak a dolgoknak, amelyeket régi emberektől hallottunk.”¹⁶

Krúdy Veszprémbe aztán alighanem két testvéröccse miatt került el. János és Ödön nevű testvérei egy ideig a helyi, igen nagy múltú és még nagyobb tekintélyű piarista gimnázium, ahogyan akkor írták hivatalosan, a kegyes-tanítórendek vezetése alatt álló veszprémi Római Katolikus Főgimnázium növendékei voltak. Egy ideig, azaz nagyon rövid ideig. Nyilvánvaló, hogy ennek az a családi meghatározottság volt az eredője, amit az író magán is megtapasztalhatott: a nyughatatlan, a kordába szoríthatatlanság, az átlagos életvitelre való képtelenség. Veszprémbe alighanem pedig a Palotán lakó nagymama miatt kerültek, miután Nyíregyházán már nem bírtak velük.

Az 1901–1902-es tanévben tűnik fel először a két fiú neve. A negyedik osztályban tanult ekkor Krúdy János. Osztályfőnöke Keller János, aki a magyar és a latin nyelv előadója is volt egyúttal. Az ötvenöt fős osztályban, amelyben

egyaránt találunk katolikus, evangélikus és izraelita vallású diákokat, Krúdy János a közepes tanulók közé tartozott. Magaviselete jeles volt, s hasonló jeggyel büszkélkedett tornából és vallástanból is, de a többi év végi érdemjegye inkább elégséges, és német nyelvből meg is bukott.¹⁷

Testvére, Ödön egy évvel felette jár, ötödikes ebben az évben. Ők ötvenen tanultak egy osztályban. Osztályfőnökük, Szegess Mihály a latin és görög nyelv előadója volt, rendkívüli tárgyként a gyorsírást is tanította. Krúdy Ödön már nehezebb eset volt, egyedül tornából kapott jelest (természetszerűleg, tehetjük hozzá), magatartásból már közepes és a többi érdemjegye is katasztrofális, németből, latinból és történelemből meg is bukik. Így ebben az évben el is távozik az iskolától, többet az ő neve már nem tűnik fel az iskolai értesítőkben. Egyébként az értesítőben a neve már ott állt: ismétlő, azaz már másodszor járta, ezúttal Veszprémben, az ötödik osztályt.¹⁸

Krúdy János viszont sikerrel tette le a pótvizsgát német nyelvből, hiszen az 1902–1903-as iskolai értesítőben ott a neve az ötödik osztály névsorában, hatvanegy tanuló között. Osztályfőnöke Zsigmond János, aki a latin nyelvre oktatta őket. Érdemjegyei ekkor már jobbak, de még mindig csak az átlagot értik el. Négy jeles eredménye van: irodalom, rajz, torna és vallástan, a többi hármas, kettes, de most nincs elégtelen osztályzata.¹⁹

Még a következő évben is Veszprémben tanul a piaristáknál, ugyancsak Zsigmond János osztályfőnöksége alatt, de most csak 55 osztálytársa van. Eredményei sem jobbak a korábbi évek átlagánál, most három tárgyból van jeles osztályzata (vallástan, magyar irodalom, torna), a többi a szokott közepes átlagú. Év végén viszont eltávozik Veszprémből, a gimnázium évkönyvei többet nem tartalmazzák a nevét.²⁰

A két fiútestvér sorsa érdekesen alakult. Az édesanyjuk családi bibliában őrzött feljegyzése szerint Ödön 1886. november 16-án született. (János 1888. december 9-én.) Ilona, a lánytestvére úgy tudta, úgy emlékezett, hogy Ödön 1905-ben ment volna ki Amerikába. Mindenki úgy emlékezett, hogy örökösen konfliktusban állt a világgal. Elsősorban az édesanyjával veszekedett, aki rá akarta kényszeríteni a tanulásra, a rendszeres életre, de Ödön nem engedett, olykor indulatoságában nagyon is komoly jeleneteket rendezett otthon. Ilona úgy emlékezik, hogy a veszprémi gimnáziumot az 5. évfolyam után hagyta abba, mondván, hogy nem akar többet tanulni. Nagy nehezen ráállt, hogy Győrben azért elvégezzen egy felsőipari szakiskolát, de végzés után inkább Amerikát választotta. Ott meg is nősült, több gyermeke született.²¹

A család 1927-ben kapott tőle utoljára életjelent, egészen pontosan egy érdekes és furcsa levelet írt az írónak. Kétségbeesett panaszkodás egyfelől: vérébaja van, nem tudják kezelni, sokba kerül a gyógyítás, rossz üzleteket kötött, hiányzik neki az apai örökség, számon kéri a többiektől, Másfelől kétségbeesett ötletei vannak Gyula számára. Mondván, hogy ő Los Angelesben él, s „itt van a mozivilág” központja. Látja és hallja, hogy a magyarok milyen sike-

resek mint filmforgatókönyv-írók, színészek. Kéri a testvérét, jöjjön ki, itt sok pénzt kereshet. Írhat valami jó filmet, a lánya, Ilona lehet Amerikában színésznő, de elég, ha felolvasóköriútra indul azzal is sok dollárt kereshet. S bevallja a testvére kérdésére, hogy még egyetlenegy könyvét sem olvasta el, „de hallottam másoktól dicsérni”.²²

János, a másik veszprémi diák végül leérettségizett és jogi tanulmányokba kezdett Budapesten. Pontosan olyan volt, mint a legendabeli bátyja. Legalábbis a családi legendárium szerint pesti tanulmányait is úgy kezdte, hogy az apja által adott tartózkodási díjat rögtön elköltötte, s Krúdy Gyula segítette ki, egy cikke honoráriumával, hogy hazautazhasson, de természetesen ez is a cigányok vonójába vándorolt. (A legenda szépséghibája, hogy amikor ő Pestre jön tanulni, az apja már régen halott.) De a legendakör folytatódik: úgy tudja a család, hogy a Royalban, amíg Krúdy Gyula Váradynének udvarolt, Jancsi a Zsuzsinak tette volna a szépet. Közben 1914-ben behívták katonának, és a kis Zsuzsi beleszeretett a bátyjába, azaz az íróba. A tények közel járhatnak az igazsághoz. Krúdy János valóban katona lett és hadifogságba került. Több levelet vagy lapot küldött testvérenek, s ezekben mindig emleget egy Zsuzsi nevű leányt. Egy keltezetlen pár soros levelében említi, s hogy Péter öccsétől hallotta, Zsuzsi férjhez ment. „Több is veszett Versailles-ban”, írja tehát a lap 1919 után keltezett, s Krúdy valóban ekkor veszi feleségül Várady Zsuzsit. De nincs egy indulatos, szemrehányó szó sem testvérenek címezve, lehet hogy ekkor még nem tudta, hogy ki ütötte őt ki a nyeregből. Majd a drámai levél 1921. december 27-ről keltezve, és Krúdy Gyulának címezve a *Magyarország* szerkesztőségébe: „Fivére Krúdy János Oroszországból hazatért. Csóti katonai kórházban elmebetegséggel fekszik.” (Halálórási évét is erre az évre teszik egyes források.)²³

A veszprémi élmények földrajzi benyomásait, azaz a városképet Krúdy mindvégig megőrizte. Az *Utazások a Vörös postakocsin* című regényének egy belső történetében, amely a karnagy, bizonyos Z. Alajos úr reménytelen szerelmét idézi meg, ez a Veszprém tűnik fel, amelyet Krúdy maga is látott. A dolomitszika meredélyére épült vár, a tűztorony, a hatalmas sziklák, a székes-egyház a zenés miséivel.

Krúdy veszprémi látogatásai a szórványemlékeken kívül, amelyek majd visszatérnek írásaiban, a két Cholnoky felfedezését jelentik, vagy legalábbis a helyszín és a személy azonosítását. Cholnoky Lászlót is nagyra becsülte, majd 1929-ben a tragikus vég alkalmából irt emlékezésben így nevezte: „olyan tehetséges, rendkívüli író volt, amilyenek alig maradnak utána ebben a kimarjult kezű, lábú országban”,²⁴ de az igazi kedvence a testvér, Viktor volt. Cholnoky Viktor, aki Krúdy szerint úgy élt Pesten, „mint egy szent vagy egy bolond”, és aki azért hagyta el Veszprémet, ahol újságíró volt, mert ebben a városban „kevesen tudják, hol van korrekt helyén a pontosvessző”.²⁵

E vonatkozásból legfontosabb írása a *Nyugatban* jelent meg 1911-ben. Számunkra azért is fontos, mert ebben egy pillanatra feltűnik az itt tanuló öccse,

akit meglátogatni érkezett az író, s aki valahol kosztosdiák volt. A házat kereső író számára most nyilvánul meg, hogy Cholnoky és Veszprém, a veszprémi táj kölcsönösen meghatározták egymást. Mindaz, amit Cholnoky gyermekkorában átélt, látott, nemcsak emlékként, de hangulatában is örökre vele maradt véli Krúdy. Jobban érti most már Cholnoky jellemét, mint ezeryi beszélgetésből. „Ez a furcsa, ódon és romantikus szagú városka kellett ahhoz, hogy Cholnokyból az a sajátságos, egyedülvaló író legyen, akinek a hangjában régi templomok régi harangjának a szava cseng, és furcsa köntösű hősei- ben ott rejtőznek a veszprémi emberek, akiket gyermekkorában látott. A lila színű síkság, amelyet enyhe dunántúli hegyek a Kisfaludy rendezésében határoznak, a Bakony, amelynek zúgása, szele, esője a Cholnoky írásaiban visszahangzik és a lépcsők, amelyek itt utcát jelentenek, mind hozzájárulnak ahhoz, hogy Cholnokyból olyan író váljon, mint amilyen lett.”²⁶

1 KOVÁCS Sándor Iván, *Vágy és emlékezet*, Széphalom Könyvműhely, Felsőmagyarországi Kiadó, Nap Kiadó, Bp., Miskolc, Dunaszerdahely, 1999, 377.

2 Nyírségi írásai közül lásd a *Magyar tájak* című gyűjteményt. Bp., 1959, 7–60. és *Krúdy emlékkönyv*, Nyíregyháza, 1968, 121–182.

3 *Az álmok hőse* (1903), *Pókhálós palackok*, Bp., 1977, 111–151. Ez a kisregény s megannyi elbeszélés szól a közönséges gyilkossá züllött nagyapa-testvérről, Krúdy Kálmánról. Rá vonatkozóan lásd: PRAZNOVSZKY Mihály, *Krúdy Kálmán 1832–1861. Adalékok a Krúdy család nógrádi ágának történetéhez*, Nógrád megyei múzeumok évkönyve, 1978, 157–200.

4 Legutóbb lásd a FRÁTER Zoltán szerkesztésében jelentet meg a *Ódonások városában*, Bp., 2003.

5 A nagymamáról megjelent válogatás: *Nagyanyám, a markotányosné*, szerk. PRAZNOVSZKY Mihály, Veszprém, 2001, A Prospektus nyomda kiskönyvtára.

6 *Holdas este Füredén. Elbeszélések, cikkek*, szerk. PRAZNOVSZKY Mihály, Balatonfüred, 2006, Balatonfüred városért közalapítvány kiadása. Lásd még: ÁCS Anna, *A Bakony és a Balaton Krúdy Gyula írásaiban*, Iris, 1966, 3–4, 85–90.

7 A veszprémi Prospektus nyomda immár 15 kötetét jelentette meg az által előállí-

tott, ugyan könyvesbolti forgalomba nem került Krúdy kiskönyvtár sorozatnak, amelynek köteteiben mind egy-egy téma köré csoportosítva szerepelnek az írások, többnyire a táji ihletések. Néhány cím: *Balaton szivhalászat* (1991), *A betyárok országútján* (1995), *Pogányok a Bakonyban* (1996), *Ha ma élne Jókai* (2000), *Helikoni gyűlde* (2002), *Régi szüretetek* (2005) stb.

8 Az isztiméri esküvőről, azaz házassági anyakönyvi kivonatról készített másolat a várapotai Krúdy Gyula könyvtár Krúdy-kü-löngyűjteményében található. A tanúk: Solain Antal és Schweider Domokos. A tanúságlevel-et már május 29-én kiadta az esketést vég-ző plébános, Adamovich Izidor. Krúdy Gyula egyébként 1823. december 28-án született a Nógrád megyei Szécsénykovácsiban.

9 Krúdy Gyula anyakönyvi kivonata. Szülei Krúdy Gyula és Radics Mária, kereszt-szülei Nagy Zsigmond és Krúdy Mária.

10 Radics Mária születési anyakönyvi ki- vonata. Apja neve Radics József, anyja Wollein Mária. Keresztstzülei Molnár István és Stamusz Barbara. Másolat a várapotai könyvtár említett gyűjteményében. Halálozási bejegy-zése Nyíregyházán található, a megyei levél-tártól kapott tájékoztatás alapján.

11 NAGY Iván *naplója*, Balassagyarmat, 1998, 62–63., 76–78.

12 SZIJ Rezső, *Krúdy Gyula és Várapotai, Éle- tünk*, 1964, 1, 3–16. A családi emlékezet még

színesebb képet őrzött meg Radics Máriáról: Özv. dr. Votisky Gézáné Krúdy Ilona, *A legfiatalabb testvér emlékeiből*, Krúdy emlékkönyv, szerk. KATONA Béla, Nyíregyháza, 1968, 46–48.

13 A Balaton-füredi vendégek névsora 1885. Lelőhelye a balatonfüredi városi könyvtár helyismereti gyűjteményében található, Németh Ákosné könyvtáros találta meg ezeket az adatokat, ezúton köszönöm önzetlen segítségét.

14 KRÚDY Gyula, *Temetőben*. Elbeszélések 1., sajtó alá rendezte BEZECZKY Gábor és GAJÁN Éva, Pozsony, 2005. Kalligram könyvkiadó (Krúdy Gyula összegyűjtött művei).

15 Egy másik bejegyzés szerint Krúdy 1913-ban a füredi Erzsébet szállóban lakott, ez ma az Állami Szívkórház épülete (Magyar tenger, 15. okt. 4. 98.). Majd egy másik bejegyzés 1917-ből, amelyet szintén az az évi vendégnévsor őrzött meg, s amely szerint Krúdy a leányával február 17-től ugyancsak az Erzsébet szálló vendége. Még csak gondolni sem merünk arra, hogy ez a leánya valójában Várady Zsuzsika lehetett esetleg

16 KRÚDY Gyula, *Öreg idő* (1904), *A fehér-lábú Gaálné*, 1. k., Bp., 1959, 501–506.

17 *A kegyes-tanítórendiek vezetése alatt álló veszprémi róm. kath. főgimnázium, értesítője az 1901–1902. tanévről*. Közzé teszi Takács József főgimn. Igazgató, Veszprém, 1902, 180.

18 Uo., 182.

19 Uo., 1902–1903-as tanév, Vp., 1903, 130.

20 Uo., 1903–1904, Vp., 1904, 121.

21 Tóbiás Áron beszélgetése dr. Votisky Gézánéval, Krúdy Ilonával: *Krúdy világa*, gyűjtötte és írta TÓBIÁS Áron, Bp. 1964. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, 466–468.

22 Krúdy Ödön levele testvéréhez, Krúdy Gyulához = uo., 396–398.

23 Krúdy János levelei = uo., 391–392., TÓBIÁS Áron beszélgetése Krúdy Pállal = uo., 480–481.

24 KRÚDY Gyula, *Jegyzet Cholnoky Lászlóról* (1929) = *Írói arcképek*, Bp., 1957, 501–503.

25 KRÚDY Gyula, *Őszi délutánok Cholnoky Viktorral* (1919) = uo., 26–30., *A kakasos ház vendégei* (1925) = uo., 184.

26 KRÚDY Gyula, *Cholnoky Viktorral* (1911) = uo., 17–25.

Kisebb közlemények

HARGITTAY EMIL

Javaslat Balassi „porcogós Annóka”-jának megfejtésére

Az cortigianáról, Hannuska Budowskionkáról szerzett latrikánus vers

Friss szép fejér póka,
édes szórú móka,
Porcogós Annóka,
szerelemnek oka,
Mit haragszol?
Hogy nem játszol
velem, kivel egy fraj szól?
Ládd-é, víg, ki-ki táncol!

A rövid, de éppoly talányos kis mestermű „póka” szaváról legutóbb Gömőri György értekezett Kovács Sándor Iván népszerű „Iris”-ében.

Most a „porcogós” kifejezés jelentését tesszük vizsgálat tárgyává, megkísérelve a szó eddig sokat vitatott jelentésének meghatározását – egy Pázmány-hely alapján.

Pázmány a különböző hangnemek és stílusok mestere, akár egyetlen művön belül is képes a stílusváltásra, aminek oka a funkcionalitás. Az 1626-ban Bécsben megjelent *Az Sz. Irasról, es az Anyaszentegyházról, két rövid könyvecskék* című írás hangneme egységes, alapvetően higgadt, racionális okfejtésekkel találkozunk, s csak ritkán esik szó például Kálvin „csavargásairól”. A jól ismert pázmányi gúny és ironia csak ritkán mutatkozik meg, például amikor azt javasolja, ha az Afrikát feldúló Scipiót „Africanusnak” nevezték, méltán nevezhetik magukat a lutheránusok, kálvinisták, protestánsok nemcsak evangélikusoknak, hanem epistolikusoknak, apocaliptikusoknak, biblikusoknak. Egy helyen Kálvint és Bézát állítja szembe, mondván, hogy a Jézus szavainak („Könnyebb a tevének átmenni a tű fokán, mint a gazdagnak bejutni az Isten országába”, Mt 19,24) Kálvin-féle értelmezését (a tevé helyett hajókötél) Béza „porcogósan neveti és név nélkül nyakazza”. Ez a Pázmány-hely egyébként – figyelembe véve a TESz javaslatait – megoldani látszik Balassi „porcogós Annóka”-jának milyenségét, szemben a korábbi értelmezésekkel. Nos, Annóka (mint Béza is) kuncog, Béza „kuncogva nevet”, Annóka pedig „kuncogós”.

Fekete torony

Kovács Sándor Ivánnak

Tudjuk, hogy az irodalmi alkotásokba kódolt idő- és térbeli lokalizációkat nem szabad feltétlenül komolyan vennünk. Ez többnyire toposz, a mű fikciójának szerves része, a helyszínhez tapadó képzetek, asszociációk játékba hozása, „enplotment”, mitológiateremtő gesztus. Az irodalomtörténész hibát követ el, ha összekeveri a költészetet és a valóságot. Zrinyi nem egy télben alkotta meg Szigeti veszedelmet; József Attila Korong utcai albérlete ablakából pedig valójában alig látni az elhaladó vonatokat.

A magyar költészet történetének helyhez kötődő szövegei között ha van olyan, amelynek megértéséhez szorosan hozzátartozik az életrajzi lokalizáció, akkor Wathay Ferenc fogságban írott énekei bizonyosan ilyenek. Négy évet töltött el két világrész határán – nem metaforikusan –, egy magas toronyból szemlélve Ázsiát, Európát. Költészetének lényege ez a távlatokba zárttság; lábán bilincs, de tekintete és elméje szabadon szemlélődve járja be a messzeséget.

Hol is volt tehát Wathay börtöne? Természetesen a Jedikulében, a Héttoronyban – válaszolták szinte kivétel nélkül az általam megkérdezett kollégák. Ha máshonnan nem, az *Egri csillagokból* mindnyájan jól ismerjük ezt a nevet. A magyar irodalom baljós hangzású börtönnevei közt előkelő hely illeti meg ezt az építményt. József Attila számára a Hét Torony a jóvátehetetlenül elrontott élet komor jelképe (*Karóval jöttél...*):

mint fák tövén a bolondgomba
(igy van rád, akinek van, gondja),
be vagy zárva a Hét Toronyba
és már sohasem menekülsz.

Az erődítmény török neve, a Yedikule Hisar valóban *hét tornyot* jelent. II. Theodosius erődrendszere részeként épült ki; a közel 6 kilométeres fal délnyugati végpontja volt, közvetlenül a Márvány-tenger partján. Két nagy kerek márványtornya között nyílt a Porta Aurea, Bizánc nyugati főkapuja. A város elfoglalása után II. Mehmed átalakítva újjáépítette. Comenius 1688-ban magyarul is kiadott Konstantinápoly-leírása így mutatja be a „Hét tornyok várát”:

Azon városnak része, ki dél felé és nap nyugat közzé egy szegletet foglal, és az Marmorai tenger felé fekszik, az, egy négy szegletes várral, kinek hét négy szegű toronya, ön feddezéssel vagyon, meg erőssedik. Abban tartattatnak az sultánnak fő rabjai, avagy portabéli nagy urak, kiket az császár nem akar öletni, és az zálogok, kiknek egy ideig ott kell maradni. Azok azért az sultannak rabjai mondatattnak, mert ezek soha meg nem szabadúlnak, hanem ha őket vagy az császár kegyelmessége, avagy más hasomló török rabbal tukmálás megszabadít. Egyébaránt nem annyira kinoztatnak mint más féle rabok, kiket az galeákra intézték: de kétség nélkül csak nem nagyob terhére vagyon ö nékiek az ki mondhatatlan örökké való rabság és minden reménségen kívül való megszabadulás, hogy sem amazoknak az kemény evezés. Minden főnek adatik az sultán ordinanciájából naprul napra maga meg-tartására 15. aszpóra, avagy harmad rész egy tallérnak, de micsoda ez az élethez? avagy szabadsághoz képest? főképpen, hól nagyob része vassban egy szoros lyukban fekszik nagy nehezen hozzájuk jutat az ember, hanem a' ki tömlöcz örzövel ésmeretes, avagy uri rendbol való, egyébaránt kinek ott dolga nincsen, csak takarodzék. Azon fogságban egyéb képpen szép czimerek vadnak.¹

Nézzük meg, mit mond Wathay a maga fekete tornyáról!

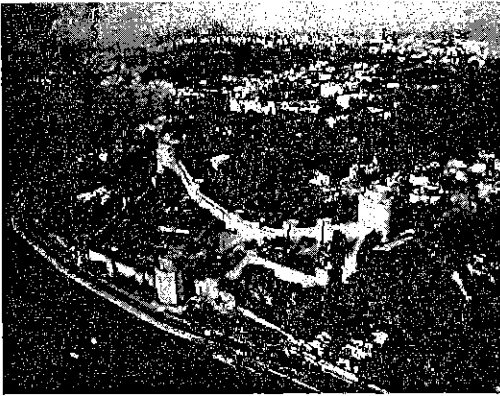
Sőt, lakásom most hol, ki akarod tudni:
Egy magas toronyban, kit nehéz, hidd, lakni,
Konstantinápolyhoz hat olasz mérföldnyi,
Az Fekete tenger parton megláthatni,
Öt heán száz grádics fogra kell fel bele menni.²

Máshol arról értesülünk (*Ázsiának földje...*), hogy a toronyból jól látni az ázsiai partokat, sőt az európai oldalon az Olümposz csúcsait is. Szerencsére a fogság színhelyét a kódex több képe is megörökítette. A 83. levél fonákján a tömlőcbelsőt a teátrálishan sírdogáló, tarka ruhás Wathayval; a 74. verzón pedig kívülről látjuk a torony falát, amint a költő az árnyékszék rácsos ablakából figyeli a mezőn legelő nyulat és a cipruságon fészkelő fülemülét. Legérdekesebb az a kétlapos távlati kép, amely mintegy az *Ázsiának földje...* kezdetű ének topográfiai illusztrációjául szolgál.³ A kép közepét Duna szélességű, gályákat és csodás vízi szörnyeket „nevelő” tengerszoros foglalja el, tőle balra Azsia partjait látjuk, ciprusfákkal, egy kis betorkolló folyóval és egy szögletes erődítménnyel; a jobb oldalon pedig *Finis Europae*-t, Európa határát, egy kies káposztaültetvényt és egy fallal kerített, tornyokkal erősített erődítményt. Ez az erődítmény Wathay fogságának helye, a tornyok valamelyike pedig a nevezetes fekete torony.

Rövid vizsgálódás után nyilvánvaló, hogy a fekete toronyról adott információk nem illenek rá a Yedikuléra. A Héttorony, először is, nem Konstantinápolyon kívül, hanem pontosan a város határán áll. A Márvány-tenger azon a ponton több kilométer széles, a szemközti parton sem folyótorkolatot, sem erődítményt nem találunk. A kódexben ábrázolt erődítmény egy-

általán nem hasonlít a szabályos alaprajzú Héttoronyra. Korábban észrevet-
te ezt már Herold Eszter⁴ is, őt azonban megtévesztette a kódex címlapján
álló felirat: „Énekes könyv, melyet én Wathay Ferenc az Fekete tenger mellett
az Fekete toronyban Konstantinápolyon kívül való nyomorult rabságomban
szerezvén Galatha városában csináltattam.” Ennek alapján úgy vélte, hogy a
tornyot Galata városában kell keresnünk. Valójában a cím azt mondja, hogy
a(z üres) könyvet magát készítette a költő Galatában, minden bizonnyal egy
ottani keresztény könyvművesnél. Galatát a tulajdonképpeni Konstantiná-
polytól a keskeny Aranyszarv-öböl választja el. A kódex kétlapos vízfestme-
nyének tengerszorosa nem lehet az Aranyszarv, mivel annak túlszéljén nem
Ázsia fáinak, hanem a Hagia Szófia kupolájának és a szeráj pompás épületei-
nek kellene látszaniuk. Ráadásul a történelmi belváros természetesen még az
európai oldalon fekszik.

Ha visszatérünk a fentebb idézett verssorokhoz, azt az információt kapjuk,
hogy a Fekete torony hat⁵ olasz mérföldre található Konstantinápolytól. A kó-
dex végén Wathay elmagyarázza, hogy „öt olasz mérföld egy német mérföld,
egy olasz mérföld ötszáz lépés, egy lépés pedig öt lábnyomnyi”. Más forrá-
sok alapján is ellenőrizve tehát az olasz vagy római mérföld nagyjából más-
fél kilométer. A hat olasz mérföld így közel kilenc kilométer. Pontosan ekkora
távolságban északkeletre, a Boszporusz partján megtaláljuk a képen ábrázolt
várakat. A páros erődítményeket 1452-ben, Konstantinápoly végső ostromá-
nak előestéjén a Boszporusz legszűkebb pontján építette II. Mehmed. A Bo-
ğaz Kesennek, vagyis érvágónak nevezett erődítmény között láncokkal zár-
ták el a tengerszorost, és ezzel a várost teljesen elvágták a Fekete-tenger felől
érkező utánpótlásoktól. Az európai parton emelt erődítmény – és a körötte
elterülő városnegyed – neve Rumelíhisi, a túlszéljén Anadoluhisari. Az Anadoluhisari
(‘anatoliai erőd’) délkeleti falai mellett

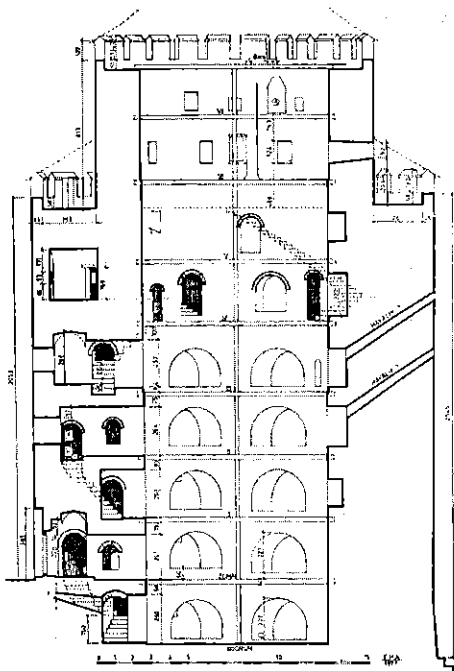

ömlik a tengerbe a Göksu folyócska. A Wathay-kódex kétlapos festményén jól látható a folyócska kiszélesedő torkolata. Jól felismerhetők az Anadoluhisari körvonalai és az európai erődítmény jellegzetességei is. A fénykép nagyjából abból a szögből mutatja a várat, mint a kódex ábrázolása.⁶

Ha figyelembe vesszük, hogy a tornyok időközben elvesztették tetőzetüket, és a várudvaron ábrázolt épületek nagyrészt eltűntek (a minaret maradványai ma is láthatók!), meg kell állapítanunk, hogy a kép megalkotója nagyon jó megfigyelő volt.⁷ Annál inkább komoly teljesítmény a rajz, mivel így, mádtávlatból a rajzoló nem láthatta az épületeket. A nézőpont a vártól északkeleti irányban, 5-600 méter magasságban, a levegőben van. Nagyjából úgy, mintha az 1988-ban felépült, 1090 méter hosszú Fatih Szultán Mehmed Boszporusz-függőhíd európai kapujának tetején állnánk.

A Rumelihisar erődítményben raboskodó keresztényekről azonban Wathay-val majdnem egy időben más forrásokból is értesülünk. Maximilian Brandstetter 1608-ban az Adam Herberstein vezette császári követség tagjaként utazott Konstantinápolyba. (A követségben a magyar nemességet Rimay János képviselte!) Itineráriumában Brandstetter leírja,⁸ hogy szeptember 25-én a követség vezetője „a tengeren három átkelő csónakkal a Fekete-toronyhoz csónakázott, ahol a török császár foglyai vannak. [...] Nevezett Fekete-toronyban ezúttal csak tíz német van, akik többnyire Székesfehérvárnál estek fogságba [...]. Konstantinápolytól idáig a Fekete-toronyig egy jó tengeri mérföld. [...] Ez a helység nem csupán egy torony, hanem egy erős vár kétszeres kőfallal és még néhány erős toronnyal védve és ágyúkkal ellátva, ahonnan messze kilátni és lőhetni a Fekete tengerre. Nevét onnan vette, hogy közvetlenül a Fekete tenger partján fekszik. [...] Ez a régen Neocastrumnak elnevezett vár Európában áll, és éppen vele szemben, Ázsiában áll egy másik, az Anadoluhisari.”

Brandstetter leírása minden kétegyenket elosztatja; kétségtelenül Wathay fogságának színhelyén járt, ahol még 1608-ban is ott raboskodik a vicekapitány néhány Székesfehérvár elesésekor török kézre jutott német bajtársa.

Most már csak az a kérdés maradt, hogy a vár három nagy tornya közül melyik a Kara Kule, a Fekete-torony? Wathay és Brandstetter is azt hangsúlyozza, hogy a torony közvetlenül a tenger partján áll. Ha ezt szó szerint vesszük, akkor a tengerhez legközelebb álló építményt kell gyanúba vennünk. Az úgynevezett Halil pasa-torony kívül nyolcszög alaprajzú, kilencszintes építmény. 22 méter magas, az átmérője 23 méter, a falai hat és fél méter vastagok. A keresztmetszeti rajzon, ha nagyon türelmesek vagyunk, akár a lépcsőfokokat is megszámlolhatjuk. Nekem nem sikerült, de a számuk valóban száz körül lehet.

Egy kis bizonytalanságot hagy bennünk az a tény, hogy a kódex festményén a tengerparti torony nincs kitüntetett helyzetben. Sokkal inkább megragadja a szemlélő figyelmét a kép jobb szélén, a domb tetején magasodó torony. Ez a 28 méter magas, szintén kilencszintes Saruca pasa-torony, a Rumelihiisari legjelentősebb és legmagasabban lévő erődje. Erről a toronyról hihetni el azt is leginkább, hogy tetejéről jó időben láthatni az Olümposzt. Melyikük hát a Fekete-torony? Talán érdemes lenne egyszer egy helyszíni szemle során eldönteni a kérdést. Talán érdemes lenne egyszer emléktáblát is elhelyezni az egykor a toronyban raboskodó magyar költő és a többi rab emlékezetére.

1 *Constantinápoly várossának, és ahoz tartozó részeinek az ő veszedelmének az Görög Birodalommal együtt rövid le írása*, Lötsén, 1688, B₅v.

2 *Szinán és Ibrahim basa idejében lett tatár rablásról...*, *Conclusio*, 10. Wathay szövegét modernizálva idézem a Wathay-kódex faksimiléje alapján: *Wathay Ferenc énekes könyve I.*, kiad. NAGY Lajos, Bp., Magyar Helikon, 1976. Az eredetit az MTAK Kézirattára őrzi, jelzete K 62.

3 E kép két lapja a kódex egy korábbi újrakötetése alkalmával – egy ívfűzet véletlen kifordulása révén – távol került egymástól. A kézirat 2002-ben történt gondos restaurálása során a levelek helyes sorrendjét helyreállították. Lásd HEROLD Eszter, *A kettészabott Wathay-kép története – A Wathay Ferenc-„Énekeskönyv” 12. és 13. vízfestményének összeillesztése*, *Iris*, 2002/5–6, 64–68.

4 *I. m.*, 67.

5 A kézirat sajnos ezen a helyen kissé zavaros. A „hat” után a költő két betűt „ör”(?)

áthúz. Egy későbbi kéz a hatot áthúzva kettőre javította. A modern kiadásokban ezért ez a sor általában így szerepel: „Konstantinápolyhoz két olasz mérőöldnyi.”

6 A jobb áttekinthetőség érdekében nem a kódexbeli eredeti reprodukálom, hanem Förster Lajos igen pontos litográfiáját. Erről lásd GULYÁS Borbála, *A Wathay-énekeskönyv tervezett kiadásához tervezett litográfiák = Jankovich Miklós (1772–1846) gyűjteményei* (kiállítási katalógus), szerk. MIKÓ Árpád, Bp., Magyar Nemzeti Galéria, 2002, 328–329.

7 Itt nem akarok állást foglalni abban a kérdésben, hogy Wathay saját maga festette-e énekeskönyvének képeit.

8 Maximilian BRANDSTETTER, *Utazás Konstantinápolyba, 1608–1609*, ford. TÓTH L. Béla, jegyz. DÁVID Géza, 2001, Bp., Littera Nova, 64–65. Németül: Adam Freiherr zu HERBERSTEINS *Gesandtschaftsreise nach Konstantinopel*, szerk. Karl NEHRING, München, Oldenbourg, 1983.

Egy tehetségtelen ZrínyiásZRól, avagy Kónyi János *Magyar hadi románjáról*

Százhuszonnyolc évvel Zrínyi Miklós *Szigeti veszedelmének* megjelenése után „a' nemes magyar hazának együgyű hadi-szolgája”, Kónyi János *Magyar hadi románjában* ismét papírra vetette „Zrínyi Miklósnak Sziget várban tett vitéz dolgait”. Sokan méltatlanul elfeledett írónak tartják Kónyit. Toldy szerint csupán azért érdemel említést a magyar költészet történetében, mert feláldozta éjszakáit, és bármiféle jutalom igénye nélkül középszerűnél kevesebb tehetség(telenség)ével írt és fordított, ahelyett, hogy fáradt tagjait a deszkágyon pihentette volna.¹ Bíró Ferenc már talált megbízásokra utaló jeleket, tehát valakik pénzt fektettek Kónyi éjszakázásaiba, annak ellenére, hogy „még kora mértékével mérve is gyenge verselő volt”.² De elég a külső véleményekből. Támasszuk alá Kónyi tehetségét vagy tehetségtelenségét saját művének, a *Magyar hadi román*nak elemzésével.

Míg árnyalatnyi egyezés található a két Zrínyiász írójának életében: mindketten katonák voltak, bár Kónyi mintegy 25 éves pályafutása alatt nem vitte többre a strázsamesterségnél, vagyis az őrmesteri fokozatnál; nemesek voltak, csupán egyiküknek nem járt vagyon a címéhez, mivel azt családja már korábban elveszítette; Zrínyi Miklós történetét látszólag könnyedén vetették papírra („az kit irtam, mulatságért irtam”³ – „mindazonáltal azt tsak idő töltésért munkálgodtam”⁴); addig költeményük szinte szóról szóra egyezik. Miért nem tesszük mégsem Kónyi János *Románját* Zrínyi *Szigeti veszedelme* mellé a könyvespolcon? Hogyan tudta elrontani a strázsamester a hadvezér eredetijét?

Legelőször a verseléssel. Ugyan románnak nevezte el művét, és bevezetőjében is leszögezi, hogy Zrínyi munkája akkorra „ízletlenné” (ha az *ízes* ellentétét vesszük, jelentése: „jellegzetességével élvezetes hatást [nem] keltővé”⁵) vált, mégis megmaradt a történeti műfajnál és a felező tizenkettesnél. A történetnek utána is járt, pontosabban követi a forrásokat, mint Zrínyi, át tudja adni a mondánivalót; de a külsín nincs összhangban a belbeccsel. Talán katonai volt az oka annak, hogy Kónyi úgy követi a tizenkettes sorokat, és annyira katonásan illeszti össze az egyazon strófába tartozó sorok végét, hogy nem láthatott ki barázdájából, így nem vette észre, mennyire görbe is az. Zrínyi inverziói kapcsolatban állnak a történet visszásságával. Kónyinnál a rím-szavak többnyire azonos szófajba tartoznak, a sor végére szorulnak, így a ma-

gyar mondat kifacsarttá válik („Nyerítnek utána vezették tződerek”⁶). Az „olvasztó” miatt bátor jelenségekkel is megbirkózik Kónyi. Ilyen például a *-kedi-kes* igék megmunkálása:

Mi tőled lehetett mindent tselekedtél,
Mintegy betsületes vitéz emberkettél;
Hogy pediglen mostan így meg-rekeszkettél,
Azért a’ pokolra még nem ereszkettél.⁷

A „mindent a rímért” elv miatt képes néha lemondani a szófaji egyezésről (például *meg-ütközött ~ vetközött ~ nevetközött ~ között*). Helyesírási álláspontját is rugalmasan kezeli: egyszer jottista (*hadjalak ~ fogadjalak ~ tudjalak ~ adjalak*), máskor ipszilonista (*vagyunk ~ szalagygyunk ~ ragagygyun ~ akagygyunk*). A mondandóhoz szükséges első rím/sor után képes három üressel strófát alkotni, és még feleslegesen kicsinyíteni is: *puskáját ~ ágyútskáját ~ fíjatskáját ~ nyulatskáját*. Zrínyivel szemben Kónyinak nincs színes nyelvi választéka, nem izesíti művét horvát és török kifejezésekkel. Az egyetlen latin szópárt megint csupán egy rímnek köszönhetjük: *nyila ~ nyilla* [kinyílt] ~ *Kumilla ~ cum illa*. A legrosszabb bokorrím kétségkívül a *fija ~ Philosophia ~ mia’* [miatt] ~ *hijja* [hívja], ahol a belső kettő sorvég egy rövidítésnek köszönhetően magot alkot a kívül feleslegesen ejtéskönnyítővel feltöltött *fia* és hasonult *hívja* ölelésében.

A *Románban* csakis bokorrímnek van helye, nem úgy Zrínyinél, aki szabadon variál a képletekkel (például *hatalmam ~ tudom ~ ijam ~ karom, néked ~ téged ~ elmémet ~ életemet*).

Belbecsét, vagyis tartalmát és nézőpontját tekintve a *Román* elbeszélője távolságot tart története és saját maga között. Egyfajta semleges állásponton van. Emiatt nem lát az olvasó a szereplő lelkébe, és nem tudja követni a benne lezajló történéseket, vagyis nem kerül közel a szereplőhöz. Mivel nem tud azonosulni, ezért a művet átszövő többszöri katarzis is elmarad. A *Szigeti veszedelem* második énekének 80. strófája óta tudjuk, hogy Zrínyi, a hadvezér meg fog halni. Mártírságának többszöri említésével Zrínyi, a költő előkészíti a legvégő katarzist, melyet már első megemlítésétől fogva várunk. Mindez Kónyinál nincs meg. Pontosan követi a *Szigeti veszedelmet*, késlelteti Zrínyi színrelépését, majd rögtön imára térdelteti, hogy jó keresztényként festhesse le, de itt Zrínyi az életben maradásért könyörög. Amennyiben mégis elvenné isten a lelkét, egy kérése van: „Ha pedig el-végzéd, hogy holtom légyen már, / Ne szenvedd, hogy kezem’ foglalja pogány’ zár”.⁸

Saját halálán túl a hadvezérnek bajtársait is fel kell készítenie. Hogyan teszi ezt meg a *Szigeti veszedelem*ben és a *Románban*:

Ne irtózzunk azért mi halálra menni,
Mely örök öröme grádicsot fog adni.

Ma, vitézek, éltünket el kell veszteni,
És ma minden próbánkat lepecsétölni.⁹

Azért immár nintsen semmi egyéb hátra,
Rohanjunk vitézül a' dühött tatárra,
Tegyük-fel éltünket a' ditső halálra,
Hogy vitézségünknek legyen örök ára.¹⁰

A négy sornak azonos a mondanivalója, minőségük azonban különböző. Az eredeti szigetvári katonák nem futkosnak az ellenségre, hanem az általuk megszemélyesített halállal néznek bátran farkasszemet. Nem teszik le önként életüket a megsemmisülés kezébe, hogy ezzel erényessé váljanak; inkább hagyják, hogy kihunyjon belőlük az élet tüze, és dicső mártírságukkal az utolsó percben is kitermettségüket bizonyítják. Zrínyi nem elégszik meg azzal, hogy a többes szám első személyvel jelezze, a vezér egyként fog cselekedni katonáival. Személyes névmással is megszólítja őket, majd a *vitézekkel* fokozza hallgatósága figyelmét. Kónyi dicsőséget kínálgat szereplőinek. Zrínyi alakjai örömmel és tudatosan indulnak végzetükbe, mert tudják, a bátor halállal jutnak el az Ígélet földjére. Az első strófa kétszer is említi a halált, emellett a *lepecsétölni* kifejezéssel is a lezártágot fejezi ki, az ismétléssel tehát hangsúlyozza mondanóját. A második strófa folyamatában jeleníti meg a megdicsőülést: a harc után el fognak esni a katonák, majd a hűnévvel elnyelik jutalmukat. Mindkét idézetben szerepel az *örök* szó. Zrínyinél alliterációjával villan ki a hétköznapi *grádics* árnyékából, és véget nem érő kellemes dolgot szimbolizál. Kónyinnál túl közel áll a rímdarálóhoz, ezért nem cseng össze szomszédjával. Az „örök ára” itt inkább jelent folytonosan fizetendő sarcot, mint babékoszorút.

Hasonlóan regényes a *Szigeti veszedelemben* Kumilla halála. A sárkányméreg, mely halálát okozza, hasonlít a *Nibelungenlied*hez. Az, hogy Delimán nem kaphatja meg véglegesen kedvesét, a *Trisztán is Izoldára* emlékeztet. Mennyire követte Kónyi ezt a szerelmi betétet? Az eredetileg 51 strófát 48-ra módosította. Kumilla halála nála nem mondható legendásnak: „...szép Kumillája véletlenül meg-holt, / A' kit ő felette igen nagyon fájdolt.”¹¹ Mivel Kónyi kerül a csodás elemeket, Kumilla halálának oka a *Románban* a bánat, mert szerelmének császáráért kell küzdenie ahelyett, hogy vele enyelegne.

A másik szerelmi szállal kapcsolatban megemlítem, hogy Deli Vid amazonját Kónyi Haiszennéről Évára keresztelte, ami azért érdemel említést, mert a szerző feleségét is (Török) Évának hívták.¹²

Kónyi János rímolvastásának a *Magyar hadi román* 188. oldalán beírják a gyümölcse, ugyanis itt találkozik a tipográfia és a költői alkotás. A *Román* utolsó strófájának rímeit -ége végű főnevek alkotják, így a toldalék nélküli Kónyi-mű utolsó szava a nagybetűs „VÉGE”. Zrínyi tizenötödik énekének

108. versszakán is látszik írójának könnyedsége. Nem törekedett segíteni a nyomdásznak, és amellett, hogy újabb négy sorral fejezte be eposzát, az utolsó előttinek rímjeit vegyesen *-et* végződésű főnévből, névmásból, igéből és megint főnévből alkotta meg.

Zrínyi Miklós művét Kónyi János szabadon felhasználhatta, mégsem tudta megközelíteni annak eredetijét és elmésségét. 1795-ben Kövesdi József tíz énekké redukálva újraírta Kónyi szigetvári történetét úgy, hogy megtisztította a poétai sallangoktól, és csak a hadi mozzanatokot tartotta meg. Nem állt meg tehát Zrínyi *Szigeti veszedelmének* lerombolása a strázsamesternél, az ismeretlen Kövesdi átalakítása „körülbelül legalacsonyabb lefokozása Zrínyi Miklós költői remekének”.¹³

1 Vö. TOLDY Ferenc, *A magyar költészet története*, Pest, 1867², 383–386.

2 BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., 1998³, 51.

3 ZRÍNYI Miklós, *Szigeti veszedelem*, 1651. Forrás: mek.oszk.hu 2006.10.25.

4 KÓNYI János, *Magyar hadi román*, Pest, 1779, 2/a.

5 A magyar nyelv értelmező szótára, III., Bp., 1960, 584.

6 KÓNYI, *i. m.*, 15.

7 Uo., 45.

8 Uo., 22.

9 ZRÍNYI, *i. m.*, 15. ének 5. strófa.

10 KÓNYI, *i. m.*, 175.

11 Uo., 155.

12 Vö. LUKÁCS József, *Adalékok Kónyi János életéhez*, It, 1943/I, 32–33.

13 SZÁSZ Béla, *Egy ismeretlen Zrínyiásról*, EPhK, 1912, 257.

Külföldi elméleti megállapítás a magyar versről 1665-ben

Caramuel elemzésére 2006 tavaszán, az ELTE Régi Magyar Irodalom Tanszékén tartott II. nemzetközi verstani találkozóon hívta fel figyelmünket a madridi José Domínguez Caparrós. Cikkünk csupán előzetes közlemény. Egy részletesebb szöveg a sevillai *Rhythmica*, valamint a www.mezura.eu honlap számára készül.

*

Ha a XVII. századi és korábbi magyar líra verselését nyugati megfelelőivel vetjük egybe, legelőbb az alábbi két különbség ötlük szembe.

1. Ismert megfigyelés, hogy a XVII. század előtti szótagszámláló magyar versek – ez a leggyakoribb faj – túlnyomó többségükben verstanilag egyforma versszakokból állnak. A versszakon belül pedig szintén: ha az első sornak egy bizonyos szótagszáma van, akkor az a legvalószínűbb, hogy a következő sor is éppolyan szótagszámú lesz, majd a rákövetkező is, és így tovább, izometrikusan. Az időszak rímelését is a strofákon belül egynemű *aa...* sorozatok jellemzik, vagyis a versek többsége izorímes.

A nagy nyugati költészetekben is vannak hasonló jelenségek – mégsem beszélhetünk egy, a magyarhoz hasonló izosabály mindent átfogó érvényesüléséről. Az egyetemes líratörténetnek alighanem a legbonyolultabb megkötetésin alapul például a sestina vagy a szonettkoszorú. Ezek persze ritkák. Általánosan igaz, hogy a középkori lírában, kiváltképp annak kimódolt, udvari változataiban, majd az e formai hagyományt alapuló reneszánsz és barokk költészetben a verstani szerkezet nem egyszerű.

2. A XV–XVII. században a népnyelvű európai irodalmakban mindenütt kíséreltezték az ókori időmérték meghonosításával, azonban a nagy európai nyelvekben – szemben a magyarral, az ógöröggel és a latinnal – a hosszú/rövid és a hangsúlyos/hangsúlytalan hangtani szembenállás nem volt egymástól független, így e próbálkozások ott csak viszonylagos eredményre vezethettek.

Végképp nem fordulhatott elő olyan – a reneszánsz eszmék térhódításától függetlenül, szinte önkéntelenül bekövetkező – változás, melynek során a szótagszámláló magyar verselésben a XVI. század közepén megjelent egy

nem görög eredetű időmértékelődési hajlam. Valószínűleg zenei hatásokra vezethető vissza, hogy bizonyos versformák sorai rendre spondaikus vagy trochaikus zárlatot kaptak.

*

Összehasonlító verstani tanulmánya második kötetében¹ Juan Caramuel de Lobkowitz a kortárs magyar költészet verselésének szerencsésen megválasztott példáját elemzi: egy ismeretlen költőnek, valószínűleg Athanasius Kircher egy római magyar jezsuita barátjának ódáját III. Ferdinándhoz: *Régi Aegyptusnak s ím az Oedipusnak Hogy kövét nézegettem.*²

A példa azért szerencsés, mert a XVII. századi és korábbi magyar líra mindkét, imént felsorolt nemzeti jellegzetességét tanulmányozhatjuk rajta.

A versszakok verstanilag egyformák. Ebből a szempontból a mű megfelelően látszik az izoszábálynak. A versszakok alakja viszont a Balassi-versszak-típusba tartozik, közelebbről: $a_6a_6b_7c_6c_6b_7$. Ez a versszak már csak félig áll az izoszábály uralma alatt. Ha a hatos és hetes rövid sorokat tekintjük, heterometrikus, de ha csak a 19 szótagból álló nagy sorokat, izometrikus. Ha észrevesszük – Caramuel nem veszi észre – a belső rímetet, heterorímes. Ha nem fordítunk figyelmet rájuk, izorímes.

Nagyon jól megfigyelhető a versben az imént érintett, különösen a hatosok utolsó előtti szótagjának hosszúságában megmutatkozó, valószínűleg zenei eredetű és bizonyára önkéntelen időmértékes hajlam.

Caramuel az utóbbi jellegzetességet nem rögzíti – az izoszábály érvényre jutását viszont igen.

Természetesen nem jut el az izoszábály általános megfogalmazásához, de a jelenségre ugyanúgy felfigyel, ahogy Szenci Molnár Albert észrevette már a *Zsoltárkönyv* 1607-es előszavában. Szenci Molnár úgy érezte, az izoszábály bizonyos túlzott ismétlődései miatt mi magyarok nevetségessé válunk a külföldiek előtt. Caramuel külföldi, de egyáltalán nem nevet – sőt nem is sír. Azt a nemzeti szégyent, hogy az izoszábály miatt egyforma lírai versszakaink között a rímelés nem teremthet kapcsolatot, s ennél fogva nem alakulhat ki a strófák fölötti szerkezet – egyáltalán nem látja gyászosnak. A jelenséget inkább azzal magyarázza, hogy a magyarok unalmasnak találják a nyugati lírákban szokásos, strófákon átívelő rímetet.

¹ Juan CARAMUEL DE LOBKOWITZ, *Primus Calamus*, apud Sanctum Angelum della Fratta, Romae, 1665, tomus II: *Ob oculos exhibens rhythmicam, quae Hispanos, Italicos, Gal-*

licos, &c. Versus metitur, eosdemque Concentu exornans..., 146–148.

² RMKT 17. századi sorozat, 9., 357.

„...nyugalmat nem nyert, csak papot...”
Milyen vallású is volt József Attila?

Vannak költők, akiknél a vallás, a hit lényeges szerepet játszik. Ady Endrének a maga „Hiszek hitetlenül Istenben” deklarációja nehezen lenne interpretálható otthonról hozott, zsoldáros református vallása figyelmen kívül hagyásával. Babitsé nem kevésbé élete vége felé egyre bővülő katolicizmusa tudomásulvétele nélkül. Ugyanakkor tulajdoníthatunk-e jelentőséget annak, hogy Petőfi evangélikus volt? Ahogy Kosztolányinál sem érzékelhető különösképpen katolikus vallása.

József Attila hitbéli dualizmusában („Én Istent nem hiszek, s ha van, ne kínlódjon velem”) sincs komolyabb jelentősége vallási hovatartozásának. Paradox módon élete során igen sok vallással ismerkedhetett meg. Kiskorában, mint erről József Jolán ír, eljárt a Kálvin téri református vasárnapi iskolába, nővére szerint azért, mert ő (a lányok az anyát követve reformátusok voltak) magával vitte: miként mindjárt kiderül, hátha nem is csak ezért... Görögkeleti hittanra egy derék pópához járt, aki nem untatta egyedüli tanítványát hitbéli dogmákkal: ehelyett megtanította sakkozni. Ezért (is) írja egyik versében, hogy „a görögkeleti vallásban nyugalmat nem nyert, csak papot”.

A zsidó hittel is megismerkedhetett: részben gyámja, Makai Ödön révén (aki különben nem volt vallásos: hithű családja meg is szakított vele minden kapcsolatot, miután kiderült, hogy nem zsidó, ráadásul még csak nem is eléggé előkelő, nem polgári lányt vesz feleségül...), ergo, Makai Ödön családja nemigen volt „echte zsidó” családnak nevezhető. Részben pedig azért, mert támogatói – a Hatvány család – egy zsidó diákoknak szánt párizsi ösztöndíjat is kijártak számára. És – egyik verséből is tudjuk – „egy zsidó orvostól kapott kabátban” járt.

Még ezt megelőzően Makai Ödön Giesswein Sándor katolikus pápai prelátushoz fordult József Attila továbbtanulását elősegítendő. A humánus és szociális kérdések iránt fogékony prelátus meglepve tapasztalta találkozásuk során, hogy milyen jó képességű a gyerek: el is intézte, hogy a szaléziánus rend nyergesújfalusi iskolájába kerüljön, azzal, hogy majd a katolikus hitre való áttérése is sort kerítenek. Erre azonban nem került sor, mert pár hét múlva József Attila otthagya a szaléziánusokat.

Eddig talán csak az evangélikus egyházat nem említettük: most az következik. Az 1930-as években az evangélikus egyház pályázatot írt ki az evangélikusok legismertebb, Luther Márton által szerzett koráljának, gyülekezeti énekének újbóli lefordítására. József Attila is elküldte a maga fordítását, melyet – a pályázat előírása szerint – magyarázó kommentárokkal is ellátott. A fordítás majdnem minden József Attila-kötetben megtalálható, és bekerült a (ma is használt) Evangélikus Énekeskönyvbe is. A pályázat eredményhirdetése során viszont meg sem említették. Évtizedek múlva derült ki, véletlenül, hogy miért. Koren Emil esperes az evangélikus levéltárban a pályázat anyagai között egy fel nem bontott borítékot talált, benne József Attila pályázatával.

S végül komoly teológiai vitákat folytatott utolsó éveiben közeli barátjával, a mélyen hívő katolikus Barta Istvánnal. Többek között – és nem utolsósorban – a bűn fogalmáról, ami ekkor írt verseiben – nem is akármilyen – helyet kapott.

Említettük, hogy különös jelentősége nincs József Attila vallási hovatartozásának. Ő maga – verseiben is, és okmányokban is – a görögkeleti vallást jelölte meg. S most jön a meglepetés. A budapesti görögkeleti anyakönyvekben nem találtak József Attila keresztelésére vonatkozó bejegyzést, adatot. Kenessey Béla nyugdíjas kiadói szerkesztő hívta fel figyelmemet Sasvári László orvostörténész írására, amely 1988-ban a *Reformátusok lapjában* jelent meg. A lap eléggé eldugott helyen közölte egyáltalán nem érdektelen sorait. Sasvári behatóan foglalkozott a magyarországi görögkeleti (keleti ortodox) egyházközségek tevékenységével, főként szegény- és beteggondozásukkal. Így jutott hozzá az egyház valamennyi budapesti anyakönyvéhez. Ott azonban József Attilára, keresztelésére vonatkozó adatot, beírást nem talált. Ezek után kereste fel a budapesti Kálvin téri református egyházközséget, ahol is rábukant József Attila keresztelési adataira. Én magam Benedeczki Attila, a Kálvin téri református egyházközség lelkipásztora szíves segítségével jutottam hozzá e dokumentum hiteles másolatához.

Miszerint a Budapest-Kálvin téri Református Egyházközség XV keresztelési anyakönyvében szerepelnek az 1905. április 11-én született, majd 1905. április 24-én megkeresztelt József Attila adatai.

Az anyakönyvi bejegyzés szerint édesapja, József Áron görögkeleti vallású szappanossegéd, míg édesanyja, Pöcze Borbála református vallású. A szülők lakhelye is egyezik a ma emléktáblával és kis múzeummal ellátott házzal: IX. kerület, Gát u. 3. A keresztapa Kiss Kálmán volt (feleségét keresztmamaként tartották számon a József családban, a gyerekek gyakran időztek Kiss Kálmánnéknál), keresztanyja pedig Hoffmann Adél. A keresztelő lelkész Hagymásy Gyula vallásanár.

S most következnek a csak részben megválaszolható kérdések, illetve adatok. Születési anyakönyvi kivonatában, melyet 1905. április 14-én állítottak ki, vallásaként a görögkeleti van feltüntetve. (Rá nyolc napra reformátusnak

keresztelik...) Elemi iskolai bizonyítványában – Öcsödön, ahol nevelőszülei írták be az ottani elemi iskolába – vallásaként a református van feltüntetve. A budapesti Ipar utcai elemi iskola bizonyítványában ugyancsak a református vallás szerepel. A polgári iskola (10–14 éves korig tanultak ebben – a gimnáziumoknál alacsonyabb rangú – iskolatípusban) bizonyítványaiban viszont már a görögkeleti vallás szerepel. S ez a továbbiakban már nem változik: József Attila adatai bemondása, feltüntetése során mindig is a görögkeletit nevezte meg vallásaként. 1937-ben (élete utolsó évében) Curriculum Vitae-jében (önéletrajzában) is görögkeleti vallásúnak tünteti fel magát.

Nem tudni, miért is nem volt görögkeleti keresztelő, s miért is volt református. Talán az anya vitte el fiát a Kálvin térre? Miért nem vitte el édesapja a görögkeleti egyházközségbe? Miért tüntetik fel elemista korában reformátusnak? Öcsödön lehet, hogy a görögkeleti ismeretlen fogalom volt, s ezért hitték ott lévő Etus nővére nyomán őt is reformátusnak? No de a budapesti elemi iskolában, 1916-ban, vagyis 11 éves korában is még a református vallást írták be bizonyítványába, s csak ezt követően tértek át – immár véglegesen – a görögkeleti vallás hivatalos és nem hivatalos használatára. Lehet, hogy a Kálvin téri református vasárnapi iskolába nemcsak nővére miatt járt József Attila? S végül: lehet, hogy nemcsak azért temette el őt református pap, mivel görögkeleti pópát Balatonszárszón nemigen találtak?

Különösebb jelentősége tehát József Attila vallási hovatartozásának nem volt. A maga Istenével vívódott: „Én Istent nem hiszek, s ha van, ne kínlódjon velem...”

„Ezöknec meg irására, hogy ki lenne *vég emléközet*,
senkit nem halhatéc”

Vég- előtagú összetett főneveink történetéhez

Kovács Sándor Iván érdeklődését keltette fel a méltóságteljes, szép dallamú *végemlékezet* szó, amely kétszer is előfordul Tinódi *Krónikájának* előszavában. Szótári élete nincs, lehet Tinódi alkotása, családja viszont népes, ha ezek életkora, használati köre erősen különböző is.

A szavak gyűjtését „fejből” kezdtem, majd szótáraink (értelmezők, történetiek, íróiak, egyes szakszótárak) szisztematikus átnézésével folytattam. 64 ilyen szót szédtem össze, felsorolásukat mellőzném, és nem is ejtenék szót mindről. A szavak mintegy 1/3-át a nyelvújító, magyarosító kísérletek közé sorolnám, ezek nem váltak nyelvünknek virulens elemeivé. A legtöbbet Balagi 1873-as szótára őrizte meg számunkra. Sok benne van már 1857-es *Német és Magyar szótárának* Magyar–Német részében is.

A *Tihanyi Alapítólevéltől* kezdve adatolt *vég* szavunknak az összetételek egyik csoportjában elsődleges ’valaminek (térben, időben) befejező része/széle, határa, vége’, illetőleg ’utolsó’ jelentése jelentkezik, a másokban az 1425 körüli *Sermones Dominicalestől* előforduló ’az élet befejeződése, halál, pusztulás’ értelem (TESz). Így a Tinódi által használt *végemlékezet* jelentése: ’utolsó megemlékezés’.

Alakilag két típusúak a *vég-* előtagú összetételek: 1. főnév + (eredeti) főnév kapcsolódik össze bennük (*végbúcsú, végóra, végszó*), 2. főnév + igéből képzett *-at, -et,* és *-ás, -és* képzős főnév kompozitumai (*végkifejlet, végeladás*). Kivétel a *végtétel* szó, ez Heltai Bibliájában (1551) fordul elő („Mikor tekeletes *végtétel* leszen, akkor iö nagy böséggel az igazság...”) (IV, 26) – a későbbi *végítélet* ’utolsó ítélet’ előzményeként.

Az első csoportba tartozó szavak tűnnek fel korábban. Ezek XVI. századi kódexeinkben már megtalálhatók, például 1512–13: „A *veg vaLorat* meg töttem... en tanitvanimmel...” (NagySzC 15.). *Végvacsora* szavunknak egyébként szép hosszú élete van: katolikus templomainkban máig éneklük, igaz, nem mai nyelvi, hanem XIX. századi szöveggel: „Itt van, mit a *végvacsorán* Jézus értünk szerzettél.”

A második csoport szavai a nyelvújítás korában, a XIX. század elején szaporodnak el. Szily Kálmán (NyÚSz I, 368.) szerint *-at, -et* és *-ás, -és* képzős főneveket a régi nyelv nem kapcsolt össze a *vég* szóval. Ő nem is idéz XIX. szá-

zadinál korábbi adatokat ilyenekre. Első adatai Márton József 1803-as szótárából és Sándor István *Toldalékából* (1808) valók. Mártonéi a *végrendelés* és *végítélet-hozás*, Sándor Istváné a *végvonaglás* szó. Tinódi adatai (1554) ennek ellentmondanak, de nemcsak az övéi. Calepinus szótárában (1585) előfordul a *végvetés* szó („decisio – Leszállítás, vég vetés”), Listi László *Magyar Marsában* (1653, NySz) a *végpályafutás*.

A XVI. századtól a XX.-ig természetes lelőhelye a vég-gel kezdődő összetett szavaknak a szépirodalmi nyelv. A *végbúcsú* szó szerepel az 1676-os Kájoni-féle *Cancionale catholicumban*, de használta Faludi, Csokonai, Vörösmarty és Jókai is, Petőfi pedig a *végbúcsúzást*: „...vérem, a vég-búcsúzásra tán, Elhagyván arcomat, szivembe gyűl.” (ÖM. Ak. 1951. II, 158.) Érdekes, hogy Zrínyi a *végház* (*végházbeli*, *végházi*) szavakat használta, noha már korábban megvolt a sokkal általánosabban használt és tovább élő *végvár* szó. (Például egy 1557-es követjelentésben „adotth epylesth az wegh waragban...” (RMNy II, 131.) és Heltai *Cronicájában* (1575): „az vég várakat... meg erősíte...”).

Az irodalmi nyelvi szócsoport jelentése, hangulata természetes magyarázata annak, hogy előszeretettel használta a romantika, bár sokuk messze túlélte a vég- előtagú szavaknak ezt a legvirágzóbb korszakát.

Petőfinél megtaláljuk a *végcsapás*, *végcél* szavakat (ezt Katona, Arany és később Krúdy is használta), a *végelszántságot* és a *végdalt* – utóbbit később a *hatytyúdal* váltotta fel az irodalmi műnyelvben – és a ma is köznyelvi *végeredményt* (amely szava Gyulai Pálnak, Móricznak és Nagy Lajosnak is). Jókai alkalmazta a *végerő*, *végfal*, *vég hagyomány*, *végkatasztrófa*, *végpusztulás* szavakat. Juhász Gyula alkotott *végalkony* szót („Enyém a diadal! Bár minden vágyam semmiségbe hulljon S minden öröme végalkony boruljon.”) (ÖM. I, 63.) Kosztolányi használta az eredendően kereskedelmi nyelvi *végeladást*, amelyet mára az ugyanilyen típusú *végkiárusítás* váltott fel.

Az irodalmi nyelv területét elhagyva láthatjuk, hogy vég- előtagú szavainak igen jelentékeny része jött létre vagy vált javallottá a szaknyelvek magyarosításának áramában. Legmarkánsabban két körben: az orvosi, illetőleg a jogi műnyelvben. Sok keletkezett közülük *Ende-* előtagú német szavak fordításaként.

Miskolczi Gáspár *Egy jeles vad kertjében* (1702) fordul elő először a *végbél* szó, tulajdonképpen még birtokos jelzős szókapcsolatként („A geleszták az állatoknak alfelekben teremnek, azaz a vég béliben...” (681.), Pápai Páriz *Pax corporisában* (1767, 185.) a *vég-hurka* szerepel), hogy aztán a nagy reformkori szakszóalkotó-gyűjtő Bugát Pál *Természettudományi szóhalmazában* (1843, 465.) diadalmasan 25 tagú családként tűnjön fel – további szóösszetételek alapját képezve, amelyek közül sok máig szava az orvosi nyelvnek, néhányuk a köznyelvnek is. A Brencsán-féle *Új orvosi szótárban* (1983) a *végbél* szó származékaival 32 tagú szóbokor (az alcímszókat nem számítva), bizonyítva a szó nagyon is élő voltát és termékenységét.

A közkeletű *végtag* Márton József 1803-as szótárában szerepel először, utána Sándor Istvánnál (*Toldalék*, 1808, 436.) és Fogarasi Művelt magyar nyelvtanában (1836). Bugát mindkét munkájába felvette (1833: *Orvosi szókönyv*, 1836: lásd fent). A mai orvosi szótárban 8 képződményével szerepel.

A szókör jelentéséből következő evidencia, hogy sokuk kapcsolódik az élet befejezéséhez és ezek legtöbbször a jogi műnyelvből elindulva jutott el a mindennapi nyelvig. Ezek a *végakarát*, *végahagyás*, *végintézkedés*, *végrendelet* (előzménye a *végrendelés* volt), *végrendelkezés*, *végelgyengülés*. Ezeket is használta és népszerűsítette az irodalmi nyelv is. Így Jókai és – nem véletlenül – Eötvös Károly a *végakarátot* (utóbbittól: „Igen beteg ügyészhez hívtak el, kit *végakarata* elkészítésére mindeddig senki nem bírhatott.”). A szót elsőként az 1807-es *Tiszti szótár* vette fel.

A munkahelyi élet befejezéséhez, illetve bizonyos tevékenység megszűnéséhez kapcsolódik a *végelbánás*, *végkielégítés*, *végelszámolás* szó.

Természetszerűleg szavai a *vég-* előtagú szavak a végek katonai életének, egyáltalán a katonai nyelvnek: *végőr*, *végórs*, *végórség*, *végőrezred*, *végtanya* (a régebbiek kivül). Ezek zömmel XIX. századiak, és Horváth Mihály *A magyarok története* című munkájában fordulnak elő (1847).

Egyesek a nyelvészeti szakterminológia magyarítását segítették. Elavultak, de mai szaknyelvi kifejezések fontos előzményei: *végbetű*, *véghang*, *végrovídiítés*, *vég súlyos*, *vég szótág*, *végtoldás* (Ballagi, 1873).

Sokáig használatos volt a verstanban a *végrím* kifejezés.

Érdekes csoportot képeznek régi és kihalt naptári, illetőleg időszámítási elnevezések: *végelőhó*, *vég hó*, *vég nap*, *végtized*.

A csoportozaton belül egyes szók váltották egymást, másokat nem *vég-* előtagú új szó váltott fel, például a *végbeszédet* a *búcsúbeszéd* vagy a *zárszó*, a *végcsókot* a *búcsúcsók*; a jelenségre korábban is utaltam.

Az 1962-ben megjelenő nagy *Értelmező szótárban* 13 *vég-* előtagú szó szerepel, legtöbbször szaknyelvi használatra utalással.

Eléggé új használatú a *vég szó* és *vég szavaz* származéka a színházi nyelvben. Az *Új értelmező kéziszótár* mai politikai nyelvi használatát is jelzi. (A *vég szót* használta már Arany is, csak más jelentésben.)

„*Végállomásként*”: ma is élő *vég-* előtagú főneveink – a szaknyelveket nem számítva a következők: *végbizonyítvány*, *vég cél*, *végelgyengülés*, *végelszámolás*, *vég eredmény*, *végkiárusítás*, *végkielégítés*, *végkimerültség*, *végpont*, *végrendelet*, *végrendelkezés*, *végtisztesség*, *végveszély* (természetesen a *végállomással* együtt). Nem tagadhatom, hogy egyiknek-másiknak ódon íze van.

Számunk szerzői

- ÁCS PÁL irodalomtörténész, MTA ITI
BALÁZS MIHÁLY egyetemi tanár, Szeged, Kolozsvár
BÁRCZI ILDIKÓ egyetemi docens, ELTE
BIBOR MÁTÉ JÁNOS könyvtáros, ELTE EK
BORIÁN ELRÉD tanár, Pannonhalma
EGYED EMESE egyetemi tanár, Kolozsvár
HARGITTAY EMIL irodalomtörténész, PPKE
HEISER KRISZTINA doktorandusz, ELTE
HORVÁTH IVÁN egyetemi tanár, ELTE
IMRE MIHÁLY irodalomtörténész, Debrecen
JANKOVITS LÁSZLÓ irodalomtörténész, Pécsi Tudományegyetem
KISS FARKAS GÁBOR egyetemi tanársegéd, ELTE
KISS GABRIELLA könyvtáros, ELTE
LACZHÁZI GYULA doktorandusz, ELTE
MONOK ISTVÁN főigazgató, OSZK
NAGY LEVENTE irodalomtörténész, ELTE
NÉMETH S. KATALIN könyvtáros, MTA ITI
ORLOVSZKY GÉZA egyetemi docens, ELTE
OROSZ ANDREA egyetemi előadó, Hankuk University of Foreign Studies, Dél-Korea
PETRŐCZI ÉVA irodalomtörténész, Károli Gáspár Református Egyetem
PRAZNOVSZKY MIHÁLY irodalomtörténész, Irodalomtörténeti Társaság
S. SÁRDI MARGIT egyetemi docens, ELTE
SELÁF LEVENTE irodalomtörténész, ELTE
SZABÓ ANDRÁS tanszékvezető egyetemi tanár, Károli Gáspár Református Egyetem
SZÉKELY JÚLIA irodalomtörténész, Budapest, Berzsenyi Dániel Gimnázium
SZŐKE GYÖRGY professzor, Miskolci Egyetem

A kiadásért felel Praznovszky Mihály
Műszaki szerkesztő Ruttkay Helga
Tördelte Somogyi Gábor
Készült az ETO-Print Nyomdaipari Kft.-ben
Felelős vezető Balogh Mihály

Ára számonként: 300 Ft
Előfizetés egy évre: 1200 Ft

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága
1008 Budapest, Orczy tér 1.
Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőknél,
e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 303-3440
További információ: 06 80/444-444
Előfizethető átutalással a Postabank Rt. 119-91102-02102799 pénzforgalmi jelzőszámra
Vidéken előfizethető a postahivataloknál és a kézbesítőknél
Külföldi előfizetés a Hírlapelőfizetési Irodában
Példányonként megvásárolható
a Magiszter (1052 Budapest, Városház utca 1.),
a Kis Magiszter könyvesboltban (1053 Budapest, Magyar utca 40.)
és a Magyar Irodalomtörténeti Társaságnál
(Eötvös Loránd Tudományegyetem, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A épület, 323. szoba)